



Истиқлол қаҳрамонлари

АБДУЛЛА
АВЛОНИЙ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

2 ЖИЛДЛИК

1-ж и л д

ШЕЪРЛАР, ИБРАТЛАР

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1998

Таҳрир ҳайъати:

*Озод Шарафиддинов, Неъмат Аминов, Наим Каримов,
Бегали Қосимов, Дилором Алимова, Суннат Аҳмедов,
Шухрат Ризаев, Усмон Қўчқор.*

Абдулла Авлоний Туркистон миллий уйғониш адабиётининг эътиборли вакилларида, шоир, драматург, журналист. Айни пайтда; мураббий, илк дарсликлар муаллифи. «Мактаб», «Нашриёт» ширкатлари муассиси. Ўзбек театрининг асосчиларидан—Тошкентдаги «Турон» театр ҳаваскорлари тўдасининг тузувчиси. Ниҳоят, Афғонистон ва Туркистон ўртасидаги ўзаро қўшничилик муносабатларини ўрнатилга уринган янги давр дипломатларидан эди. Ушбу нашрда адиб итетьодиннинг хилма-хил қирраларини ифода этувчи асарларидан намуналар беришга ҳаракат қилинди.

Тўпловчи, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи —
Бегали Қосимов.

Изоҳлар ва луғатни **Олим Тўлабоев** тузган.

ОҚ ТОНГЛАРНИ ОРЗУЛАГАН ШОИР

Абдулла Авлоний 1878 йилнинг 12 июлида Тошкентда Мерганча¹ маҳалласида дунёга келди. Бобоси Мирнеъ-матбой асли қўқонлик ўқчи-ёйчилардан эди. Отаси Миравлон ака майда ҳунармандлик—тўқувчилик билан шуғулланган. Пиёнбозорда (ҳозирги Навоий театри майдони), Ярмарка бозорида (ҳозирги Саъдат музейи атрофи) бўз ва чит билан савдо қиларди. «Онамнинг оти Фотимадир»², деб ёзади адиб ўз таржимаи ҳолида.

Абдулла 7 ёшдан Уқчидаги эски мактабда Акрамхон домлада савод чиқарди. 1890 йилда шу маҳалладаги мадрасага ўтди. Сўнг Шайхонтоҳурдаги Абдумаликбой мадрасасида Мулла Умар Охунда таҳсил кўрди. Аммо тирикчиликнинг оғирлашуви ўқишга имкон бермайди. «1891 йилдан бошлаб, фақат қиш кунларида ўқуб, бошқа фаслларда мардикор ишладим»³, — деб ёзади Авлоний. Кўп ўтмай бу ҳам барҳам топди. У бутунлай ишга шўнғиб кетди. Ўзи айтганидек, «бинокор»ликни ўрганди, «ғишт қуйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик ишлари» билан машғул бўлди.

Адабиётга ҳавас унда шу йиллари уйғонди. Навоий шеърлятига, Ғузулий ғазалларига меҳр қўйди. Сўнгсиз бир иштиёқ билан форс тилини ўрганди. Саъдий ва Ҳофизнинг сеҳрли олаmidан завқ-шавқ олди. Ниҳоят булар ўз самарасини берди. Ўзи камтарона қайд қилганидек, «шеър ёзишга тутинди». Авлоний бу вақтни 1894 йил деб кўрсатади. Афсуски, ёшлик даврида яратган шеърларнинг ҳеч бири бизгача сақланмаган. Шоирнинг бизга маълум шеърлари 1905 йилдан кейин ёзилган. Буни уларнинг руҳи ва характери очиқ-ойдин кўрсатиб туради. Шоирнинг 90-йилларда ёзган шеърларининг тақдири ҳақидаги тахминларимизни ўрни билан айтармиз. Ҳозирча бир нарсани таъкидлаш билан чекланамиз.

¹ Мерганча маҳалласи ҳозирги Навоий кўчаси телевидение биноси атрофида бўлган.

² Қаранг: Миллий уйғониш, Т., «Университет», 1993, 108-бет.

³ Авлоний. Тошкент тонги, Т., 1979, 373-бет.

Классика билан ошнолик унинг шоир ва граждон сифатида шаклланишига бениҳоя катта таъсир кўрсатади. Бу ҳол унинг ижодида ҳам, фаолиятида ҳам равшан кўриниб туради.

1900 йилда Авлоний тошкентлик савдогар бир хонадоннинг Саломатхон деган қизига уйланади. Шу йили отаси вафот этади.

Ҳозирги Миробод маҳалласи ўрнида Мирнеъматбойнинг боғ ҳовлиси бўлган. Тошкент босиб олиниб, Туркистон генерал-губернаторлигининг марказига айлангилригач, Миробод шаҳарнинг янги — «рус» қисмига қўшиб олинади ва турли иморатлар, корхоналар қуриш учун бўлиб берилади. Сапёрний, Госпиталний кўчалари пайдо бўлади. Миравлонбойнинг икки ўғли — Абдулла ва Мирсиддиқ ҳам шу ерда ҳовли-жой қиладилар. Сапёрлар кўчасида 70, 72, 74-уйлар қад кўтаради. Абдулла Авлонийнинг ўз қўли билан қурилган, жуда кўплаб воқеаларга гувоҳ бўлган 74-уй кейинги йилларда шаҳарни қайта қуриш даврида бузилиб кетди.

1904 йилда Авлоний Мирободда усули жадид мактаби очади. Тошкент Давлат университетиде узоқ йиллар дарс берган таниқли педагог, марҳум Юсуф Тоҳирий мазкур мактаб ҳақида хотираларида шундай ёзган эди:

«Шаҳарнинг қарама-қарши чеккасида, темир йўл ишчилари истиқомат қиладиган Мирободда янги типдаги мактаб очилганлиги ҳақида эшитиб қолдик. Тез орада бу мактабнинг фазилатлари ҳақидаги шов-шувлар, унинг муаллими Авлонийнинг доврўғи бутун шаҳарга тарқалди. Ҳамманинг тилида: «Мирободдаги мактаб 6 ойда ўқиш-ёзишни ўргатармиш, жўғрофия, ҳисоб, табиатни ўрганиш деган дарслар ўқитилармиш», — деган гап юрарди. Бизга жуда сирли туюлган бу мактабни ва унинг донишманд муаллимини кўришга ҳаммамиз ошиқардик. Ниҳоят бир кун ич-тўрттамитз боришга жазм қилдик.

Мактаб пастаккина, ним қоронғу бўлиб, масжид йўлагига жойлашган эди. Хонанинг тепасидаги ёруғлик учун қолдирилган туйнукдан киш ва баҳорда қор билан ёмғир ҳам тушиб турарди. Лекин хонада ўқувчилар ва ўқимоқ учун келганлар сони кўп эди. Хаёлимизда домланинг аллақандай бир сирли томони бор эди. Бизни қотмагина, кичик жуссали, қорачадан келган, истараси иссиқ, чўққи соқол бир киши кутиб олди. Бу номи тилга тушган муаллим Авлоний эди. Ўқишга қабул қилидик. Кўп ўтмай кўз олдимизда янги бир дунё очилганига тўла ишонч ҳосил қилдик. Улар ўқиш-ёзишда,

ҳисоб масалаларини ҳал этишда, табиат ҳодисаларидан хабардор бўлишлари, жуда кўп шеър ва ҳикояларни ёд билишлари билан ҳаммамизни лол қолдиришди. Айни замонда бизнинг эски мактабимиз бўшаб, Мирободдаги Абдулла Авлоний мактаби биздан борган болалар билан лиқ тўлди. Шу тариқа бу мактаб тобора шуҳрат топиб борди»¹.

Адиб таржимаи ҳолидан: «1904 йилда рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилдаги Русияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслақларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмақ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газет чиқармоқни муносиб кўриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».

1905 йилги инқилобий кўтариллишлар беҳуда кетмади. Подшо ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. 17 октябр Манифести эълон қилинди. Шахснинг дахлсизлиги, виждон, сўз, йиғилишлар эркинлиги таъминланиши ҳақида ваъда берилди. Манифест матбуот ишларининг юришиб кетишига йўл очди. Русиянинг барча йирик шаҳарларидаги сингари Туркистон шаҳарларида ҳам газета ва журналлар чоп этила бошланди. 1906 йилда Исмоил Обидийнинг «Тараққий» газетаси пайдо бўлди. Кўп ўтмай, «Хуршид», «Тужжор» «Осиё» газеталари чиқа бошлади. Абдулла Авлоний буларнинг майдонга келишида бевосита иштирок этди. 1907 йил 4 декабрда эса унинг муҳаррирлигида «Шуҳрат» газетасининг биринчи сони босмадан чиқди. Авлоний уни ўз уйда Сапёрлар кўчасида тайёрлаб чоп этди. Газета ўз дастурини шундай белгилайди:

Каломи хуш такаллум тўтти зебосифат сўзлар,
Мақоми ҳурриятда булбули шайдосифат сўзлар,
Замона гулшанида қумрини танҳосифат сўзлар,
Гулистонларда доим сайр этар сайёрадур «Шуҳрат».

Қўюб сарлавҳасина илм истар муддаосини,
Яна дебочасида шарҳ этар миллат баҳосини,
Қани хушфаҳм билса гавҳари қимматбаҳосини,
Замона маъданида бир зумуррадпорадур «Шуҳрат».

¹ Ю. Тоҳирий. Доно мураббий, «Тошкент оқшоми» г., 1966, 10 ноябр.

Харобатхонада ётсанг, бизим-чун ким қилур таъмир, Бузилсун, қадри кетсун деб қилур ҳамсоямиз тадбир, Ал ила тутмасанг, қилмас қалам ўздин ўзи тахрир, Қилуб изҳори ҳасрат ҳар кима ёлборадур «Шухрат».

1905 йилги Машрута (Конституция) самараларидан илҳомланган газета «Мақоми ҳурриятда булбули шайдо-сифат»лигини ошкор эълон қилмоқда. Айни пайтда, «Қани хушфаҳм, билса...» дея тилига чиқара олмаган гаплари ҳам йўқ эмас.

Сўнгги бандга эътибор қилайлик. «Харобатхона»ни— инсон яшаб бўлмайдиган ҳолга келган турмушни биз учун ким тузатиб беради? «Ҳамсоямизми? У, бу «харобатхона»ни янада ўпроқ бузиш, баттароқ қадрсизлантириш учун тадбир излайди.

«Ҳамсоя» ким? Туркистоннинг 1916—17 йиллардаги генерал-губернатори Н. А. Куропаткиннинг эътирофларини эслайлик: «Биз 50 йил тубжой аҳолини тараққиётдан четда, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутдик»¹.

Ундан роса 34 йил олдин 1882 йилнинг 30 августида генерал-губернаторликда «Русиялик ғайрижинс мусулмонлар маорифининг асосини қандай бош принциплар ташкил этмоғи керак?» деган масала кун тартибига қўйилган ва қуйидагича хулосага келинган эди:

«Шундай қилиб, мусулмонларимиз маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган **биринчи бош принцип уларни руслаштириш**, **«иккинчи принцип...** исломни бузиш, прозелитизмдан воз кечиш, қисқача айтганда, ёт мусулмонларимизнинг умуман **диний жиҳатларини бузишдир**» (таъкид бизники — Б. Қ.)².

Газетанинг йўли аён бўлиши билан дўстидан душмани кўпайди. Натижада 10-сонни чиқиб бекилди. Сўнгги 14 феврал 10-сонида «Данўси намима» (чақма-чақарлик) сарлавҳаси билан идоранинг бир хабари босилган. Унда шундай гаплар бор:

«Эшитилмиш хабарларга қарағонда ўз мусулмонларимиздан баъзи «данўсчи» наммомлар пайдо бўлиб, газетамиздан «начальство»га «данўс» қилмак фикрида елка қилғон эмишлар...

Газетамизнинг маслаки миллий, бетараф сиёсий ўлуб,

¹ Каранг: Х. Иноятов. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и Казахстане, Т., 1976, 54-бет.

² Туркестанский сборник, 361-т., 138-бет.

«умеренно-прогрессивная политическая» газетадур. Ёзгон мақолаларимиз ҳам ушбу маслаккимиз ўлғон эътидол ва ҳаққоният доирасида ўлуб, нозир ва цензурлар тарафидан ҳақлик узра таржима қилинуб, тегишли маҳкамаларда кўрилуб турилибдур. Шул сабабли «начальство» нинг сизни (нг) «данўс»ларга ҳеч бир эҳтиёжи йўқдур».

Газетанинг ёпилишига қараганда, бу «данўс»ларга «эҳтиёж» бўлган кўринади. Ва, эҳтимолки, улар газетанинг тақдирини ҳал қилганлар. Авлоний газетанинг ёпилишини ўз таржимаи ҳолида «яширин ташкилотлар» билан алоқага, «Рафиқ Собиров» деганининг хиёнатига боғлайди.

Хуллас, газета ёпилди. Редакция асбоб-ашёлари, қоғозлар ва материаллар ҳаммаси мусодара қилинди. Лекин Авлоний бўш келмади. А. Бектемиров номига рухсат олиб «Осиё»ни чиқара бошлади. Шоир таъкидлаганидек, бунинг идораси ҳам унинг уйида (Сапёрная 26)¹ жойлашган эди.

Бу газеталар ўзбек миллий матбуотининг дастлабки намуналари бўлиши билан ҳам муҳим эди.

1914—15 йилларда адвокат Убайдулла Хўжаев² билан «Садойи Туркистон» газетасида ҳамкорлик қилади. Газетадаги шеър ва мақолаларнинг аксарияти Авлоний қаламига мансуб. Бу ҳол унинг таҳририятдаги мавқеъ-эътиборининг анча баланд бўлганлигини кўрсатади. Лекин газета узоқ давом этмади. 66 сони чиқиб, моддий аҳволнинг танглигидан ётиб қолди³.

Умуман, Авлоний 1904—1905 йиллардан ҳам ижодий, ҳам амалий иш билан қизғин шуғулланди. Ўз шеърларини «Ҳижрон» таҳаллуси билан эълон қилди. Мақолаларини эса «Мулла Абдулла», «Авлоний», «Абдулла Авлоний» номлари билан босдирди. Сўнгроқ унинг кўп ишлатган лақабларидан бири «Индамас» бўлган эди.

1909 йилда «Жамияти хайрия» очди ва маҳаллий халқ болаларининг ўқиб билим олиши учун пул йиғиб,

¹ Сапёрлар кўчасидаги бу ҳовли турли даврда турлича (№ 35—1907; № 26—1910; № 10—1919; № 48, 56, 72, 74) рақамланган. 1988 й. 23 декабрда «Уй музей»га айлантирилди. 1991 й. 15 мартда бузилди.

² У. А. Хўжаев (1865—1938)—1900 йилда Саратов Адлия институтини битириб келган. 1909 йилда Лев Толстой билан хат ёзишган. 1914—15 йилларда «Садойи Туркистон»да муҳаррирлик қилган. 1917 йилда Туркистон мухториятининг ҳарбий ишлар вазири бўлган машҳур тараққийпарварлардан.

³ Зиё Саид. Танланган асарлар, Ғафур Гулом нашриёти, Т., 1974, 44-бет.

мактабларга тарқатди. Бу ҳақда ҳатто Оренбургдаги «Вақт» газетаси ёзиб чиқди¹.

1913 йилнинг охирида тошкентлик машҳур жадидлар—тараққийпарварларнинг ташаббуси билан «Турон» жамияти майдонга келди. Унинг муассислари қуйидагилар эди:

1. Убайдулла Асадуллаевич Хўжаев (Мерганча)
2. Тошпўлатбек Норбўтабеков (Обсерваторская 3)
3. Мунавварқори Абдурашидхонов (Шайхонтоҳур)
4. Комилбек Норбеков (Сағбон)
5. Мулла Абдулла Авлонов (Сапёрная 26)
6. Муҳаммаджон Подшоҳўжаев (Занжирлик)
7. Каттахўжа Бобоҳўжаев (Қор ёғди)
8. Башируллахон Асатиллахўжаев (Мерганча)
9. Низомиддин Асомиддинхўжаев (Орқа кўча)
10. Каримбек Норбеков

Жамиятнинг² 73 моддалик ушбу русча низомида унинг мақсад-вазифалари қуйидагича белгиланган:

а) аҳоли ўртасида саҳна ишларига, эзгуликка муҳаббат уйғотиш, жиддий муносабат ўстириш;

б) халқ учун спектакллар қўйиб бериш ва улар орқали халққа соғлом ҳордиқ бағишлаш;

в) маънавий ва моддий аҳволини яхшилашга муҳтож бўлган Туркистон ўлкаси доирасидаги мусулмон эътиқодига мансуб кишиларга ёрдам бериш.

Иккинчи бандда жамиятнинг қуйидаги ҳуқуқлари белгиланган:

кечалар, концертлар, спектакллар ва шуларга ўхшаш оммавий томошалар уюштириш; ўз номига клуб, мусиқа курслари, кутубхона ва қироатхона очиш; ўз номига бошланғич мактаблар очиш ва таъминлаш; ҳожатманд-

¹ Жамиятнинг 1909 йил 12 майда тасдиқланган 41 моддалик Низомидан маълум бўлишича, унинг мақсад ва фаолият доираси кенг бўлиб, Сирдарё вилояти (Тошкент Сирдарё вилоятининг пойтахти эди. — Б. Қ.) ҳудудидаги ночор, муҳтож мусулмонларнинг моддий-маънавий аҳволини яхшилаш, жумладан, етимлар, кексалар, ногиронлар учун касалхона, амбулатория, чойхона, ошхона, ётоқжойлар очишдан тортиб, ёшларни мактабда ўқитиш, сўнг чет элларга юборишгача бўлган масалаларни кўзда тутар эди. Муассислари: Тошҳожиги Туёқбоев (педагог Ю. Тоҳирийнинг отаси), Низомқори Мулла Хусаннов, Мулла Абдулла Авлонов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Баширулла Асатиллахўжаев (Низомнинг асл нусхаси Авлоний музейида сақланади).

² Жамиятнинг сўнгроқ нотариус Д. Егоров томонидан 1916 йил 11 ноябрда тасдиқланган ва 7176 рақамли қайддан ўтказилган низоми Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтидаги Авлоний музейида сақланмоқда.

ларга, шу жумладан, ўқувчиларга моддий ёрдам бериш, уларнинг ўрта ва олий ўқув юртларида ўқишни давом эттиришлари учун стипендиялар таъсис этиш, шунингдек, маориф муассасаларини, расмий, хусусий, ижтимоий—қандай тоифада бўлишидан қатъи назар моддий қўллаб-қувватлаш.

Дарҳақиқат, жамият тошкентлик тараққийпарварларнинг барча фаолларини атрофига тўплади. Унинг заминида театр ҳаваскорлари труппаси ташкил топди. Унинг номида клуб, кутубхона, қироатхона, газета майдонга келди. Театршунос М. Раҳмонов ёзишича, Авлоний бош бўлган театр ҳаваскорлари труппаси 1913 йилнинг охирида 25 кишидан иборат бўлган. Жумладан, уларнинг орасида Ильин босмахонаси ишчиси Низомиддин Хўжаев, маорифчилар: Ғулом Зафарий, Шокиржон Раҳимий, Самиёқори, Фузайл Жонбоев, Ҳасан қори, хизматчи Бадриддин Аъламов, «приказчик» (иш юритувчи) лар Муҳаммаджон Подшоҳўжаев, Қудратилла Юнусий, Абдурахмон Акбаров, Қудратулла Махсум каби лар бор эди. 1916 йилда труппага Маннон Уйғур, Сулаймон Хўжаевлар аъзо бўлиб кирадилар¹.

Лазиз Азиззода булар сафига Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Юсуф Алиев, Мусо Азимовни ҳам қўшади². Труппа афишаларида Мирмулла Шермуҳамедов ва Эшонхўжа Хоний номлари учрашини ҳисобга олсак, труппанинг ҳозирча аниқланган аъзолари сони, Авлонийни қўшиб ҳисоблаганда, 19 тага етади. Уларнинг аксарияти истеъдодли ижодий ёшлар эди. Масалан, А. Акбаров дурустгина шоир, мардикорлик ҳақидаги бир шеърини тўпламнинг муаллифи эди. Низомиддин Хўжаевнинг номи изоҳга муҳтож эмас. Ю. Алиев, С. Турсунхўжаев, Б. Аъламов, М. Подшоҳўжаев, Қ. Маъзумовлар сўнграқ ижтимоий-сиёсий фаоллар билан бир қаторда бадий ижод билан ҳам шуғулланганлар. Ю. Алиев шеърлар ёзган, С. Турсунхўжаевнинг «Туркистон ватанпарварлари» драмаси сахнага қўйилган. Машҳур Маннон Уйғур, «Ҳалима»нинг муаллифи Ғулом Зафарий, янги ўзбек маорифчилигининг асосчиларидан бўлган Шокиржон Раҳимий, ўзбек кино санъатининг пойдеворини қўйганлардан С. Хўжаевларнинг номи ўқувчиларимизга яхши таниш. Француз тилини билган, Ғарб адабиётини оригиналда

1. Қаранг: М. Раҳмонов. Ўзбек театри тарихи, «Фан», Т., 1968, 334-бет.

2. Л. Азиззода. Янги ҳаёт курашчилари, «Фан», Т., 1977, 35-бет.

қидиған, шеър ва ҳикоялари билан вақтли матбуотда фаол иштирок этган Мирмулла Шермухамедов Ҳамза драмаларини холис ва одилона таҳлил қилиб, юксак баҳолаган биринчи ўзбек театр танқидчиси эди...

Авлоний труппаси саҳналаштирган биринчи асар Бехбудийнинг «Падарқуш»и бўлди.

1914 йил 27 феврал Тошкентнинг 2000 кишилик муҳташам «Колизей» театри¹ томошабинлар билан тўла. Галерея ва йўлакларда ҳам одам қайнайди... Саҳна очилади. Урта бўй, миқти, европача кийинган киши пайдо бўлади.

— «Муҳтарам жамоат! — гап бошлайди у. — Бугун Тошканд халқи ҳаётида тарихий кундир...» Нотиқ театр ва унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида сўзлайди. Томошабинлар унинг ҳар бир гапини берилиб тинглайдилар.

«Театру ўюнбозлик эмас! Масхарабозлик ҳам эмас, — давом этади у. — Театр бамисоли ойнаванд бир уйким, кирган ҳар бир кимса ўз ҳусну қабиҳини кўра олур... Юзига ун суртиб масхарабоз шаклига кирган зотлар табиби ҳозиқдирлар...» Нотиқ театрни ҳар бир халқ миллий тараққиётининг муҳим белгиларидан деб ҳисоблайди, рус француз, турк, татар, озарбойжон турмушидан мисоллар келтиради. У машҳур тараққийчимиз Мунавварқори эди.

Спектакл бошланди. У маҳаллий халқ турмушидан олинган, ерли ҳаваскор ёшлар томонидан қўйилган биринчи саҳна асари машҳур «Падарқуш» эди. Спектакл декламацияга уланиб кетди.

Тараққийчилик туғён уриб турган «Оила мунозараси» тингланди. Халқ миллий куйларига солиб ёзилган, ижтимоий дард билан ёниқ қўшиқлар янгради. Ниҳоят томоша тугади. Кишилар театрдан олган таассуротларини қизғин муҳокама қилганча тарқалдилар. Шоир Тавалло бу тарихий воқеани завқ-шавқ билан ҳикоя этувчи шеър ёзди. «Турон»нинг биринчи қадамига ўзига хос шеърый олқиш ва тақриз бўлган ушбу шеърини келтирамиз:

Чўҳ мунаввар этди оламини Мунавварқоримиз,
Кўрдимиз равшанлигини феълимиз, атворимиз.

¹ 1913 йилда Г. М. Цивцадзе (1868—1919) томонидан қурилган. Узоқ йиллар Свердлов концерт зали бўлиб турди. Ҳозир савдо биржаси жойлашган.

Ибрат олинг ёшлар, деб тўқди кўздан ёшлар,
Итқида таҳрир этуб, бизларни йўқу боримиз.

Чин кўнгулдан биз эшитдук, чин экан айтгон сўзи,
Шунча бидъатларни билдук, вой, биз иқрормиз.

Саҳнага қўйди «Падаркуш» фожиа Бехбудидин
Баҳра олди русу арман, ўзбаку тоторимиз.

Кўрдилар нодон чўжуқ, бетарбият хангомасий,
Дедилар бизни чўжуқлар: «Эмди биз безормиз!»

«Бу бола эрмас, бало» деб нечалар қон оғлади,
Ваҳмиға кетди ўзидин бир неча кўкноримиз,

Бас, Убайдулло, Каримбеку Низомиддинлар¹
Жумла қатнашганга то ўлгунча миннатдоримиз.

Барчадин аввал келиб, жой олди, ўлтурди кўринг,
Фойдаланди, ибрат олди неча парҳездоримиз.

Кўп умид бирлан, Тавалло, боз бир ўйноса, деб
Белни боғлаб, ўзни чоғлаб, бунда хизматкоримиз².

Хуллас, бу кун тошкентликлар хотирасида узоқ сақла-
ниб қолди...

«Турон» ўз фаолиятини шундай бошлаган эди. Труп-
па ишида қардошлар ҳам иштирок этдилар. Жумладан,
Авлоний таниқли татар режиссёри Заки Боязидский,
машҳур озарбойжон санъаткори Сидқий Руҳилло билан
ҳамкорлик қилди. Масалан, труппанинг спектаклларини
Заки Боязидский саҳнага қўйган эди. Сидқий Руҳилло
эса 1916 йилда Авлонийнинг таклифи билан Тошкентга
келади ва шоирнинг уйида труппа кўмагида «Лайли ва
Мажнун» спектаклини қўяди. Мажнун ролини Сидқий
Руҳиллонинг ўзи ўйнайди. Маллуни Авлоний ижро
этади³.

Труппанинг ғоявий-бадний раҳбари Авлоний эди.
1914 йилнинг 26 декабрида труппа «Туркистон» номи

¹ Убайдулла Хўжаев, Карим Норбеков, Низомиддин Хўжаев
(1886—1942) — «Турон» жамияти фаоллари.

² Тавалло. Равнақул ислом, Т., «Фан», 1993, 52—54-бетлар.

³ Шоирнинг рафиқаси С. Исломова хотираларидан (Бизда сақ-
ланади—Б. Қ.). Сўнг «Коллизей»да қўйилган. Туширилган ёдгорлик
сурати матбуотда бир неча бор эълон қилинган.

билан Фарғона водийси бўйлаб сафарга чиқди, бир қатор шаҳарларда гастролда бўлди. Агар сиз ўша йиллари чиқиб турган вақтли матбуот саҳифаларига кўз ташласангиз, труппанинг Қўқон (1915 йил 7 янв.), Андижон (9 янв.), Наманган (21—24 янв.), Уш (29 январ)да қўйган спектакллари ва уларда Авлонийнинг фаол иштироки, хусусан ижрочилик маҳоратига оид эҳтирос билан ёзилган мақолаларига дуч келасиз. Улардан айримлари театршунос М. Раҳмонов¹ ва ёш адабиётшунос Ш. Ризаев² тадқиқотларида келтирилган.

Адибнинг ўзи ушбу сафар муносабати билан ёзган «Саёҳат самараси» шеърисида, «Андижону Марғилону Ушу Намангану Хўқанд ёшлари»нинг «бир-бирлари билан сирдош» бўлиб, «миллий ишларга ташаббуслар» қилаётганларини, «интибоҳ (уйғониш) даври» келганини мамнуният билан тилга олган эди.

Авлоний труппа учун «Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз», «Икки севги», «Пўртугалия инқилоби» каби драмалар ёзди, «Қотили Карима», «Уй тарбиясининг бир шакли», «Хиёнаткор оиласи», «Бадбахт келин», «Хўр-хўр», «Жаҳолат», «Ўликлар» каби саҳна асарларини татарча, озарбойжончадан таржима қилди. Афсуски, буларнинг ҳеч бири ўз даврида босилган эмас. Тўғри, уларнинг кўпчилиги бадиий заиф. Қораламага ўхшайди. Ҳатто шундай таассурот туғиладики, муаллиф бирор мавзуга зарурат сезгану, оёқ устида ёзиб қўя қолган. Бир нафасда, бир ўтиришда ёзган. Бу асарларнинг ўз даврида аҳамияти катта бўлган. Ундан айримлари 1979 йилда нашр қилинди.

1916 йилда Тошкентда бўлган таниқли шарқшунос А. Самойлович «Қолизей»да Авлоний таржима қилиб саҳналаштирган «Ўликлар» (Жалил Мамадқулизода асари)ни кўриб, ўз таассуротларини шундай ёзган эди.

«Тошкентнинг улкан «Қолизей» театрида озарбойжончадан сарт тилига таржима қилинган «Ўликлар» пьесаси қўйилди. Ижро жуда яхши эди...»³. Тўғри, Тавалло ёзганидек, театр «тараққийнинг хабари», «миллатнинг ҳаёт асари» эди. Лекин, умуман олганда, театрчилик ишлари осон кечган эмас. «Қимикли саҳна-

¹ Қаранг: М. Раҳмонов. Узбек театри тарихи, Т., «Фан», 1968, 327—351-бетлар.

² Қаранг: Ш. Ризаев, Жадид драмаси, Т., «Шарқ», 1997, 63—71-бетлар.

³ А. Самойлович. Драматическая литература сартов, Петроград, 1917, 3-бет.

да курсанг, ани жасорати бу!»¹ деганда Тавалло Мут-
лар ҳақ эди.

«1915 йилда маҳалла халқи» домламиз «театрчи»
булиш, «масхарабоз бўлди»,—деб мени мактабдан қу-
шиб, Миробод маҳалласидаги бошланғич мактабни ёп-
дилар»,—деб ёзади Авлоний ўз таржимаи ҳолида.

Назиз Азиззода эса ўз хотираларида қадимчиларнинг
ҳақда:

«Бериб таълим гўдакларга истиброни коғаздан,
Атоси эрди номаълум, аноси қайси ғардандур.
Сақолу мўйлабини қирдириб, Абдулла Авлоний
Урусу чурчуту ё ҳинди ёким арманидандур»,—

дея мазаммат қилиб юришларини изтироб билан хотир-
лаган эди².

Иккинчи томондан ҳукумат сиқарди. Театрчиликни-
гина эмас, янги мактабни ҳам. «Усули жаид», «усули
сибия» номи билан тарихга кирган бу мактаблар асли-
да чинакам фидойилик намуналари эди.

Шуларга қарамай, Авлоний ижтимоий фаолиятда
қизғин давом этди. Жумладан, унинг шу йиллари «Наш-
риёт»³, «Мактаб»⁴ каби ширкатлар тузишда бош-қош
бўлганини эслаш kifоя. Адиб буларни кейинроқ ўз
таржимаи ҳолида шундай изоҳлайди: «Бу вақтларда
биънинг мақсадимиз зоҳирда театру бўлса ҳам ботинда
Туркистон ёшларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва
инқилобга ҳозирлов эди. Дарҳақиқат, бу жамиятларнинг

¹ Тавалло. Равнақул ислом, Т., «Фан», 1993, 53-бет.

² 1965 йил 9 февралдаги суҳбат материалларидан. (Хотира-
лар бизда сақланади.—Б. Қ.)

³ «Нашриёт» 1914 йил 19 сентябрда тузилган. Мақсади: «Тур-
кистон мусулмонлари орасига жариди (газета), мажалла (журнал)
ва китоб каби матбуот нашр қилув, Оврупо маданиятига халқи-
мизни бошламоқ ва аҳолини оқартмак». Муассислари: Охунжон
Абдурахмон ўғли, Абдулҳосин Саримсоқов, Мунавварқори Абду-
рашидхон ўғли, Мулла Абдулла Авлонов, Тожиҳўжа Азизхўжа ў-
ғли, Муҳаммадхон Подшоҳўжа ўғли, Хусанхўжа Дадахўжа ўғли
(отаси С. Аҳмаднинг отаси—Б. Қ.), Убайдуллахўжа Умархўжа
ўғли, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Саидабдулло Саидкарим ўғли
Саидазимбоев, Илҳомжон Инъомжон ўғли, Комилбек Норбеков.

⁴ «Мактаб» 1916 йил 18 мартда тузилган. Муассислари: Му-
ҳаммадхон Подшоҳўжаев, Мулла Абдулла Авлонов, Тошҳожин Туёқ-
боев, Низомиддинқори Муллаҳусайнов, Абдусалом Абдурахмонов,
Рустамбек Юсуфбеков (таниқли химик Нодирбек Юсуфбековнинг
отаси—Б. Қ.), Саидахмад Саидкарим Саидазимбоев, Муллаюнус
Туёқбоев, Ҳабибулло Мақсудов, Низомиддин Асомиддинов (Хўжаев),
Шокиржон Раҳимов (Раҳимий).

ийтироқчилари, хусусан Мунавварқорн, шоир Тавалло, Низомиддин Хўжаев, Убайдулло Хўжа, ака-ука Саид-азимбоевлар Туркистоннинг маълум ва машҳур кишилари эдилар.

Авлоний 1917 йил Феврал воқсаларидан кейин «Яна-сини халқ жумҳурияти!» шiori остида «Турон» газетасини чиқарди. Газета ўз маслак-мақсадини «Мусулмонлар орасида кўп йиллардан бери давом ўлан умумга зўрлик, бидъат ва одатларни битирмак, келажакда бўладурғон жумҳурий идорага халқни тайёрламоқ» деб эълон қилди. Бироқ у жуда катта қийинчиликлар билан дунё юзини кўради: 2-сонндаёқ жанжал чиқади. Мухарририни вазифасидан четлатадилар, эскипараст уламолар матбаа эгаларининг уйларига вакиллар юбориб, «агарда сиз Авлоний газетасини матбаангизга боссангиз, ўлсангиз сизга жаноза ўқутмасмиз» деб қўрқитиб, газетани яккалаб қўядилар. Авлоний Тифлистан «Мулла Насриддин» матбаасидан ҳарф ва ҳарф терувчи олиб келди. Унга барибир йўл бермайдилар. Авлоний газетадан кетишга мажбур бўлади. Унинг тафсилоти қуйидагича эди. Газетанинг 2-сонида Феврал ўзгаршидан, оқ подшоҳнинг қулашидан илҳомланган Мирмуҳсин Шермухамедовнинг Бухородаги жаҳолат ва мутаассибликни фош этувчи «Тарихий икки воқеа» номли мақоласи босилади. Мақола атрофида катта жанжал кўтарилади. «Уламо» жамияти мақоладан қаттиқ ғазабга келади. Мухаррир Авлоний ва муаллиф Мирмуҳсин Бухороий шариф шаънига шак келтирганликлари, бинобарин, ғайри шаръий ишлари учун кофир деб эълон қилинади ва тошбўрон этишга ҳукм чиқарилади. Мирмуҳсин қочиб яширинади, кейинчалик қўлга тушиб сазойи этилади ва қамалади. Авлонийни эса ўз маслагидан қайтшига, «тавба-тазаруъ» этишга мажбур қиладилар¹.

Газета бойқот қилинди. Бу ҳодиса катта шов-шувга сабаб бўлди. «Улуғ Туркистон» газетасида Андижон татар мусулмон «Жамияти хайрия»си номидан Ҳофиз Ямгулатов, ўзбек (турк) ёшлари номидан Абдулҳамид Сулаймоний (Чўлпон)лар имзо чеккан «Туркистон Протопоповлари»² (Александр Дмитриевич Протопопов, 1917 йиллардаги Русия ички ишлар министри—Б. Қ.) деган кескин «протест» босилди. Оренбург ва Уфада чиқиб

¹ Қаранг: А. Авлоний. Бугунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи. «Туркистон» газетаси, 1924 йил, 295-сон.

² Қаранг: «Улуғ Туркистон» газетаси, 1917 йил, 10-сон.

турган газета ва журналлар ҳам бу шармандали воқеани бугун тафсилотлари билан ёритган ва Мирмуҳсин билан Авлонийни ҳамоя қилиб чиққан эдилар.

Авлоний газетадан олиб ташлангач, муҳаррирликка Мулла Хусайн ўғли, кейинчалик Озарбойжондан келган Афандизода тайинланди. Шунда ҳам Авлоний газетадан урилиб кетмади. Унга ёрдам берди. «Таржимаи ҳол»идан маълум бўлишича, 20-сонидан сўнг «Турк сўзи» номи билан ўз йўналишини ўзгартиргандан кейингина ундан узоқлашди. Бироқ ижтимоий воқеалардан узоқлашмади. Аксинча, «Турон тараққийпарвар жамияти»нинг энг фаол аъзосига айланди. Жамият раиси Мирҳидоятлов ва котиб Қ. Юнусов томонидан 1917 йил 25 май санаси билан унга берилган бир гувоҳномада «Мазкур мурожат қилганда, тегишли ташкилот ва шахсларнинг ёрдам беришлари» ўтиниб сўралган эди. Шу йилнинг апрел-май ойларида Туркистоннинг жуда кўп шаҳарларида маҳаллий меҳнаткашларнинг касаба уюшмалари ва ташкилотлари майдонга келди. Масалан, Тошкентдаги мингга яқин ўзбек ишчисини жипслаштирган бинокорлар (Усталар жамияти, ташаббускорлари: олмазорлик Очил Бобожонов, мерганчалик Султонхўжа Қосимхўжаев), қора ишчилар (охунгузарлик А. Абдурашидов), ҳаммоллар союзи (шоирнинг қайниси И. Исломов), металллар союзи (Қулмат Холмуҳамедов) шундайлардан эди. Авлоний «1917 йилда Тошкентда ерли халқлар орасида бошлиқ бўлиб, «Ўқитувчилар союзи» ва бошқа бир неча рабочий союзлар ташкил қилдим»,—деб ёзди ўз таржимаи ҳолида.

Май ойидан уруш орқасидаги қора хизматга олинган мардикорлар қайтиб кела бошладилар. Уларнинг уюшмалари пайдо бўлди. Авлоний уларда иштирок этди. 6 июнда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Советига сайланиб, Эски шаҳар озиқ-овқат комиссияси аъзоси қилиб тасдиқланди. Шу йилнинг 30 сентябридан 10 октябригача бўлиб ўтган ишчи ва солдат депутатлари советининг иккинчи ўлка съезидига вакил сайланди. Бу ташкилотларда эсерларнинг таъсири кучли эди. Эсерларнинг ўзида ҳам келишмовчиликлар юз бериб, «сўл» гуруҳи ажралиб чиқди. Машҳур татар адиби Олимжон Иброҳимов, ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермуҳамедов расман мазкур партияга мансуб эдилар. 3. Валидий 1917 йилнинг сентябрига қадар уларга хайрихоҳ бўлиб келганлигини кўп тилга олади. Авлонийнинг ҳам ишқилоб билан боғлиқ жўшқин шеър ва мақолалари,

айниқса «Икки севги» номли драмаси унинг эсерлар ҳаракатига унчалик бефарқ бўлмаганини кўрсатади. Лекин эсерларнинг айна шу пайтлари Еттисувда қозоқ ва қирғизларнинг ҳосилдор ерларини тортиб олиб жойлашаётган рус муҳожирларини қўллаб-қувватлашлари маҳаллий зиёдиларни улардан совутди. Болшевиклар эса бундан усталик билан фойдаландилар. Уларни ўзларига қўшиб олиб, вазиятга ҳоким бўлдилар ва пировард-оқибатда ҳокимиятни қўлга киритдилар.

Авлоний даврининг мана шу шиддатли оқими измида борар эди.

Мактаб иши, халқ орасида маърифат тарқатиш Авлонийнинг 1917 йилгача бўлган фаолиятининг бош йўналишини ташкил қилди. У бу йўлда катта фидойлик кўрсатди. Шоирнинг Мирободда катта қийинчиликлар билан очган мактаби Ю. Тоҳирий хотирлаганидек, бутун Тошкентда доврўқ қозонди. Лекин иш оғир кечди. Чор мустамлакачилик сиёсатини оғишмай амалга ошириб бораётган ўлка маъмурияти мактаб масаласида қаттиқ турди. Ҳар бир янги усулдаги мактабнинг ўқитувчиларигина эмас (уларнинг уй адресларигача талаб этилган), ўқувчиларнинг ҳам кимлиги, айнақса, дастур ва дарсликлар ҳамда уларнинг муаллифлари қатъий назорат қилинди. Авлоний шахсий архивида сақланиб қолган Сирдарё вилоят халқ мактаблари нозирининг 1914 йил 19 феврал 538 ҳамда 24 майдаги 1118 рақамли талабно-малари (чамаси, бундай ҳужжатлар ҳар йили тўлдириб борилган) шундан дарак беради.

1908 йилда Авлонийнинг Мирободдаги мактаби ёпилди. Бунинг сабаблари кўп бўлиши керак. Авлоний, назаримизда, ўз таржимаи ҳолида шулардан биттасини тилга олади:

«Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақинда суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод жоҳил кишилари билишиб, мени кофир бўлдинг, деб, мактабимни ёпдилар...¹» Адиб 1909 йилда Дегрез маҳалласида яна мактаб очади. Авлоний дарс бериш жараёнида очилаётган янги усулдаги мактаблар учун ҳар жиҳатдан қулай бўлган кўплаб дарсликлар яратиш заруриятини ҳис қилади. Негаки, янги мактабнинг афзаллигини шунчаки тарғиб қилиш, ўз ўқувчилари мисолида кўрсатиш ҳали кифоя эмас эди. Янги ўқув

¹ Қаранг: А. Бобохонов, М. Махсумов. Абдулла Авлоний. Педагогик фаолияти, «Ўқитувчи». Т., 1966, 43-бет.

системасининг кенг ёйилиши учун унинг принципларидан келиб чиқиб ёзилган дарсликлар ҳам керак эди. Авлоний ёзади: «Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлинажак китоблар: «Чор китоб», «Саботул ожизин», «Фузулий», «Навой», «Хўжа Ҳофиз», «Бедил», «Маслак ул-муттақин»лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидир. Бу китобларнинг баъзилари эътиқод ва амалиёти исломга тааллуқ мушкул масалалардан иборат ўлгонларидин ҳамда аксарлари форсий тилда ёзилгонлари учун ёш болаларнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамоқлари имкон хорижинда эди¹.

Шунинг учун ҳам адибнинг 1909—17 йиллар давомида махсус мактаб болалари учун ёзилган ўндан ортиқ китоби майдонга келди. Унинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», «Мактаб гулистони» сингари дарсликлари, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами инқилобга қадар бир неча бор қайта босилиб чиқди ва Туркистоннинг жуда кўп янги усул мактаблари учун қўлланма бўлиб хизмат этди. «Муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ночизоналаримни илтифотсиз қолдурмадилар. Туркистоннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалина киритуб, майдони таълима қўйдилар»², — деб ёзган эди Авлоний мамнуният билан. Маълум сабабларга кўра босилмай қолган «Учинчи муаллим», «Мактаб жўғрофияси», «Ҳисоб масалалари» сингари дарслик китоблари ҳақида ҳам адибнинг замондошлари жуда илиқ фикрларни айтадилар. Дарҳақиқат, бу асарлар инқилобгача бўлган ўзбек мактаби, педагогик фикри тараққиёти тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 10-йилларда «Нашриёт», «Мактаб» каби турли ширкатларнинг дунё кўришида ҳам катта хизмат қилди. 1914 йил 19 сентябрда таъсис этилган «Нашриёт» ширкатининг 28 пунктли рус ва ўзбек тилларида ёзилган шартномасида унинг асосий мақсади «Туркистон ўлкасидаги мусулмон аҳолиси ўртасида умумевропа маданияти ва маърифатини газеталар, журналлар, китоблар ва уларнинг савдоси орқали ёйиш», деб кўрсатилган. 1916 йил 18 мартда тузилган, нотариус Дм. Егоров тасдиқлаган «Мактаб» ширкатининг 37-бандли шартномасида ҳам шу мақсад

¹ Абдулла Авлоний. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар, ифодан махсуса, 1-жуз, 1-табъ, Ильин литогр., 1909, 1—3-бетлар.

² Кўрсатилган асар, Бир-икки сўз, 4-жуз, 1-табъ, Орифжонов литогр., Т., 1916, 2-бет.

тилга олинади¹. Кейинги ширкатнинг муассислари орасида Авлоний ва М. Подшоҳўжаев билан бир қаторда машҳур Низомиддин Хўжаев ва Шокиржон Раҳимий, 1907—1910 йилларда «Таълими алифбо», «Таълими соний» каби дарсликлар ёзиб, 1918 йилда Тошкентда Лангар маҳалласида хотин-қизлар мактаби очган Рустамбек Юсуфбеков, таниқли маърифатпарвар Авлоний билан биргаликда 1909 йилда «Жамияти хайрия» тузган Тошҳожиги Туёқбоевлар ҳам бор эди.

Дарсликлар яратиш йўлида

Асримиз бошларида янги мактаблар учун тузилган алифбелар анчагина бор. Агар унинг рўйхати тузиладиган бўлса, бошида, шубҳасиз, Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал»и билан Мунавварқорининг «Адиби аввал»и туради. Авлонийнинг «Биринчи муаллим»и ҳам ўзининг маълум ўрнига эга.

«Биринчи муаллим» 1917 йилга қадар 4 марта нашр этилган. У, муаллиф таъкидлаганидек, «аввалги синф шоғирдлари учун» ёзилган эди. Авлоний уни ёзишда ўзига қадар бўлган мавжуд дарсликларга, биринчи навбатда, «Адиби аввал» ва Саидрасул Азизийнинг «Устози аввал»ига суянди. Дарс бериши жараёнида ортирган тажрибаларидан самарали фойдаланди. Пировард натижада замон талабларига жавоб бера оладиган, айна пайтда Азизий бошлаб берган йўлни такомиллаштирувчи оригинал асар ёзишга муваффақ бўлди.

Муаллиф китобида оддийдан мураккабга бориш принципига қатъий амал қилади, уни «тадрижий суратда тартиб эт»ади. Дарслар ҳарфлар алифбоси тартибда келтирилади. Сўнг навбати билан қайси ўринда қандай ёзилиши ва уларга оид ихчам, содда мисоллар берилади. Бош ҳарфлар, ўрта ҳарфлар, охири ҳарфлар тушунтирилади. Ниҳоят, матнларга ўтилади: дастлабки матни «Мактаб» деб аталган. Унда, табиийки, мактабнинг фазилатлари ҳақида гап кетади. Адиб ўз сўзларини:

Тараддуд бирла мактабда ўқинг ўғлонлар, ўғлонлар,
Бўлурсиз бир кун оламда зўр инсонлар, ўғлонлар, —
сатрлари билан тугатади.

¹ Ҳар икки ҳужжат Республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтидаги А. Авлоний музейида сақланади.

«Иккинчи муаллим» юқоридаги китобнинг бевосита давоми, «Алифбодан сўнг ўқутмак учун» ёзилган, «ахлоқий ҳикоялар, адабий шеърлар ила зийнатланган». Бинобарин, у — дарслик-мажмуа. Китоб дастлаб 1912 йилда Тошкентда Ғулом Ҳасан Орифжонов литографиясида босилиб чиқди. Сўнгра 1915—1917 йилларда қайта нашр қилинди. Бошқа асарларидаги сингари бунда ҳам нашрлар ўзаро фарқ қилади, мукамаллашиб боради. Асарга:

Шавкати инсон эрур илму адаб,
Эътибор этмас анга молу насаб. —

деган сатрлар эпиграф қилиб олинган. Китобнинг биринчи нашридаги ҳикоялар қирқдан кам эди, сўнги нашрида улар қирқдан ортиқ. Ҳикоялар аксари насрий бўлиб, уларнинг барчаси болаларнинг ёшига, ақлига, саводига мос. «Биринчи муаллим»даги сингари Авлоний бу асариди ҳам ҳикояларнинг ҳаётӣ ва қизиқарли бўлишига, ифоданинг содда ва аниқлигига алоҳида эътибор беради. «Энг осон усул ила», «Очуқ тил ва осон таркиб ила» ёзишга ҳаракат қилади. Китобни ўқир эканмиз, Авлонийнинг халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланганлигини яққол кўрамиз. Улардан чиқариладиган ҳисса ҳам кўпинча халқ мақолларидир. Айни чоқда у Шарқ шеърятининг ўлмас асарларидан озиқ олди. Адибнинг бир қатор ҳикояларида Навоийнинг машҳур «Ҳайрат ул-аброр»и, Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон»и таъсири очиқ кўриниб туради. Баъзан ўзбек адабиётида ҳикоячиликни юқори босқичга олиб чиққан Пошшоҳўжанинг «Мифтоҳ ул-адл», «Гулзор» тўпламларидаги маълум ва машҳур ҳикояларни қайта ишлаш, даврга мослаштириш сезилади.

Адиб XIX аср рус классик адабиётидан, айниқса, Л. Н. Толстой ва И. А. Крилов асарларидан ҳам баҳраманд бўлди. Уларнинг айримларини ижодий қайта ишлади.

Асримиз бошидаги зиёлиларимизнинг маълум қисми рус классик адабиёти билан яқиндан таниш эди. Фақат рус адабиёти эмас, умуман Европа маданиятидан хабардор эдилар. Тўғри, бу ошнолик татар ва озарбойжонлардаги сингари чуқур бўлмаган. Уларда маълум тарихий шароит тақозоси билан бу ҳол эртaroқ бошланган эди. Масалан, татар адабиётшунослигида 1812 йилдаги Ватан урушида иштирок этган бир татар солдатининг Гёте билан Шарқ дostonчилиги ҳақида суҳбат

қургани кейинги пайтларгача нақл қилинади. XIX асрдаги Туркистондан бундай фактларни топиш қийин, албатта. Лекин сўнгроқ пешқадам зиёлиларимизнинг рус ва жаҳон маданияти ҳақида умумий тасаввурга эга бўлганликлари ҳақида айрим далиллар йўқ эмас. Масалан, Муқимийнинг жияни Рўзимуҳаммад Дўстматовнинг тақдир тақозоси билан Москвада ўқиши, Фурқатнинг Тошкентда «Туркистон вилоятининг газети»да «таржимонлик» (Муқимий) қилиши юқоридагидай тахмин қилишга имкон беради. 1905 йилдан кейин эса адабий-маданий мулоқот кучайиб борди. Кўпгина зиёлиларимиз Русиянинг марказий шаҳарларида бўлишди. Унлаб ёшларимиз Уфада, Оренбургда ўқидилар. «Вақт» газетасининг Туркистонга келган мухбири Шаҳид Муҳаммадёрв «Туркистон мактублари» мақоласида ярим фоиз аҳолиси ҳам русча билмайдиган Самарқанддай шаҳарда Петербург ҳарбий медицина академиясини тугатган, 1913—14 йилларда Бағдодда Русия элчиси бўлиб турган Абдураҳмон Али ўғлини кўриб ҳайратга тушган ва «табиатнинг қалтис ҳазили» деб ёзган эди. Қолаверса, биз бугун Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаевларнинг Русия университетларида, Фитратнинг Истанбул дорилфунунида ўқиб қайтганлигини яхши биламиз.

Иккинчидан, Оренбург ва Қозондан чиқиб турган «Шўро», «Онг» каби журналларда Ғарб классикларининг жуда кўп асарлари таржима қилиниб босилиб турган эди. Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо»сига ўхшаш асарлар алоҳида нашр этилиб, кенг тарқалган эди. Бу журнал ва нашрлар эса деярли ҳар бир пешқадам ўзбек зиёлисининг уйида бўларди. Бинобарин, Мирмуҳсиннинг машҳур француз педагоги Пистолоци ҳақида мақола ёзиши, Азийий, Алиасқар Калинин, Абдулла Авлонийларнинг рус классикларидан таржима қилишлари, улардан таъсирланиб асарлар ёзишлари ажабланарли ҳол эмас эди.

«Арслон ва айиқ» ҳикоясида дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг ҳаёт моёси эканлиги ибратли бир воқеа орқали кўрсатилади.

Арслон билан айиқ дўстлашади. Дўстлар бир куни овга чиқадилар. Анча уринишлардан сўнг бир кийикни қўлга туширадилар. Лекин ногаҳон ўртада жанжал чиқади. Арслон катталигини пеш қилади ва ўлжанинг кўпроғини талаб этади. Айиқ эса кичиклигига қарамасдан кўп меҳнат қилганини айтади. Баҳслашув урушга

айланади. Иккала томон ҳам ҳолдан тояди. Қимирлашга мажоли қолмайди. Бундан бўрилар хабар топадилар ва ўлжани пок-покиза туширадилар. Ўз қилмишларидан пушаймон дўстлар сургалиб келиб, қолдиқ суякларни чайнаш билан кифояланадилар.

Авлоний бирдамликка алоҳида ургу беряпти. Бир ҳикоясида чумолилар ҳамкорлигини ўрнак қилган эди. Энди иттифоқсизликнинг зарари, балки, ҳалокатли оқибатини кўрсатмоқда. У хусусий эмас, миллий дард эди. Фақат Авлоний замони учун эмас, ундан кейинги 80—90 йил мобайнида ҳам энг муҳим муаммолардан бўлиб келаётир.

«Эшак ила булбул» масали И. А. Криловдан қилинган эркин таржимадир. Алиасқар Калинин унинг насрий мазмунини берган эди. Авлоний шеърӣй йўл билан таржима этди. Масалнинг асосий руҳини — гўзалликнинг улуғворлиги, хунукликнинг тубанлигини сақлаб қолди. Лекин унга миллий колорит бахш этди. Ўзбек ўқувчисининг диди ва тушунчасига мос тушадиган, унга осон сингадиган тавсифлар киритди.

Китобга киритилган ҳикояларнинг иккитаси бево-сита дўстликка бағишланган бўлиб, бири «Елғон дўст», иккинчиси эса «Чин дўст» деб номланган. Адиб мазкур масаланинг кишилар ҳаётида фавқулодда аҳамиятга эга эканлигини яхши англайди. Шунинг учун ҳам унга алоҳида эътибор билан қарайди. Айниқса ҳақиқий дўст орттириш ёшликдан бошланишини, бинобарин бу сифатларни ёшликдан сингдириб бориш заруратини яхши ҳис қилади. «Елғон дўст» Л. Н. Толстойнинг «Икки дўст» ҳикоясининг таржимасидир. Уни дастлаб Алиасқар Калинин «Муаллими Соний»сига таржима қилиб киритган эди. Унинг мазмуни шундай: икки дўст сафарга чиқадилар. Йўл тоғ ичидан ўтар эди. Дўстларнинг бири узоқдан йўлбарсни кўриб қолади ва югурганча дарахтга чиқиб олади. Иккинчиси шошилиб, нима қилишини билмай қолади ва ерга чўзилганча ўзини ўликка солиб ётиб олади. Йўлбарс уни искаб кўради ва ўлик гумон қилиб, қайтиб кетади. Дарахт тепасига қочиб яширинган ўртоқ дарахтдан тушади ва йўлбарс унинг қулоғига нима деб кетганини билмоқчи бўлади. «Шодлигингда ўртоқ бўлиб, ғам вақтинда ташлаб қочадирғон номард кишилар ила йўлдош бўлма деб. кетди», — жавоб беради у.

Иккинчи ҳикоя шеър билан ёзилган. Мазмуни шундай: икки киши дўстлашади. Бир кун сафарга чиқа-

дилар. Ногаҳон бир дарёга дуч келадилар. Кемага тушадилар. Нима бўлади-ю, кема ағдарилиб, дўстлар сувга қулайдилар. Сувчи хабар топиб, қутқармоқчи бўлганида қўйидаги манзарани кўради:

Ул ики дўстнинг бирини тутса сувчига деди:
Қўй мани, аввал бориб дўстимни қутқар безиён.
Сувчи бориб ушласа ўртоғини,
Ул ҳам айтар дўст қутулсин деб фиғон.

Шоир шундай хулосалайди:

Кўрдингизми, эй сучук ўғлонлар,
Дўстлигдин бу сиза бир дoston.

Кўрганимиздек, чин дўст билан ёлгон дўст бир-бирига қарама-қарши қўйилган ва дўстликдаги садоқат, мардлик каби фазилатлар улуғланиб, сохта дўстлик, номардлик каби ёмон хусусиятлар қораланмоқда. Ҳар икки ҳикоянинг асарда кетма-кет берилиши ҳам шуни кўрсатиб турибди.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ига кирган ҳикояларидан бирида шундай воқеа келтирилади: Тўрт улус хони Темур кўрагон Ҳинд иқлимга юриш қилади. Жанг шиддатли бўлади. Хон зафар қозонади, лекин кўнглига адоват ғулғуласи тушади. Ҳаммани тигдан ўтказишга фармон беради. Қон дарё бўлиб оқади. Чапдастлик билан тиг тортаётган хон аскарлари ногаҳон икки ёрга дуч келадилар. Сипоҳ уларнинг бирини чопмоқчи бўлиб қилич кўтарса, иккинчиси бошини тутади. Унга шайланса — наригиси. Хуллас, бирига тиг кўтарса, иккинчиси унинг оёғига ўзини ташлар ва олдинроқ ўлдиришни илтижо қиларди. Улар бир-бирларига ўз бошларини инъом этар, бир лаҳза бўлса-да бошқа бирларининг омон туришини тилаб, тиг талашар эдилар. Бу ҳол анча давом этади. Ногоҳ эл орасида «Омон-омон!» нидоси таралади. Бу икки ёр бир-бири учун жонидан кечган эди, шоҳ ҳам элнинг гуноҳидан ўтади. Бу икки ёр садоқатларини байроқ қилиб элни ҳам, ўзларини ҳам халос қиладилар¹.

Бу ҳикоя «Вафо» мақолатида берилган. Авлоний ҳикоясида шунинг таъсири равшан кўриниб туради. Тўғри, Авлонийда ундаги ишқий оҳанг йўқ, вазиятлар

¹ Қаранг: Алишер Навоий, Хамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 83—84-бетлар.

бирмунча бошқачароқ, лекин ҳар икки ҳикоянинг пафоси муштарак.

«Устози аввал»даги «Бир неча дўстлиғ учун аҳд қилгон мусофирлар»¹ шеърий ҳикоясидаги вазият билан мазкур ҳикоя орасида яқинлик бор. Масалан, унда ҳам дўстлар сафарга отланадилар. Йўл дарёга тўғри келади. Муз устидан ўтишаётганда ногоҳ муз синиб, дўстлардан бири сувга тушиб кетади. Лекин бу синовда мазкур ҳикоядаги дўстлар бошқача йўл тутадилар. Улар бир-бирларига «Сиз боринг, сиз боринг» қилишади. Сувга тушган дўстни бегоналар қутқариб оладилар. Бинобарин, бу ерда масала бутунлай бошқача қўйилади ва бошқача ҳал қилинади. Азизий садоқатли дўстликни сохталикни қоралаш орқали улуғлайди.

«Жанжалчилик зарари» ҳикоясида такаббурлик ва манманликнинг ёмон оқибатлари ихчам бир воқеа ёрдамида аниқ ва таъсирчан етказилади: катта бир ариқнинг устидан ўтиш учун узун бир тахта қўйилган. Икки эчки унга бир вақтда рўпара келиб қолади. Иккаласи ҳам бир-бировига йўл беришни хоҳламайди. Аҳвол сузишишгача бориб етади ва ҳар иккаласи ҳам сувга қулаб тушишади. Бу ҳикоя «Икки улоқ» номи билан Алиасқар Калининнинг «Муаллими соний»сида ҳам учрайди.

Инсон феълени ҳаётини воқеалар орқали кўрсатувчи латифа ва ҳикоятлар, афанди саргузаштлари халқ оғзаки ижодимизда бениҳоя кўп. «Иккинчи муаллим»ни кўздан кечирар эканмиз, биз улардаги ҳикояларнинг кўпчилигини мана шу заминда майдонга келганини, адиб уларни қайта ишлаб, замон-руҳини сингдирганини кўрамиз. Асардаги «Тақсим», «Икки девона», «Очқўзлик», «Ақлли боғбон» ва шуларга ўхшаш қатор ҳикояларда бу ҳол сезилиб туради.

Ж. Шарипов «Бадий таржималар ва моҳир таржимонлар» китобида Л. Н. Толстой таржималари муносабати билан қадим Шарқ фольклоридаги маълум ва машҳур бир ҳикояни келтиради. Унда ўз устомонлиги билан қозини лол қолдирган ўғрининг тadbиркорлиги ҳақида гап кетади:

«... замони ўтиб эрди, қозининг хотини эшикдан кириб келди. Буларнинг олдиларига дастурхон ёзиб, то-

¹ Саидрасул Азизий, Устози аввал, 14-табъ, Т., Илмий литогр., 1913, 44—45-бетлар.

вуқнинг кабобини қўйди. Қози дилида айтди: «Ҳеч мундин яхши маслаҳат йўқтурки, бул товуқни тақсим қилмоқни ўғрига ҳавола қилсам, токи агар яхши тақсим қила билмаса, ани изо бериб манфаъл ва мажмул қилсам».

Қози айтди: «Эй шайх, бу товуқнинг қисмати сиздин бўлсун, тақсим қилинг». Уғри қабул қилиб, товуқни қўлига олиб, пора-пора қилиб, бошини қозининг олдига қўйди ва гарданини хотунининг олдига қўйди ва танасини ўзининг олдига қўйди. Ва айтди: «Бисмилло, олинглар ва сурати ушбудур».

Қози айтди: «Эй таррор, санга тақсими саҳиҳ қилғил деб айдим, бу нечук тақсимдур?» Уғри айтди: «Аввал бошини сенинг олдинга қўйдумки, бу уйнинг бошлиғидурсан ва гарданини хотунингни олдига қўйдумки, хотун бамисоли гардан, бошга яқин бўлгандек, эрга яқин бўлур ва икки қанотини фарзандларингнинг олдига қўйдумки, фарзанд отани(нг) қаноти бўлур ва танасини ўзум олдимга қўйдумки, ман сизларга меҳмондурман». Қози ҳайрон бўлди ва ҳеч жавоб айтолмади¹.

Профессор Ҳоди Зарифов Л. Н. Толстойнинг «Бир мужикнинг ғоз тақсим қилғони» ҳикоясининг замирида Шарқ ҳикояларидаги сюжет ётади², — деган фикрни билдиради. Дарҳақиқат, Шарқ фольклори билан яхши таниш бўлган буюк адиб ундан истифода қилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Алиасқар Калинин Л. Толстой ҳикоясини ўзбек тилига таржима қилди ва китобига киритди. У қуйидагича эди: «Бир камбағал мужик бор эди, ул мужикнинг болалари кўп эрди, мол зотидан биргина ғози бор эди. Бир куни мазкур мужик егани овқат тополмай ўша ёлғуз ғозини ушлаб, сўйуб, пишируб бир тўраға пешкаш, яъни тортиқ қилиб олиб борди. Тўра ғозни олиб мужикка айтди: Оллоҳ рози бўлсин, олиб келган тортуғинга, аммо ғоз битта, булар олтита, чунончи, ўзум, хотуним, икки ўғлим ва ҳам иккита қизим: қандоғ қилиб бул ғозни бемалол тақсим қилсак экан, — деди. Мужик: — Ўзум яхшилаб тақсим қилиб берайин, — деб қўлига пичоқни олиб ғознинг бошини кесуб, — сиз уйга бошсиз, сизга боши, — деб тўранинг қўлига бошини берди, ондин кейин ғознинг ду-

1. Қаранг: Ж. Шарипов. Бадий таржималар ва моҳир таржимонлар. Т., 1972, «Фан», 106-бет.

2. Уша китоб, 104-бет.

мини кесиб олиб, «сиз доимо уйда ўлтуруб уй пойлайсиз, сизга думи», — деб тўранинг хотунининг қўлига ғознинг думини берди, икки оёғини кесиб олиб: «отангизнинг йўлини босмоққа сизларга оёғи», — деб ғознинг икки оёғини икки ўғлига берди ва яна ғознинг икки қанотини кесиб олиб: «Сизлар уйдан чиқиб кетасизлар, яъни эр қиласизлар, сизларга қаноти», — деб икки қизга ғознинг икки қанотини берди. «Қолғонгинасини мен ўзим оламан тақсимомага», — деб ўзига бутун ғозни олди. Мужикнинг қилғон иши тўрага манзур бўлуб, тўра кулиб, анга ғалла ва пул инъом қилди.

Бу ҳодисани бир бой мужик эшитиб, беш ғозни пишуриб, мазкур тўрага олиб бориб тортиқ қилди.

Тўра ғозларни олиб бой мужикка айтдики, ғоз беш адад экан, бизлар олтитадур. Бул ғозни нечук бемалол тақсим қилсак экан. Бой мужик ўйлади-ўйлади, қандоғ қилиб бўлишни иложини ҳеч тополмади. Энг охири тўра камбағал мужикни чақиртирмоққа буюрди ғозларни тақсим қилмоқ учун. Камбағал мужик дарҳол етиб келди ва бир ғозни тўра билан хотунига бериб: «Сизлар ҳам ғоз билан учта бўлдингиз», — деди. Бир ғозни иккита ўғлига бериб: «Мана сизлар ҳам учта бўлдингиз», — деди ва яна бир ғозни иккита қизига бериб: «Сизлар ҳам учта бўлдингиз» — деди. Қолган икки ғозни ўзига олиб: «Мана, бизлар ҳам учта бўлдик. Ҳаммамиз баробар», — деди. Муни кўриб, тўра кулиб, камбағал мужикка яна инъомлар берди, аммо бой мужикка ҳеч нима бермади¹.

Ўз замини билан қадим Шарқ халқлари фольклоридаги сюжетга бориб тақаладиган бу ҳикоя Авлониёга маълум эди, албатта. Негаки, «Муаллими соний»нинг 1903, 1907 йил нашрларидан у беҳабар бўлган бўлиши мумкин эмас. Эҳтимолки, у Л. Н. Толстой ҳикоясининг оригиналини ҳам биларди, чунки буюк адибнинг кўпгина ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилган кишининг ўша пайтларда маълум ва машҳур бўлган бу ҳикоясидан хабарсиз бўлиши эҳтимолдан узоқ. Ҳатто унинг халқимиз орасидаги турли муқобиллари ҳам Авлониёга маълум бўлган дейишга асос бор. Негаки, адиб халқимизнинг бой ижодини яхши билган. Уларни тўплаган ва ўшалар асосида ўнлаб ҳикоялар ёзган. Буни Авлониёнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим».

¹ Алисқар Калинин, Муаллими соний, 2-табъ, Т., Порцев литогр., 1907, 58—59-бетлар.

«Мактаб гулистони» асарларидаги ҳикоялари очиқ-ойдин кўрсатиб туради. Жумладан, унинг «Иккинчи муаллим» китобидаги «Тақсим» ҳикоясида буни кўриш мумкин. Ҳикоя анча содда ва ихчам. У болаларнинг психологиясига, ёш хусусиятларига, феъл-одатларига бе-ниҳоя мослаштирилган.

Мазмуни қуйидагича:

Икки бола кўчада ўйнар эдилар. Тасодифан бир ён-роқ топиб олишди. Уртада жанжал чиқди. «Сендан олдин мен уни кўрдим, у — меники!» — дерди бири. — Йўқ, уни ердан мен олдим. У — меники!» — дерди иккинчиси. Шу аснода бир йигит келиб қолди. Воқеадан воқиф бўлди. Сизларга ўзим яхшилаб тақсимлаб берман, деди-да, ёнроқни уларнинг қўлидан олди. Чақиб икки паллага ажратди. Ярим пўчоғини бирига, қолган ярмини иккинчисига берди. Арзимас қолдиғи эса, тақсим қилганим учун менга деди-да, мағзини оғзига солиб йўлида давом этди. Болалар пўчоқни ушлаганларича ҳангу манг қолдилар.

«Икки девона» ҳикояси халқ латифаларига яқин туради. Унда юмористик оҳанг, чуқур халқчил асосга эга бўлган мутойиба руҳи кучли, мазмун қизиқарли:

«Утган замонда бир девона бир шаҳарга боруб, ҳар кимни уруб-сўқуб нима учун одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрмас(лар). Бири бу тарафга кетса, бири у тарафга кетар, деди. Одамлар жавоб бердиларки, ҳар ким ўз иши бор тарафга борур. Бири бозорга борса, бири уйига қайтур, дедилар. Девона буларнинг сўзини қабул қилмади. Охирида ароларидан бири туруб, бу девонадур. Девонанинг сўзига шояд девона жавоб берса, деб бир девонани олиб келди. Биринчи девона сўрдики, ер юзидаги одамлар нимага бир тарафга қараб юрмаслар?

Иккинчи девона: — Ер кемага ўхшаш сув устинда турадур. Агар одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрсалар, барчамиз сувга оғдарилуб кетармиз, — деб жавоб берди.

Биринчи девона: — Балли дўстим! Ҳаммадан сан яхши жавоб бердинг! — деб жўнаб кетди.

Ҳисса: Ҳар кишига ўз маслакдошининг сўзи мақбулдур».

«Ақлли борбон» ҳикояси авлоддан авлодга ўтиб, халқимиз орасида бугунги кунга қадар сақланиб келаётган, меҳнаткаш элнинг минг йиллик тажрибалари заминидан туғилиб, ҳикмат даражасига кўтарилган маълум

ва машхур нақл асосида қурилган: Унинг мазмуни қуйидагича эди: — Бир боғбоннинг уч ўғли бор. Лекин болалар дангаса ва ишқмас ўсганлар. Отада уларга мерос қолдирадиган танга-тилло йўқ. Бу кетишда эса уларнинг кўп ўтмай, хор-зор бўлиши аниқ. Ота умри тугаётганини билиб, фарзандлари тақдиридан ташвишга тушади. Ўйлаб-ўйлаб шундай йўл тутади. Ҳар уччала ўглини ёнига чақиради. «Ўғлонларим, — дейди у, — менинг ажалим етганга ўхшайди. Кўзим очиқ экан, васиятимни сизларга айтиб кетай. Меҳнату машаққат билан бир кўза олтин йиққанман. Уни мана шу боққа, тоқларнинг бирини тагига кўмганман. У — сизларники. Бироқ бу ишга кўп йил бўлди. Ҳарчанд уринсам ҳам кўмилган жойини хотирлай олмадим. Уни ўзларингиз излаб топинглар ва ўзаро бўлишиб олинглар». Кўп ўтмай, чол жон беради. Бир кўза тилла дарагини эшитган уч ишқмас уни излашга тушиб кетадилар. Боғнинг ҳар ерини кавлаб чиқадилар. Сирли кўза чиқмайди. Яна эринмасдан кавлашга тушадилар. Кутилган натижа эса ҳамон йўқ. Шу тахлит боғ ичи бир неча қатла ағдар-тўнтар қилинади. Ерлар қазилавериб, тупроқлари кулга айланиб кетади ҳамқи, олтинли кўза топилмайди. Бу орада узумзордаги тоқларнинг энг чуқур илдизларигача очиб кўмилади ва боғда ўша йили шундай ҳосил битадики, ундан бир неча кўзани тўлдиргулик олтин оладилар. Уч дангаса ота гапларининг асл маъносини, «олтин — меҳнатда» эканлигини тушуниб етадилар.

Авлоний меҳнатни шарафловчи мана шу нақлга мурожаат қилди. Уни ниҳоятда содда ва ихчам шаклга солиб, болаларга тақдим этди. Бу билан болаларда меҳнатга муҳаббат уйғотишга, ҳар ким бахт ва камолотга фақат меҳнат орқалигина етишиши мумкинлигини таъкидлашга интилди. Китобда мазкур мавзуга бағишланган ҳикоялар анчагина бор. Бинобарин, муаллиф бу масалага алоҳида эътибор берган.

Нодонлик ва жаҳолатга қарши кураш, уни сўнгсиз қаҳру ғазаб билан инкор этиш, уни жамъи фожиа ва бахтсизликлар сабабкори сифатида талқин қилиш жадид адабиётининг асосий хусусиятларидан бирини ташкил қилади. Бу мавзу ушбу адабиётнинг барча жанр ва турларида ишланди. Фақат бадний адабиёт эмас, умуман XX аср бошидаги маданий ҳаракатчилигимизнинг ҳамма жабҳаларида бу ҳукмрон руҳ эди. Шу сабабли Авлоний хрестоматиясидаги ўнлаб ҳикоя ва ма-

саллар орасида бу мавзуда ёзилгани бўлмаслиги мумкин эмас эди. Қитобда нодонликни қораловчи, илм-маърифатни кўкларга кўтарувчи талайгина шеърий ва насрий ҳикоялар бор. Улардан фақат биттаси — «Илм-сизлик балоси» номли шеърий ҳикоя ҳақида тўхтаб ўтамиз. Мазмунни жуда жўн:

Бир киши хат танимас эди. Касал бўлди. Танасига яра тошди. Уғлини табибга юборди. Табиб шишада дори берди: бирини ичиш, иккинчисини суриш учун. Касал ота саводсизлиги учун уларни фарқлай олмади. «Шарбат» деб ярага сурадиган заҳарли дорини ичиб жон берди.

Тўғри, муаллиф ранглари бир оз қуюқлаштирган. Илм-сизликнинг ёмон оқибатига фожеий тус берган. Бу ишни атайин қилган. Негаки, бу хил бўрттиришнинг таъсир кучи жуда катта бўлишини яхши тушунган. Қабарик, сербўёқ тасвир 1906—1917 йиллар ўзбек адабиётининг муҳим хусусиятларидан биридир. Хусусан, шoirларимиз илм-маърифатнинг аҳамияти, жаҳолатнинг зарари ҳақида тўхталганларида бу тушунчаларни оқ-қора бўёқларда, ўзаро кескин зид мусбат—манфий қутбларда талқин қилишга интиладилар. Бу ҳол Авлонийнинг шеъриятида, айниқса, равшан кўринади.

Хуллас, адабнинг ҳар икки «Муаллим»даги ихчам шеърий ва насрий ҳикоялари, бир томондан, усули жаҳид мактаблари дарсликларининг мазмун ва қурилишини англашга ёрдам берса, иккинчи томондан жаҳид адабиётининг устувор йўналишларини аниқлашда муҳим материал бўлиб хизмат қила олади. Бежиз эмас, ёш тадқиқотчи Р. Баракаев Авлоний ва XX аср ўзбек болалар адабиёти масаласини атрофлича ўрганиб, уни ушбу соҳанинг «етакчи намояндаси»¹ сифатида баҳолайди.

Мукамал инсонни ўйлаб...

1913 йилда Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари босилиб чиқди. 1917 йилда иккинчи марта нашр қилинди. Қитоб мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига дарслик сифатида ёзилган. Лекин асримиз бошларидаги ўзбек жаҳид маърифатчилигининг ноёб

¹ Р. Баракаев. XX аср бошларидаги ўзбек болалар адабиёти ва А. Авлоний ижоди, ФФН илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати, Т., 1994, 27-бет.

ҳодисаларидан бўлган бу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси билан чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскорлари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди.

Асарда инсонларни «яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илм» — ахлоқ ҳақида фикр юригилади.

Ахлоқ, бу — хулқлар мажмуи. Хулқ эса, эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон қилади. Демак ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. **Тарбия** «ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидур».

Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирига қадар давом этади. У икки босқичдан — уй ва мактаб тарбиясидан ташкил топган.

Авлоний тарбиянинг доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қўймайди. «Соғ танда соғ ақл» деган ҳикматнинг бежиз эмаслигини яхши билади. Гапни, биринчи навбатда, боланинг соғлиги ҳақида қайғуриш лозимлигидан бошлайди.

«Баданнинг саломат, қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқумоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур».

Авлоний масаланинг фалсафий асосига кўчади. **Жисм** билан руҳнинг узвий бирлиги ҳақида гап очади: «Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини кўюб, астарини ювуб, овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур». Яна бир ўринда эса «бадан элак каби кўзлукдур» деган гап учрайди.

Жисм билан руҳ, шакл билан мазмуннинг узвий бирлиги ва уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири масаласи жуда муҳим ва мураккаб бўлиб, Авлоний уни асосан тўғри тушунади ва тўғри талқин қилади. XIX асрнинг машҳур мунаққидларидан бири ёзади:

«Нимаики мазмунда бўлса, шаклда ўз ифодасини топади. Мана бу одамнинг мудроқ, тунд кўзларига, бўкиб тўйиб олганидан ҳарсиллаб қолган, бақ-бақалоқ,

даванг турқига назар ташланг. Нақадар ҳайвоний қиёфа! Энди, мана бунисига разм солинг. Бу озгин, рангпар кишининг кўзларидан қандай ўт чақнайди. У нақадар ҳаракатчан, унинг овозида қанчалар эҳтирос бор! Биринчиси — ўлик, иккинчисида ҳаёт яшнайди — тўғри эмасми?!» Синчиклаб қаранг, киши жисм билан руҳнинг, маънавий олам билан жисмоний ҳаётнинг ўзаро муносабатини икки муҳит, икки даврда яшаган ҳар икки адибнинг деярли бир хил тушунаётганлигини ҳис қилмай иложи йўқ.

Болаларда фикрлаш иқтидорини ҳосил қилиш, **фикр тарбияси** бениҳоя зарур ва муқаддас бир вазифа. Бинобарин, у муаллимларнинг «диққатларига суялган, виждонларига юкланган» бўлиб, уларнинг «ёрдамига сўнг даражада муҳтож». Негаки, «фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги» муаллимга кўп жиҳатдан боғлиқ. Болаларнинг фикрлаши тарбиячининг ўзини фикрлаш ва интилиш доираси, савияси билан ҳам алоқадор. Бу хусусда адибнинг кескин мулоҳазалари бор. Улар ҳақида кейинроқ гап бўлар. Ҳозирча муҳими шуки, Авлоний фикрни ўстириш масаласига алоҳида эътибор билан қарайди. Унга алоҳида боб ажратиб, таъкидлаб кўрсатади.

XVIII аср француз маърифатчилари ақл ва онгнинг ролига жуда юксак баҳо берган эдилар. Жаҳон адабиётидаги маърифатчилик босқичи билан шуғулланган тадқиқотчилар бу давр Европа маданиятининг умуман ҳамма жабҳаларида унинг маълум даражада илоҳийлаштирилганлигини эътироф этадилар¹. Бу, табиийки, Европа мамлакатларида капитализмнинг ривожини, феодал-патриархал муносабатларнинг тараққиётга тўғаноқ бўлиб қолиши, жамият ҳаётида илм-фан ролининг бирдан кучайиб кетиши каби қатор омилларга боғлиқ эди.

XX аср бошларидаги Туркистонда ҳам шунга яқин шароит майдонга келди. Назаримизда, «...ўлкамизда 1905 йилдан кейин яққол кўзга ташланган фикрий уйғониш ва маданий кўтарилиш ўз моҳияти билан XVIII аср француз маърифатчилигига кўп жиҳатдан ўхшаш эди. Авлоний маърифатчилигининг илдизи ҳам шунга бориб тақалади. «Туркий гулистон...»да ақл ва илмнинг, маънавий-ахлоқий оламнинг фавқулодда эҳтирос би-

¹ Қаранг: Проблемы просвещения в мировой литературе, «Наука», М., 1968.

лан улуғланиши адиб маърифатчилигининг бевосита мазмунидан келиб чиқади. Мана у нима деб ёзади:

«**Ақл** инсонларнинг пири комили, муршиди ягонасидур. Руҳ ишловчи, ақл бошловчидир...»

Муаллиф ўз фикрини янада аниқроқ ва равшанроқ англатиш учун шундай муқояса келтиради:

«Ҳайвонлар ўзларига бўлақлар тарафадин келадургон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшуқ ва тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин инсон... ақл ва идроки соясида ўзига келадургон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қилуб, бўйнидан бойлаб, ипларининг учини қўлларига берган инсонларнинг ақлидур». Ҳукамолардан бири: «Ҳар нарса кўпайса, арзон бўлур, ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», — демиш.

Адибнинг қарашларида Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур «инсон — хилқат тожи» нуқтаи назари (концепцияси)нинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича ҳам ақл фақат инсонгагина насиб этган сифатдир, жаҳоннинг зийнати оқил инсонлардир.

Юқорида Авлоний ақлнинг илм ва тажриба соясида камол топишига ишора қилган эди. Дарҳақиқат, булар узвий тушунчалардир. **Илм** ҳам «инсонларнинг мадори ҳаёти, раҳбари нажоти», боринги, «дунёнинг иззати». **У** — «инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилат».

Муаллиф бу фазилатларни шунчаки қайд этмайди, унинг конкрет ҳаётий, амалий аҳамияти устида ҳам тўхтаб ўтади. Унинг инсонни камолотга етказишда бош омил эканилигини атрофлича далиллашга ҳаракат қилади.

Илм эгаллаш эса ўз-ўзидан бўлмайди, албатта. У ҳар бир кишидан муайян лаёқат ва қобилиятни талаб қилади. Чунончи, синчковлик, ҳар бир нарсага ибрат назари билан қарай олиш, саъй-ғайрат, шижоат кабилар шундай сифатлар жумласига киради.

«Инсон ибрат назари ила боқуб, дунё китобидан ўз кадр-ҳиссасини билиб олмаги лозимдур», — деб ёзади Авлоний. Маърифат соҳиби бўлмак учун аҳволи оламдан хабардор бўлмак керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгалари ўзларига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қарагон нарсаларидан бир ҳисса олмай қўймаслар».

Зийраклик, очиқ фикрли бўлишга интилишнинг ҳам аҳамияти катта. Булар ҳаммаси ёшликдан бошланади. Умр — ғанимат. Уни беҳуда ишлар билан ўтказиб юбо-

риш жиноятдир. Адиб зеҳн ва идрокни қувватлантириш учун ўқиш-ёзишни ўрганишга улгурган ҳар бир болани ҳар хил китоблар, газета ва журналлар ўқишга ва шу орқали дунёнинг борди-келдисини англаш, у ҳақда фикр юрита олиш даражасига эришишга чорлайди.

Илм олиш риёзат чекишни, саъй-ғайратни талаб этади. Адибнинг образли ифодасига кўра, илм бами-соли бодомнинг ичидаги мариз. Уни қўлга киритиш учун меҳнат қилиш, чақиб пўчоғидан ажратиб олиш керак.

Авлонийнинг **виждон** ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Унингча, виждон — ақл ва тафаккур мезони. Умуман олганда, бундай ёндошиш виждоннинг аҳамиятини ва моҳиятини тўғри тушунишга ёрдам беради. Лекин унда биров конкретлилик етишмайди. Виждон тарозисининг «ақл ва ҳикматга мувофиқ» ишларга «муҳаббат» қўйдириб, «қабоҳат ва ёмон» ишлардан «нафрат» эттириши аслида тўғри тушунтириш. Бироқ унинг тўғрилиқ даражаси яхши ёки ёмон деб номланадиган муайян ҳодисага нисбатан қўлланилгандагина конкретлашади. Адибнинг «яхши» ва «ёмон» тушунчаларини англашида эса маълум мавҳумлик йўқ эмас. У буларни талқин қилганда, кўпинча, ақлга мувофиқ келадиган, мувофиқ келмайдиган деган принципдан келиб чиқади.

«Агар аҳмоқ одам бўлса, ўз туғишган биродарингни ҳам севмаслигинг мумкин, лекин Ватанни, у қандай бўлмасин, севмаслик мумкин эмас. Аммо бу муҳаббат унинг мавжуд аҳволдан бир умр мамнунлик бўлиб қолмаслиги, балки уни мукаммаллаштиришга чанқоқ интилишдан иборат бўлмоғи лозим», — деган эди дошизмандлардан бири.

Ватан туйғуси энг инсоний, энг мўтабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди билан яшамоқ, унинг бахтидан қувонмоқ, у билан фахрланмоқ керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъзозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи. Авлоний Ватан ва унинг олдидаги бурчини шундай тушунади.

Фарзандлар ҳам ҳар хил бўлади. Онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб кетувчи фарзандлар ҳам топилади. Ватаннинг ҳам фусункор табиятини, боғ-роғларини хуш кўрадиган, лекин ташвиш ва

тамларини ўйламайдиган фарзандлари йўқ эмас. Ватанини, у қандай бўлмасин, севиш керак.

«Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўлларини, эскимўлар Шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, ҳижрат қилурлар эди. Боболаримиз «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», — демишлар».

Муаллиф ўз фикрини хилма-хил мисоллар билан асослашга ҳаракат қилади. Масалан, у шундай тамсилни келтиради. Айрим кишилар ўз ҳовли-жойларини, мол-мулкларини сотиб, Маккага зиёратга боришади. Ҳатто шуларнинг ҳам аксари яна ўз ватанларига қайтиб келадилар. «Бунинг сабаби, яъни буларни тортуб кетурган қувват ўз ватанлари тупроқларининг меҳру муҳаббатидур...», дейди.

Шоирнинг «Мактаб гулистони» (Т., 1916)га кирган шеърларида бу фикрлар давом эттирилган.

«Сенинг исминг бу дунёда муқаддасдур,

Ҳар ким сенинг қадринг билмас—ақли пастдур», —

деб бошланар эди ундаги «Ватан» шеъри. «Ҳижрон сўзи»да эса она-юртнинг кўркам, бой ва улуғвор манзараси чизилади.

Бас шундай экан, унинг учун жонларни фидо этмоқ, керакдир:

Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон,

Банго на ғам қолур, авлодима ўю ватаним.

Губорга дўнса таним, йўқ вужуди зери ваҳм,

Чароки, ўз ватаним хокидур гўру кафаним.

Тилга, маданиятга муҳаббат эса ҳар бир кишининг халқига бўлган муҳаббатидир: «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадурган ойнаи ҳаёти тил ва адабиётидир», — ёзади адиб.

Сўз — ноёб гавҳардир. Унинг шарафи бениҳоя. Ҳар қандай қимматбаҳо гавҳар унинг олдида садаф ҳам бўла олмайди:

Сўз гуҳарига эрур онча шараф, —

Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»ида сўз таъ-

рифига бағишланган боб шу сатрлар билан бошланади¹.

Буюк мутафаккир сўз қудратига юксак баҳо берди, хилма-хил тамсил ва тадбирлар билан уни кўкларга кўтарди, тилни пўлат ханжарга, сўзни унга қадалган инжуларга қиёс қилди. Ёки мана бу муқоясаларга эътибор қилинг: Масиҳ (Исонинг лақаби) яхши сўз билан ўлганни тирилтиргани учун «жонбахш» лақабини олди. Сўз Халилни ўтга ташлатди.

Энди бошқа бир мисол. Сиз ғунча оғизлик, шакарлаб дилбар билан биргасиз. Унинг алвон ёноқлари юрагингизга ўт солади. Лекин сўлим дилбарнинг оғзидан бирор садо чиқмаслигини тасаввур қилиб кўрингчи?!

Сурат ила бўлса маҳи осмон,
Сурати девор ҳамон, ул ҳамон.

М. Ю. Лермонтовнинг:

У дилбар жанубнинг қизғин боласи,
Сурган хаёл каби ғўзалдир ғоят, —

деб бошланадиган бир шеъри бор. Унда баркамол соҳибжамол ҳақида гап кетади. Ҳассос шоир ғўзалликни уйғунликда кўради. Унингча, ҳар жиҳатдан мукамал дилбаргина ғўзалликда мумтоздир.

Ким изоҳ қилибди ҳусн нимаси:
Келишган кўкракми, хушбичим қомат?
Ё шаҳло кўзларми? Лекин гоҳо биз,
Буларнинг ҳеч бирин ҳусн демаймиз.
Сўз билмас лабларни мумкинмас севмак;
Отансиз нигоҳ у — ҳидсиз бир чечак!

Ажиб ўхшашлик. Баркамол инсон тушунчаси тамом бошқа муҳит ва даврда яшаган икки буюк шоирда деярли бир хил талқин қилиняпти. Иккинчи томондан эса бунга ажабланмаслик керак, чунки умуминсоний ғоялар давр ва муҳит билан чекланиб қолмайди. Табиийки, сўз ҳали ўзлигича ҳеч нарса англамайди. У муҳим ва керакли маънони англагандагина маълум аҳамият касб этади. Мутафаккир адиблар масаланинг бу жиҳатини ҳеч қачон диққатдан четда қолдирмаганлар. Ҳатто сўз таърифи ҳақида гап юритганларида ҳам

¹ А. Навоий. Ҳамса, УзФА нашриёти, Т., 1960, 33-бет.

унинг муайян яхши ҳамда фойдали мазмун англатишини кўзда тутганлар.

Авлоний ҳам сўзнинг инсон қадр-қимматини белгилашдаги ролига умуминсоний қарашлардан келиб чиқиб баҳо берди. Сўзнинг маъносига алоҳида диққат қилди. Тил ва сўз одоби ҳақидаги умуминсоний фикрларни давом эттирди: «...сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатдургон тарозудир. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, қадр ва қимматини сўзлаган сўзидан билурлар...

«Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадургон бўлмаса, асаларилар орасида гўнғиллаб юрган қовоқари каби қуруқ гўнғилламоқ, фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдир. Бошимизга келадургон қаттиқ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадур. Шунинг учун «кўп ўйла, оз сўйла» демишлар».

Инсонни безайдиган сифатлар кўп. Чинакам инсон ялқовлик ва дангасаликни ўзига номус деб билади. Ёшлигидан илм-маърифатга, ҳунар ва санъатга меҳр қўяди. Меҳнатнинг айби йўқ. Қора ишчи билан олимнинг заҳмати кўринишдагина ҳар хил. Уларнинг иккиси ҳам меҳнат. Меҳнат билан кун кечириш эса буюк саодат. Аксинча «...бу—кўмурчилик, бу—темирчилик—менга муносиб иш эмас деб дангасалик қилуб, ишсиз юрса, зўр айб, ғайратсизликдур...»

Инсон моддий неъматларни яратишдан ташқари, уларнинг қадрига ҳам ета билмоғи даркор. Булар ўзаро жуда яқин, бири иккинчисидан келиб чиқадиган тушунчалардир. Қимки бир парча нонни меҳнат билан топса, унинг қадрига ҳам етади. Авлоний уларнинг ҳаммасини иқтисод мафҳуми билан беради. Унингча, «иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилуб. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдир...

Чопар ҳаётини таҳликага қўйиб тоғу тошлар, қир ва чўллар ошади. Хабарни етказди. Чопар олиб келган хабар, эҳтимол, мудҳиш бўлиши мумкин. Шунда ҳам ақл эгалари уни ўлдирмайдилар. Чунки у ҳақиқатни етказди. Авлоний «Ҳаққоният» деб аталган бобда юқоридаги мисолни ибрат қилиб келтирди. Ростлик ва тўғри сўзликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан бири деб билди.

«Ҳаққоният деб ишда тўғрилиқ, сўзда ростликни айтилуру. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг оноси ҳаққониятдур»...

Бу нуқта жадидларимизнинг дунёқарашини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Исмоилбек Гаспринский 1885 йилда эълон қилган «Овруро маданиятига бир назари мувозана» («Овруро маданиятига бир бетарафона қараш») рисоласида у ҳақда фикр юритиб, «Агар инсонларнинг кўражак сўнгги яшаш тарзи ва сўнгги маданияти бу бўлса, инсоният ниҳоятда толеъсиз экан», — деб ёзади. Унингча Овруроода ҳамма нарса бор, Фақат ҳаққоният йўқ. Бу маданият қадим Рим маданияти асосига қурилган. У ахлоқан номукаммаллиги учун барбод бўлди. Унинг ўрнига капиталистик маданият келди. Уни фарзандлари социалистлар рад этдилар. Социалистик адолатсизлик эса ҳаммасидан ошиб тушди. Нега? Овруро маданиятининг энг катта айби унда ҳаққоният йўқлигидир. Ҳаққоният эса, Авлоний таъкидлаганидек, «ишда тўғрилиқ, сўзда ростликдир».

Гаспринский ёзган эди:

«Овруро бир кекса чолдир, тажрибаси кўпдир. Улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз, лекин хатоларини такрорламаймиз. Мактабларини, университетларини бизлар ҳам қураимиз. Аммо ақлларимизни қанча ёритсак, юракларимизни шунча «ҳаққоният» билан тўлдирмоққа ҳаракат қиламиз. Овруроода нимани кўрсак, ёш боладек кўтариб чопмаймиз. Эслиҳушли инсонлардек «Бу нимадир?», «Оқибати нима бўлади?» «Виждон ва ҳаққоният уйғунми?» дея ақл тарзисига тортиб оламиз. Овруро маданияти мулоҳазасиз қабул қилинавериши мумкин бўлган бир нарса бўлса эди, бу маданиятга Овруронинг ўз вориси душман бўлмас эди.

Яна бир такрорлайман: янги фанларини, кашфиётларини ва ижодларини, фойдали хизматларини инкор этмайман. Лекин ислом оламининг ислоҳот ва тараққиётга эҳтиёжи бўлган бир пайтда ҳеч бир мулоҳазасиз қилиб кўрмасдан Оврурога тақлид этишни ақлдан ҳисобламайман».

Афсуски, жадидларимизнинг кўпчилиги айниқса илк босқичда, масаланинг мана шу жиҳатларини камроқ ўйладилар.

Ҳаё, иффат, ўйлаб чиқарилган тушунчалар эмас. У

асрлар бўйи инсон тушунчаси билан биргаликда шаклланган. Инсон одобини ҳаё ва ифбатсиз тасаввур қилиш қийин. Авлоний ҳаё деганда «ишда, сўзда адабни риоя қилмоқ»ни тушунади, уни инсонийликнинг муҳим белгиси деб билади.

Ҳамма нарсанинг маълум бир меъёри бор, албатта. Инсоний виқорни суистеъмол қилиш кишини такаббурликка олиб келиб қўяди. Ҳаддан ошган юмшоқ кўнгиллик—ҳалимлик кишини хор қилади. Камтарлик эса хокисорликка элтади. Бу ерда ҳам шакл ва мазмун мутаносиблигининг темир қонуни ўзига хос ҳолда намоён бўлади. Чинакам инсонлик виқори кишида олимлик, фозиллик ва юксак одоб жамлангандагина намоён бўлади. Иккинчи томондан эса, ҳар бир хулқдаги меъёрни ҳис қилиш, ўз феъл-атвори, хатти-ҳаракатининг инсоният қонунларига монанд бўлишига эришишнинг ўзи юксак ахлоқ ва фозиллик белгисидир.

Авлоний хулқ ҳақида умуман гапириб қўя қолмай, унга конкрет ёндашишга ҳаракат қилади. Адибнинг диққат марказида ҳамиша умуминсонийлик мезони туради. Бу мезон исломий ахлоққа суянади ва у кишиларни шу пайтга қадар ота-боболаримиз тарбиясига хизмат қилиб келган турмуш қодалари билан боғлайди.

Шундай тушунчалар бор, уларнинг номини эшитганингиздаёқ борлигини илқ ва ёқимли ҳислар чулғаб олади. Агар улар бўлмаганда ҳаёт зулматдан, тирикчилик ваҳшиёна кун ўтказмоқдан иборат бўлиб қоларди. Муҳаббат, садоқат, хайрихоҳлик, олижаноблик кабилар ҳаётга нур, умрга мазмун бахш этади. Инсоннинг шарафли мавқеида буларнинг ўрни алоҳида.

Муҳаббатнинг қамрови кенг. Ватанга муҳаббат, халққа муҳаббат, дўстга муҳаббат, ёрга муҳаббат... Лекин унинг мазмунида бир нарсаси жуда аниқ. Муҳаббат кимгадир, нимагадир чанқоқ бир интилиш. Уни ўзининг жон-тани деб билиш, бутун борлигини унга бахшида этиш туйғуси билан ёниш. Уни бахтиёр ва шодон кўрмоққа, бахтиёр ва шодон этмоққа бўлган буюк иштиёқ. Унинг қудрати бетимсол. У мўъжизалар яратишга қодир. У саҳрони бўстонга айлантира олади, тошдан гул ундиради. Авлоний «Муҳаббат» деб номланган бобни шундай сатрлар билан бошлайди:

«Муҳаббат деб бир нарсани суймакни айтилу. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясинда яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасидан ишларлар. Муҳаб-

батсиз кишилар ҳеч бир ишни ишламакга ғайрат ва жасорат қилолмас, дунё неъматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни суймаса, иштаҳо ила ўқумаса, мақсудга етолмас. Ер юзидаги инсонларни урушма-талашмаларга қовушдургон, сийналарини душман ўқиға нишона қилдургон нарса дин ва миллатларининг, ватан ва давлатларининг муҳаббатидур. Кишини (нг) кеча ва кундуз тиндурмасдан қул каби меҳнат ва машаққатларига кўкрак беруб ишлатадургон нарса ватан ва бола-чақаларининг меҳру муҳаббати эмасми?»

Кишиларни яхшиликка ундаш, ёмонликдан жайтариш, дунёдаги барча инсонларга эзгулик истаги билан яшаш чинакам олижанобликдир. Одамлар умр бўйи бир-бирлари билан алоқада бўладилар. Ўзаро ёрдамга, ҳамкорликка ҳожат сезадилар. Шундай экан, хайрихоҳлик, олижаноблик инсонлар ҳаётида катта аҳамият касб этади.

Кишилар феъл-атворларига, орзу-интилишларига кўра бир-бирларига яқинлашадилар ёхуд узоқлашадилар. Яхшилик дўстликни вужудга келтиради. Агар бу дўстлик маслак ва манфаатлар бирлиги асосига қурилса, бениҳоя мустаҳкам ва самарали бўлади. Умрни хуш ва мазмунли ўтказиш учун бундай дўстлик жуда керак.

«**Мунислик** деб ҳар ким ўз тенги, маслакдошини топуб, улфат бўлмакни айтилуру. Дунёнинг лаззати содиқ дўстлар ила суҳбат қилмакдан иборат», — деб ёзади Авлоний.

Дўстлик дейилганда ҳамиша садоқат кўзда тутилади. Негаки, бу тушунчалар бир-бирига бениҳоя яқин. Адиб садоқатни шундай таърифлайди:

«Садоқат бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссасини олмак ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур...»

Энди бундан беш юз йил илгари ёзилган улуғ Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр»идаги сатрларни эслайлик:

Ҳар кишига етса фалакдин ғаме,
Бўлмаса ҳамдарди анинг ҳамдами.

Роз лабин тиккон ипин сўкмаса,
Ҳарнеки кўнглида эрур тўкмаса.

Дард ёқиб шуълаи нобудини,
Чархдин ўткаргай анинг дудини.

Тиғи бало кўксини чок айлагай,
Дард они бир дамда ҳалок айлагай...

Бас, кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш¹.

Демак, дўстлик биринчи навбатда, ҳамдардлик, ҳамкорлик, ҳамдастлик. Дўстлик ўз вафоси, садоқати билан мустаҳкам. Навоий буни ҳайратомуз тамсиллар билан берган эди. Масалан, вафосиз ёр — зиёсиз шам; зиёсиз шам — муз сумалак каби.

Инсон учун ёлғизлик энг оғир жазо. Сўққабош ҳеч қачон бахтиёр бўлган эмас. Бир қўлдан ахир қачон садоқат чиққан? Ёлғиз кишининг ҳаёти ғамдангина иборат. Тоқ кишининг майшат уйи вайрон — бутун бир уйни ягона устун кўтариб турганини ким кўрган? Бургутнинг бир қаноти синса, қанча тез учмасин, ҳаёти лаҳзадан ошмайди. Буюк мутафаккир мана шундай қиёсларда дўстликнинг ҳаётий асосларини аниқ ва тиниқ деталлар билан кўрсатиб берган эди.

Абдулла Авлониининг ахлоқий қарашлари мумтоз адабиётимизнинг бой заминида шаклланди. Унинг дўстлик ва садоқат ҳақидаги фикрлари адабиётимиздаги ахлоқий қарашларнинг тадрижий давоми эди.

Дўстлик ва унга садоқат таҳсин ва тақдир қилишга лойиқ олий ишдир. Лекин дўстлик дегани ҳамиша ҳам безавол, садоқати ҳамроҳ тушунчани? У ҳолда хиёнат, сохта дўст деган гаплар қаёқдан пайдо бўлди? Нега биргина «дўст», «ёр» сўзлари билан чекланмасдан, «содиқ ёр», «содиқ дўст» деб таъкидлаб айтамиз? Шубҳасизки, эзгулик ва разиллик ҳамиша ҳамроҳ бўлганидек, садоқат бор экан, хиёнат ҳам бўлган. Ва бу гап бадий ижодда дўстлик ҳақидаги фикрларнинг тамал тошларидан бўлиб келган. Акс ҳолда ҳазрати Навоийнинг:

Ҳар кишиким, қўйдум аёғига бош,
Жола киби бошима ёғдурди тош,—

каби машҳур сатрлари яралмаган бўларди.

Табийки, масаланинг бу томони ҳам Авлониий дик-

¹. А. Навоий. Хамса, ЎзФА нашриёти, Т., 1960, 81-бет.

қатидан четда қолган эмас. У болавларни ўзаро дўст, ҳамкор ва ҳамдаст бўлишга чорлар экан, дунёда хиёнат ва сохталик деган гаплар ҳам борлигини маълум қилади. Улардан ҳазар этишни тайинлайди.

«Илми ахлоқ юзасидан чин дўст ва ёри содиқ ила улфат қилмак лозимдур. Чунки баъзи касалларнинг юқиши бўлгонига ўхшаш нодон ва аҳмоқ кишиларнинг урфу одатлари ва ёмон хулқларининг таъсири, сирояти юқиши муқаррардур. Баъзи дўст суратида кўринмиш иккиюзлама, мунофиқ душманлар ҳам кўп бўлурлар. Шунинг учун ҳар бир кишига синамасдан, билмасдан дўстлик қилмак, сир айтмак зўр ақлсизликдур. Чин дўст бўлган киши бошингга кулфат ва қайғу келган вақтларида сан билан баробар қайғурур, хотирангдаги қайғуни бўлушуб олур. Сирингни ноаҳил ва нодон кишиларга айтмас, айбингни орқангдан сўзламасдан юзингга айтур. Шодлик вақтингда сан билан баробар шодланур. Ёлғон дўст сандан бир фойда умидида ёки ўз бошига келган зарарни қайтармак учун мунофиқона дўстлик қилур. Сирингни ноаҳил кишиларга сўзлаб, қадрю эътиборингни поймол қилур. Бундай кишиларга дўст бўлмакдин дўстсиз (ўтмоқ) яхшироқдур».

«Туркий гулистон...»да «Ёмон хулқлар» деб номланган бўлим бор. Унда кишиларга хос 18 қусур ҳақида гап кетади. Буларнинг ҳаммасини жамлайдиган бўлсак, асосан бир нарсага — жаҳолатга келиб боғланади. Муаллиф наздида уларнинг аксарияти учун хос бўлган хусусият жоҳилликдир. Шу бондан адиб танқид тиғини асосан жаҳолатга қаратади. Уни инсоният учун энг катта иллат деб билади. Ғазаб, шақоват, бузуқлик — сафоҳат, ҳамоқат, ялқовлик — атолат, ҳасислик — ҳасосат, танпарварлик — раҳоват, такаббурлик — анонийят, чақимчилик — намимат, ғийбат, қўрқоқлик — жибонат, ҳасад, ёлғончилик — кизб, нифоқ, тамаъ кабилар кўпинча шундан келиб чиқади.

Жаҳолат, содда қилиб айтганда, илмсизлик, нодонликдир. Ундай киши фикрлашдан, мушоҳададан маҳрум бўлади. У моддий қанчалик бой, сарватдор бўлмасин, маънавий шунчалик тубан ва қашшоқ. Муҳтожлик — мусибат, бироқ жоҳиллик мусибати ундан даҳшатлироқдир. Авлоний жаҳолатни қоралар экан, у ҳақда айтилган кўпгина маълум ва машҳур фикрларни мисол қилиб келтиради:

«Суқрот ҳаким: «Дунёда энг ҳазар қилинадурган ил-

лат жаҳлдур: Мен жоҳилга ачинганимдек кўра ачинмайман, зероки жоҳилнинг ўз ихтиёри ила қилгон ҳаракати аъмонинг ихтиёрсиз қилгон ҳаракатидан менинг назаримда хунук», — демиш.

«Афлотун ҳаким: «Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдур. Инсон энг юқишлик бир касалдан сақланган каби жоҳилдан ҳазар қилмак лозимдур», — демиш.

Адиб бу фикрларнинг маъносини чақишга, ундан хулоса чиқаришга авлодларни «жаҳолат ва нодонлик балоларидан қутқармоқ учун «жон борича», «куч еткунча» «чолишмоқ»қа чорлайди: Жаҳолатнинг ҳам икки тури бор, — дейди муаллиф. — Биринчи — жаҳли басит, иккинчиси жаҳли мураккаб. Биринчиси у қадар даҳшатли эмас. Улар бир нарсани билмасалар, билмасликларини эътироф қиладилар. Унинг давоси у қадар қийин эмас: билиш ва ўрганишга астойдил қунт қилинса, масала ҳал бўлади. Иккинчиси — ёмон. Улар бир нарсани билмайдилар ва бунга иқрор ҳам бўлмайдилар. Уларни халқ «ўзи билармон» деб атайди. Ҳамоқат худди шунинг бир кўриниши. У ақл ва маърифат камлигидан ҳосил бўладиган энг ёмон хулқлардан. У жаҳолатдан ёмонроқ. Чунки жоҳилда биргина нодонлик бор. Аҳмоқда эса неча ақллини алдайдиган ёлгон-яшшиғ сўзлар бор. Уларни ҳеч бир ишда на ақлий, на нақлий далиллар билан кўндириб бўлмайди. Дарҳақиқат, давоси мушкул бўлган иллатдир!

Лекин давосиз дард йўқ. Унинг ягона дармони ақл ва фикр. Инсон ўзини қўлга олиб, нафсини жиловлаб ён-атрофига ибрат назари билан боқса, саъй-ғайрат қилса, ундан халос бўла олади. Авлоний мана шундай оптимистик хулосага келади.

Ғазаб инсондаги табиий туйғу, «махсус бир қувваи мудофаа». У шу орқали ўз номусини четдан келадиган зарар ва ҳалокатдан сақлайди. Лекин уни жабр ва зулм тариқида ишлатмоқдан эҳтиёт бўлиш лозим. Нафс гуруридан пайдо бўладиган бу ҳол инсонни аламли азобларга гирифтор қилиши мумкинки, у худди шу нуқтада жаҳолат тимсолига айланади.

Адиб ғазабни физиологик-психологик асосларда кўрсатиб беришга ҳаракат қилади: «... шиддат ва ҳароратнинг таъсири вужуддаги қонни бузуб, ҳаракат қилдуруб, димоғига ҳужум қилуб, ақлни паришон қилур-да, кишини(нг) ихтиёрини қўлдан олур. Бу сояда ўзини

ёхуд бошқа бир кишини ҳасрат ва надоматга дучор қилур».

Авлоний ҳар бир ҳолатда ҳам оқилона иш тутишга қақиради.

Дангасалик, ялқовлик — кишилар бахтини шикастловчи катта офат. Баҳт учун эса курашмоқ, ғайрат ва шижоат билан «чолишмоқ» керак. Табиийки, ҳаракат ва меҳнатнинг самараси бирданига кўриниб қўя қолмайди. Лекин инсон саъй-ҳаракатда, сабот ва матонатда завқшавқ билан давом этмоқдан бир дам бўлсин чекинмаслиги лозим. Улар, албатта, самара кўрсатади. Ахир дарахт ҳам тўрт-беш йиллик меҳнатдан сўнггина ҳосилга киради-ку! Шогирд-чи? Саводини чиқариш, илмини маълум жойга етказиш ва маънавий саодат фақат ғайратли ва меҳнаткаш кишигагина насиб этади. Ибн Сино айтганидек, ғайратсиз киши тирик ўликдир. Ўликлар эса тириклар орасида эмас, тупроқ орасидадир. Ҳа, Белинский айтмоқчи, «Яшамоқ фалон йил еб-ичмоқ, мансаб ва пул учун солишмоқ, бўш вақтларда эса, мудраб пашша қўримоқ ва қартавозлик қилмоқдан иборат эмас. Бундай ҳаёт ҳар қандай ўлимдан ҳам ёмон, бундай одам эса ҳар қандай ҳайвондан ҳам тубандир... Яшамоқ бу ҳис этмоқ ва фикрламоқ, изтироб чекмоқ ва роҳат қилмоқдир. Булардан бошқа ҳар қандай ҳаёт ўлимдир. Бизнинг туйғу ва тафаккуримиз қанчалик катта мазмунни қамраб олса, изтироб ва роҳатланиш қобилиятимиз қанчалик кучли ва теран бўлса, демакки, биз шу қадар кўп яшаяпмиз. Бундай ҳаётнинг лаҳзаси майда-чуйда ишлару, икки пуллик мақсадлар билан руҳсиз мудраб ўтказилган юз йилдан аҳамиятлироқдир»¹.

Китобдаги дангасалик ва ялқовликни қораловчи «Атолат» ва «Раҳоват» бобларида умрни ана шундай мазмунли қилишга интилиш кераклиги ҳақида гап кетади.

Хасисликни ҳеч ким алқаб тилга олган эмас. Халқ оғзаки ижодида бу ҳақдаги ҳажвиялар сон-саноксиз. Ёзма адабиётда ҳам улар истаганча топилади. Фирдавсийнинг буюк «Шоҳнома»сида Бераҳм номли бир персонаж бор. У меҳмонни уйга киритмайди. Киритганда ҳам — бу дунёнинг ишлари шунақа, биров овқат ейди,

¹ В. Г. Белинский. Адабий орзулар, Фафур Гулом нашриёти, Т., 1977, 97-бет.

иккинчиси эса уни томоша қилади, — дейди-да, очликдан зўрға турган меҳмон олдида овқатланишга тушиб кетади. У меҳмон эса шоҳ Баҳром эди. Шундан Муқимийнинг зикна гумаштасига қадар қанчадан-қанча уларнинг салбий тимсоллари яратилди. Сахийлик ва бахиллик муқоясаси адабиётнинг доимий масалаларидан бири бўлиб қолди. Мана шу анъаналар руҳида тарбия топган Авлоний ҳасисликни жуда содда, аниқ ифода ва деталлар ёрдамида ўқувчига етказишга уринди.

Ипак қуртининг тақдирини кўз олдингизга келтиринг. У пилла ичида ўралиб, ҳаётини маҳв этади. Қанчалар машаққат билан ҳосил бўлган ипак бошқаларга насиб этади. Умрини мол-дунё ҳирси билан ўтказган инсонлар тақдири ҳам худди шундай, дейди адиб.

Шундай бир иллат бор, темирдаги зангга ўхшайди. Занг темирни еб ишдан чиқарганидек, у ҳам қалбни изтиробга солади, сўнг барбод этади. Бу адоватдир. Бу дарахтдан фақат хусумат мевалари етишади. Оқил инсонлар уни вақтида кесиб ташлаб, меҳр, дўстлик новдаларини улайдилар ва ундан муҳаббат, улфат мевасини олишга муваффақ бўладилар. Авлоний кишининг нафсонияти билан боғлиқ ҳолда майдонга келадиган адоватни шундай тушунтирган ва ундан ҳазар қилишга чақирган эди.

Муаллиф нагимат — чақимчилик, ғийбат, ҳасад, кизб — ўғрилик, нифоқ — иккиюзламалик ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталади ва уларнинг инсонлар ҳаётидаги зарарини атрофлича кўрсатиб беришга ҳаракат қилади.

Ғийбатчи ва чақимчи кишиларни Авлоний бузоқбошига ўхшатади. Бузоқбоши дарахт илдизини кемириб қуритгани каби чақимчи ва ғийбатчилар ҳам кишилар ўртасидаги меҳр-муҳаббатни емирадилар. Донишмандлардан бири айтганидек, «мол ва ашё ўғриларида кўра кўпроқ одамлар орасидан дўстлик, улфат, муҳаббатни ўғирлайдиган одамлардан сақланмоқ лозим».

Авлоний ғийбатчилик ва унинг оқибатини шундай таҳлил этади: «Инсон бошқа гуноҳларни (нг) нафсининг лаззати учун қиладур. Аммо ғийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб, ғийбат қилинмиш кишининг қулоғига етар. Ғазаб қони ҳаракатга кирар. Ғийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар. Шундай қилуб, ғийбат соясида икки мусулмон оросига зўр душман-

лик тушар. Охири ўлумгача боруб тиралур. Шул тариқа ғийбатдан туғулгон адоват чўзулмоқға оид бўлуб, душманлик зўраюб, ўз ароларидаги хусусий жанжаллар ила азиз умрларини ўздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадурғон миллий ишлардан маҳрум бўлмаклари ила баробар аҳолининг оросидан иттифоқнинг йўқолуви-га сабаб бўлурлар».

Ахлоқ илмининг алломалари ҳасад ҳақида ғоят диққатга сазовор фикрлар билдирганлар. Авлоний шулардан характерлиларини тўплаб, китобида келтиради, изоҳлайди. Ҳасад ва унинг зарарини кўрсатишда улардан унумли фойдаланади. Жумладан, уларнинг бири ҳасадни оташга ўхшатган экан: «Оташ ўзидан-ўзи ёнуб кул бўлгони каби ҳусудларнинг жасади ҳасад ўти ила эруб маҳв ва барбод бўлур».

Сукротдан эса қуйидаги гап келтирилади: «Ҳасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароғат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчаси ул бечорани ўраб олмишдур».

Арастунинг фикри ҳам жуда ибратли: «Дунёда ҳаммадан ҳосиднинг юки оғирдур, чунки ул бечора бутун дунёдаги шод ва масрур одамларнинг қайғуларини ўз устига юклаб юрийдур».

Асарнинг ширали тили, келтирилган хилма-хил мақол-ҳикматлар, равон, таъсирчан услуб уни ўша даврдаги кўпгина таълимий-ахлоқий асарлардан ажратиб туради. У, айтиш мумкинки, ўзига хос бадий асар ҳамдир. Авлоний дорини асалга қўшиб беморга егизгац табибга ўхшайди. Узининг ахлоқ ва таълим, борлиқ ва жамият ҳақидаги қимматли фикрларини ўқувчига нафис ва гўзал либосда тақдим қилади. Баъзан ҳайратомуз образли иборалар, чиройли лирик, эпик парчалар келтириб, китобхонга эстетик завқ ҳам етказди. Ундаги ибратли, мазмундор, айни пайтда ихчам ҳикоялар китобхоннинг хотирасида узоқ сақланиб қолади. Бу ерда биз шулардан фақат биттасини келтириш билан чекланамиз. Бу «Назари ибрат» бобидаги «Луқмон ва кўр» ҳикоясидир. Мана ўша ҳикоя: «Бир кўр ҳазрати Луқмоннинг олдиларига келуб, агар кўзимни очсангиз, ман сизга қул бўлурман, демиш. Ҳақим кўрни(нг) маърифат соҳиби эканин билуб, «Жоним, кўзингни пардасини очмоқ мумкин, лекин назари ибратни очмоқ қўлимдан келмайдур», — демишлар. Кўр: «Ё, Луқмон! Сизнинг шуҳратингиз фақат парда очмоқдан иборат

бўлса, сизни ҳаким демай, табиб демак лозим экан»,— деб ҳазрати Луқмоннинг ибрат кўзини очмишдир».

Шарқ адабиётида ахлоқ ва одоб фавқулодда катта ўрин эгаллайди. «Адабиёт» мафҳумининг ўзи ҳам одоб сўзига бориб тақалиши бежиз эмас. Шарқда бу мавзуга тўқинмаган шеър аҳлини топиш қийин. Ёзма адабиёти-мизнинг биринчи йирик намунаси «Қутадғу билиг» ўрта асрнинг ахлоқ қомуси эди. Алишер Навоийнинг бу масалага қанчалар эътибор берганлиги ҳаммага маълум. Шарқда ахлоқ илмининг буюк алломалари етишиб чиқдилар. Саъдий Шерозий шундай буюк рутбага мушарраф бўлганлардан эди. У ўзининг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари билан бадий ижодда янги бир йўл очиб берди...

Авлоний ўз асарини яратишда Шайх Саъдий изидан борди. Китобнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» деб номланганлиги бежиз эмас. Авлоний буни китобнинг 1917 йилги иккинчи нашрига ёзган сўнг сўзида алоҳида таъкидлаб кўрсатади. У шундай ёзади: «Туркистон мактабларида ўз шевамизда ёзилмиш мукамал «Ахлоқ» китобининг йўқлиги афроди шундай бир асарга ташна ва муҳтож эканлиги, ўзум муаллимлар жумласидан ўлдуғимдан, манга ҳам очиқ маълум ўлди. Шунинг учун кўп вақтлар тажриба сўнгидан адиби муҳтарам Шайх Саъдий усулида ёзмакни, гарчи оғир иш бўлса ҳам, ўзимга муқаддас бир вазифа адо қилароқ ва бу камчилиқни ародин кўтармакни муносиб кўрдим».

Адабиётшунослар ҳақли эътироф этганларидек, эски ўзбек мактабларида асосий дарсликлардан бири сифатида ўқитилиб келган «Гулистон» форс классикасининг энг кўркем, энг «баржастаси» эди. Унга эргашиб ёзилган асарлар кўп бўлди. Абдурахмон Жомийнинг машҳур «Баҳористон»и, Мўйиниддин Жўвайний ва Ибн Қамолпошшонинг «Нигористон», Мажидиддин Хавофийнинг «Хористон» асарлари шу йўлда ёзилган эди. «Туркий Гулистон» ҳам мана шу буюк обидага ўзига хос назира, ўзига хос жавоб, шогирднинг устозга таъзими эди. Авлоний устоздан биргина «усул»ни олмади, унинг юксак инсонпарварлик руҳи билан тўлиқ шеърятдан ҳам озиқ олди. Уларнинг айримларини таржима қилиб асарига қаритди.

Саъдий билан Авлоний даврини 600 йилдан ортиқроқ вақт ажратиб туради. Ўрта асрнинг буюк гуманисти билан XX аср нафасидан баҳра олган Авлонийнинг

қарашларида, туйғуларида анчагина фарқ бор, албатта. Авлоний ахлоқ тўғрисида «Гулистон»га ўхшаш бир асар ёзар экан, шу баҳонада замонасининг муҳим, дардли масалаларини ҳам асарга ғоят усталик билан сингдириб кета олди. Булар ҳуқуқсизлик, мустамлакачилик асоратлари билан боғлиқ тутқунлик ва турғунлик эди. Дин-диёнатнинг, миллат-миллятнинг бузулиши эди. Адибни халқнинг ночор, ғариб турмуши чуқур ўйга солади:

Ҳар кун ўлурам шомгача ман ғамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнурам оташа парвона каби зор.
Ҳеч кимса эмас бу мани аҳволима воқиф,
Ман хастаяму миллатим ўлмиш нега бемор?

Асарнинг илк саҳифасида келтирилган бу тўртлик унга бемалол эпиграф бўла олади. Шоир ҳар бир ахлоқий тушунчани талқин қилар экан, уни бевосита ўз даври масалалари билан боғлайди ва китобга ўша замон нафасини олиб киришга муваффақ бўлади. Масалан, асарда «Тарбиянинг замони» деган қисм бор. Унда тарбиянинг уйда, сўнгроқ мактаб-мадрасада олиб борилиши ҳақида гап кетаркан, бундай ишга имконсиз халқнинг оғир моддий тирикчилиги ачиниш билан қайд қилинган. «Мақсади пул, маслаги шуҳрат, юқори мактабларда ўқимаган, «усули таълим» кўрмаган муаллимлар», «матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтиҳон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрислар» ўткир ҳажв остига олинади. Ёки «Тамаъ» бобида замонасида «тамаъ нони бирла қорин тўйғузадургон кишиларнинг ҳисоби йўқ»лигини ошкор этади. Яна бир ўринда эса мустамлака Туркистонидаги эркисизлик, чоризм тазйиқи, меҳнаткашнинг машаққатли тирикчилиги ҳақида сўз очади: «Биз осиеликлар, хусусан туркистонликлар думба сотуб, чандир чайнаймиз. Қаймоқ беруб сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз».

Авлоний адолатни, ҳар бир миллатнинг озод ва бахтли бўлиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билди, бировга «жабр қилувчининг ёқаси ҳеч қачон жазо қўлидан қутула олмас»лигини айтди. Зулмни қоралар экан, «Мазлумнинг оҳидан ўткур нарса йўқ:

Ҳазар қил оҳидан, афғонидан у мазлумни (нг)
Бир оҳ бирла солур бошинга бутун аросат»,—
дея, «қувватсизлар» ғамини кўтариб чиқди.

«Туркий Гулистон...» асримиз бошларидаги педагогик фикр тараққиётидагина эмас, балки умуман бу давр ижтимоий-эстетик тафаккур ривожиди ҳам сезиларли из қолдирди. Унинг бу ерда бошлаб қўйган жуда кўп фикрлари шеърлятида давом этди.

Маърифатпарвар шоир

Авлонийнинг муаллимлик фаолияти, таълим-тарбия фикрлари жадидчиликнинг муҳим бир қаноти амалий маърифатчиликнинг йўналиш ва хусусиятларини белгилашга ёрдам берса, шеърляти XX аср ўзбек миллий шеърининг майдонга келиши ва тарихий такомилни тайин этишда қимматли материаллар беради.

Авлоний «1894 йилдан бошлаб шеър ёзишга тутинган» бўлса-да, у шеърлар бизгача етиб келмаган. Унинг Октябр инқилобигача бўлган поэтик мероси, асосан, «Адабиёт» номли 6 қисмдан иборат шеърлий тўпламларида жамланган. Уларнинг ҳар бири 1909—1917 йиллар оралиғида алоҳида-алоҳида бир неча маротаба нашр қилинган. Шунингдек, ўша давр вақтли матбуоти саҳифаларида ҳам шоир шеърларини кўплаб учратамиз. Бу шеърларнинг деярли ҳаммаси мазкур тўпламларга киритилган. Аксарияти шоирнинг 1905 йилдан кейинги ижодига мансуб бўлиб, миллий-ижтимоий характердадир. Бунинг сабаби шундаки, 1905 йилдан кейин шеърлятнинг ўз масалалари пайдо бўлди. Ватан ва миллат дардини англашга уриниш сезила бошлади. Авлонийда шундай шиорнамо сатрларга дуч келамиз:

Аё эй соҳиби урфон! Ватан боғинда фарёд эт,
Отиб ташла ародин эски одатларни барбод эт.

Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳнамолиғ сан,
Қоронғуда қолан миллатни нури илма иршод эт.

Ватан меҳри агар бўлса — дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга ўзингни мисли Фарҳод эт!..—

деб маорифга муҳаббат эълон қилади.

Тошкентлик адиб Мирмуҳсин Шермухамедовда эса қуйидаги мисраларни учратамиз:

Эй гўзал маҳбуб — фан, қилма юзинг биздан ниҳон,
Барчамиз ошиқлиғимиз санга эълон айладук¹.

¹ «Туркистон вилоятининг газети», 1913, 98-бет.

Миллатнинг равнақи эмас, яшаши учуноқ илм керак. Усиз ҳозирги шароитда тириқлик мумкин эмас. Демак, уни эгаллаш лозим. Бу муҳим фикр анъанавий ифодаланмоқда. Маърифатга муҳаббат эълон қилинмоқда. Самарқандлик шоир Сиддиқий-Ажзий ёзади:

Парирулар паришон зулфитек хотир паришонам,
Паришонам, недан хотир паришонлиқ-ла ҳайронам.

Недан овора дашти ғамда нолон кездуким билмам,
Магар Мажнуни Лайлойи, нишоти базми урфонам,

Гирифтори саводу хатту холу сафҳаи дардам,
Асири кулфату ранжу балоу доғи хирмонам¹.

Дарҳақиқат, уларнинг ўй-фикрини гул-булбул ташбеҳи эмас, маҳбубасини ағёр йўлдан урган ошиқ кечинмалари ҳам эмас, аср бошидаги афтодаҳол Туркистоннинг аянчли қисмати, йилдан-йил эмас, кундан-кун ажодлар хотирасини, ўзлигини унутиб, тарихдан узилиб бораётган авлод банд қилди. Улар ҳуқуқсиз халқ бахтли бўла олмаслигини ангадилар. Худди шу сабабли Сиддиқий-Ажзий ўзининг «хуштабъ»лик билан ёзилган ишқий шеъриятидан воз кечди, уларни куйдириб ташлади². Авлонийнинг 90-йилларда ёзилган, эҳтимолки ишқий характерда бўлган шеърларининг бизгача сақланмай қолганлиги сабаби шундандир.

Бундай ҳол фақат бизнинг адабиётимизда эмас, балки бошқа халқлар адабиётида ҳам учрайди. Масалан, Панамада мустақиллик учун кураш авж олган 60-йилларда Модесто Мохиконинг:

Ортиқ куйламасман ишқ-муҳаббатни,
Илоҳий шеърларга бормаиди қўлим.
Ватанда эрк ва бахт бўлмагунича,
Ашувлаимиз битта: Озодлик ё ўлим!³

шеъри жанговар шиорга айланиб кетган экан.

Авлоний эрк ва озодликни ҳар нарсадан баланд тутаркан, унга олиб борадиган бирдан-бир йўл деб илм-маърифатни билди. Шу сабаб Ватани, халқи учун зар-

¹ Сиддиқий. Айнул адаб, Самарқанд, 1916, 21-бет.

² Қаранг: Турсункул (Раҳим Ҳошим). Сиддиқий тўғрисида мулоҳазалар, «Маориф ва ўқитғучи» ж., 1928, 3-сон.

³ Песни Панамы, Изд. иностр. лит., М., 1963, 38-бет (таржи-ма бизники—Б. Қ.)

рача маърифат етказишни ўйлаган кишини маърифат-
ли дебват этди. Илм-фанни эгаллашга озгина бўлсин
халқит бериши мумкин бўлган ҳар қандай тартиб-
лар, шу жумладан эски ўқитиш усули кескин танқид
қилинди. Илм-маърифат, айниқса, Европа маданияти
шўҳом билан тарғиб этилди.

Лекин бу ерда бир нарсани ҳисобга олиш керак.
Россия Туркистонни забт этар экан, ўзини ўлканинг
ишти паноҳидек тутди. У гўё бу ерга маърифат, ма-
даният олиб келгандек эди. Юрtdаги жаҳолат, зулм,
уваро жанжал ва низолар русларнинг сиёсий ҳукм-
ронликларигагина эмас, маҳаллий халқнинг ич-ичига
кириб, маънавиятини ҳам эгаллашларига йўл очди.
Мустамлака ҳукумати давлат идора усулида, фан-ма-
даниятда кескин илгари силжиган Россия - ва Европа
ҳаётини ибрат — андоза қилиб кўрсатишга зўр берди.
Булар, аксарият, миллатнинг ўтмиши ва асрий анъ-
аналарига қарама-қарши қўйиб борилди. Буларнинг
ҳаммаси миллатни ичдан емириш, ўзлигини йўқотиш,
ширвард-оқибатда руслаштиришга қаратилганини даст-
лабига энг пешқадам зиёлиларимиз ҳам пайқай олма-
дилар. Фурқат ҳам бундан мустасно эмас. Шуларни
кўзда тутиб, А. З. Валидий ёзади: «Қоёмополитар-
мизча, ўлканинг кашф этилиши маданият учун буюк
ғалабадир. Уларга кўра русларнинг кўплаб кўчиб ке-
лиши натижасида Туркистонда маданий тараққиёт
шикишофи таъмин этилганмиш. Ўлкадаги қайси қавм-
нинг ва тилнинг ўрнига у келяпти, бу улар учун аҳа-
миятсиз. Инсонларнинг саодати миллатлардан бири-
нинг бошқаларини ютиб ёхуд атрофида ушлаб, бир ан-
дозага солиши билан амалга ошмайди; айниқса Урта
Осиё қавмларининг ўртадан суридиб, улар ўрнига Ру-
сия ва Хитойнинг ҳукмрон бўлиши миллионларча ерли
аҳолининг асрларча изтироб чекишларига олиб келар-
дики, бу ўлка тарихининг энг қора ва энг бахтсиз са-
ҳифаларини ташкил этган бўлур эди»¹.

Шунинг учун «Европа маданияти» тушунчаси ва
уига мунсабат ижодкорларимизда бир хил эмас. Бу-
нинг мумтоз намунасини Исмоилбек Гаспринский 1885
йилда босдирган «Оврупо маданиятига бир назари мувоза-
на» рисоласида берган эди. Фитрат эса 1920 йилда қаҳра-
мони тилидан шундай дейди: «Оврупода билим бор,

¹ А. З. Валидий Тўғон, Бугунги турк эли Туркистон ва яқин
тарихи, 1-жилд, 2-нашри, Истанбул, 1981, 586-бет.

лекин инсоф йўқ. Оврупонинг билими қўлоннинг тиши, тирноғи қаби бир нарсадир. Кучсизларни йиртиб емак тўғрисида кўп иш кўрмишдир... Оврупо ишларини ўрганмак, албатта, керакдир. Оврупода ўқимоқ овруполиларни инсофли, адолатли деб мақтамоқ учун эмас, улардан ўзимизни сақламоқ, тишли, тирноқли бўлиш учун керакдир».

Яна: «Мен ҳар нарсани Овруподан ўргандим. Оврупонинг инсофсизлигини-да ўзиндан ўргандим. Мен Оврупонинг фазилатини инкор этмаям. Оврупонинг буюк фазилати кучсизларни алдаб, қонларини ичмакдир...»¹.

Авлонийда ҳам «маданият ваҳшийлари» деган ибора бор. «Маданият» сўзининг «ваҳшийлик» билан ёнма-ён қўйилиши ушбу масалага ёндашишда унинг Фитрат билан бир позицияда турганини кўрсатади. Бу, албатта, жаҳоний ҳодиса бўлган илғор рус маданиятидан воз кечиш дегани эмас. Уни сиёсий мақсадларга хизмат қилдирилганини англаш, холос.

Дарҳақиқат, маърифатчилик ва ижтимоий мавзу Авлоний шеърлятида марказий ўрин эгаллайди. Шоир илм-фаннинг фазилатларини завқу шавқ билан кўйлайди. «Мактаб», «маориф», «илм», «фан» қаби тушунчалар шоир шеърларида эзгуликнинг бетимсол рамзи, образи даражасига кўтарилади, «жаҳолат» ва «нодонлик» эса зулмат ва ёвузлик тимсоли сифатида талқин қилинади.

Аёллар аҳволи ҳамиша жамиятдаги эркинлик даражасининг мезонларидан бўлиб келган. Бу масала Авлонийда қандай ҳал қилинган?

Илму дониш яхши зийнатдур хотин-қиз аҳлина,
Кўй қадам илм уйина, тумору маржонни унут.

Унинг мактабида қизлар ҳам болалар билан ёнма-ён ўтириб таҳсил оладилар. «Туркистон вилоятининг газети» 1910 йил сонларидан бирида ўша йили 23 майда Авлоний мактабида «бир неча уламолар, шогирдларнинг оталари» ва кўплаб томошабинлар ҳузурида бўлиб ўтган имтиҳон ҳақида тўхталиб, «бир ёш шогирд-қизнинг ўз ақли ва тарбияси билан ҳаммани ҳайратга солганини хабар қилган эди»².

¹ Абдурауф Фитрат, Чин севиш, Т., 1996, 44—46-бетлар.

² «Туркистон вилоятининг газети», 1910, 39-сон.

Маърифатнинг аҳамияти миллат, жамият тарбиясида бемислдир. Уни амалга ошириш асосан зиёлилар, оғиринчи навбатда, олиму муаллимлар, шоиру санъаткорлар зиммасидадир. Агар миллат ҳақ-ҳуқуқини йўқотган, асрий илму маърифатидан узоқлаштирилган, ўзлигини унутаёзган бир ҳолга тушиб, жамият маънавиятидан маҳрум даражага етган бўлса, зиёли зиммасидаги иш ўн, балки юз карра оғирроқдир.

Адабиётнинг тасвир объекти — ҳаёт, унинг долзарб масалалари. Унда ҳаётнинг барча қирралари — шиддаткор тўлқинларидан майин мавжларигача, нурли оҳангларидан ғамгин нидоларигача, тантанавор дамларидан фожиали дақиқаларигача тасвир этилмоғи керак. Улар инсон руҳида қатрадаги қуёшдек жамулжам. Адабиёт мана шу руҳнинг таржимони бўлмоғи лозим.

Авлоний «Адабиёт...» шеърий тўпламининг 3-жузига:

Қаламим қорасидур огоҳ дostonимдан,
Ҳазин қайғум эшитинг у таржумонимдан,—

деган сатрларни эпиграф қилиб келтирган эди. Шоир ўз шеърларининг мазмунига ишора қилмоқда. Замонки ҳақсизлик асосига қурилган, атроф зулмат ва қабоҳатдан иборат экан, у шодон бўла олмайди. Буни у 1909 йилдаёқ «Адабиёт...»нинг 1-жузидаги сўзбошида таъкидлаб кўрсатган, «шеърга ҳарис» халқига «ҳасрат ва надоматлар»ини айтишга бел боғлаган, тасодифмаски, ўзига «Ҳижрон» тахаллусини танлаган эди.

Авлоний шеърларини ўқир экансиз, кўз олдингизде XX аср бошидаги Туркистон манзаралари гавдаланади. Шоир унга юксакдан, дунё халқлари ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар, Европадаги тараққиёт нуқтаназаридан разм солади.

Мана тараққиёт асридаги Туркистоннинг рангсиз, жонсиз ҳаётдан лавҳалар:

Самоварга чиқишуб, ёшу қари чулдирашур,
Эртадан кечгача чойни ичадур шўлдур-шўлдур,
Ўлтуруб мақташадур отини, эшшакларини,
Бири дер — йўрға, бири дер: — сеники — дулдур-дулдур.

Уйда оч ўлтурадур хотини — эр тўкма еяр,
Келтуруб бачча, базмларга кетар пулдур-пулдур.
Ўйнабон қарта-қимор, пулларини бой берибон,
Том тешиб, бўхча ўғирлаб, одам ўлдур-ўлдур.

Яна:

Хулус ният ила ҳеч иша киришмаймиз,
Етишуб бир амали, дафъатан ҳаво қиламиз.
Қимки жоҳилу шарманда, они мақтаймиз,
Ғубори мақдамини кўзга тўтиё қиламиз.
Қимки, манфаати халқ учун қадам қўйса,
Онинг ҳақида туну кун (да) бад дуо қиламиз.
Агарда бир сўзимиз ташласа, ўғил-қизимиз,
«Жувонмарг, йўқол!» — деб оқу қаро қиламиз.
Замонага ёрашур илма бизда рағбат йўқ,
Фунун ўринга биз кайф ила сафо қиламиз.

Бу лавҳалардан аста-секин Туркистоннинг яхлит манзараси ҳосил бўлади. Дилни димиқтирувчи бу сўлғин ранг қанчалик жирканч бўлса, шунча аянчли ҳамдир. Бу туйғулар бора-бора шоирда жуда табиий эҳтирослар пўртанасига айланади: «Хонумони хароб», «бойқушларга ҳамдам», фарзандлари «ҳайкал»дек жонсиз, «вайрона» Туркистон! Йўқ! «Саҳни жонлик жаноза бирлан тўлгон» «буюк мазор!» Унга ўлик кимсалар — «мадфун зиндалар» қўйилган. Бу тирик ўликлар — Туркистоннинг бу кунги ноқобил авлодларидир. Унинг аҳволига ер ҳам, осмон ҳам йиғлайди. У ҳам фақир, ҳам ҳақир. Бир тарафдан жаҳолат, иккинчи томондан хорлик. Шу аҳволда у «баданидан донмо қон олдиради» — мустамлакачилик жафосини тортади.

Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан—миллат, Бадандан донмо қон олдурад беморсан — миллат.

У на «тили», на «қулоғи» бўлмаган сурати девор. Бу мудҳиш ҳол шоирни ларзага солади. Бутун вужуди билан унинг «кўз очиб» дунёга разм солишини, «уйғон» ишини истади:

Кўзинг оч, ётма, ғафлагдан ўсон, миллат, ўсон миллат!
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон миллат!—
деб ҳайқиради шоир.

Муҳими шундаки, шоирдаги миллий ҳасрат нидолари ижтимоий оҳанг билан ҳамовоз жананглайди. У бу «буюк мазор» нинг кимларгадир «боғи жинон» — жаннат гулшани эканлигини билади. Ҳа, у ҳаммага ҳам бирдай «аламзор» эмас. Унинг «фароғати» ҳам бор. Лекин уни «ҳукамо»гина кўради. Унинг «ғунчалари» ҳам кўп, бироқ уни «ҳукамо»гина теради. Аммо бизда

қани ўша «хукамо?» «Фуқаро»нинг насибаси эса гулнинг тикани («хор»)дир. Шу туфайли у оёқ остида — «хоки маваллат»да. Бу «манзар» шоирга «маҳшар» азобини беради. Шоир унга ҳар назар ташлаганда, «бағри кабоб» бўлади. Аммо у — Она! Шоир унга фарзандки, унинг дардидан изтиробга тушади. Ўз навбатида она ҳам ўз фарзандининг тарбияси ва тақдири учун бурчли:

Эй, модарим, чўжуқларинг ифлос, беziё,
Остингдан устинг ўлди биза тар(и)қа фуқаро.
Сандин умид шулмиди, жондан азиз оно?!
Кундан-кун айладинг бизи Ҳижрона мубтало.
Эй, шири шафқати биза хунбор ўлан Ватан!
Борми жаҳонда санча ситамгор ўлан Ватан!

Авлоний 1912 йилда босилиб чиққан шеърларидан бирини «Дунё фожеасиндан» деб номлаган эди. Шоир унда инсонлар дунёсида инсонча ҳаёт йўқлигини қаламга олди. Беҳуда тўкилаётган қонлар, инсоннинг ҳайвонча ҳам қадр қолмагани, «Бечора-ю ожизлар», «афтода етимлар» бошидаги «жабру ситамлар», «ҳақ пастда қолуб, ноҳақ пул бирла қувват топ»иши, унингча, бу фожианинг бир кўринишидир. Бас, у «ғам уйи»дир. Ғамхона эса «барбод бўл»моғи лозим.

Авлоний ҳокимлар ва тобеълар — «кучлилар» ва «кучсизлар» ўртасидаги муносабатларга эътибор берди. Бу муносабатларда инсон номига муносиб белги топа олмади. Аксинча, улар йиртқич ҳайвонларнинг зўри ожизини маҳв этиш асосига қурилган кун кечириш тарзини эсга тўширади. Лекин йиртқич ҳайвон билан «инсон-дарранда» орасида фарқ бор. Бу фарқ шундаки, «инсон-дарранда» сўзлайдиган, фикрлайдиган йиртқичдир. У инсоф ва виждондан лоф уради. Дўстлик, биродарлик ҳақида соатлаб ваъз ўқий олади. Эгнидан тақво либоси тушмайди. Бу биргина Туркистонга хос ҳол эмас. У ҳамма ерда мавжуд. Шоир бундай ҳолни рақиб миллат ичида эмас, миллатлар орасида ҳам кўради. Масалан, мамлакатлар ўртасида бўлиб турадиган урушлар шунинг бир кўриниши, деб ҳисоблайди. Бироқ «Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айландурдилар, — деб ёзган эди адиб, — ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳргарлик ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва са-

ноатгирлик ила чолишқон Ёвропо, Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмоқдадур». Замоннинг ранги ўзгарди, холос. Моҳияти ўша-ўша. «Кучлик» миллатлар — «жаҳон Жайхунлари» «кучсиз»ларини ўз комига тортмоқда. Шоир шуларга «туъмай тайёр» бўлишдан огоҳ қилмоқчи. Шунинг учун ҳам у миллатнинг ҳаёт-мамот масаласи ҳал бўлаётганини, унинг «явмулҳисоб» қаршисида турганини кўп таъкидлайди. Хўш, шоир буларнинг олдини олиш, инсонларнинг инсонларча ҳаёт кечиришини таъмин қилиш, жумладан, Туркистонни озод ва бахтиёр этиш учун нимани таклиф қилади.

Авалло шуни айтиш керакки, шоир, гарчи одамлар муносабатида ёввойи табиатнинг шафқатсиз қонунларига хос хусусиятлар кўрса-да, уларнинг бир кунмас-бир кун меҳру муҳаббатга айланишига, Туркистоннинг эса озод ва обод бўлишига астойдил ишонади.

Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қатъ уммид айламам, таъмини истиқболидан, — деб бошланар эди шоирнинг «Истиқболдан орзуларим» шеъри.

Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлуб меҳру вафоси, қўзғалуб ғамхор ўлур олам,
Муруватсизлигиндан жиркануб, безор ўлур олам,
Баҳори маърифат уйғотса, хушгуфтор ўлур олам,
Ўсуб райҳони шафқат мушк ила тотор ўлур олам,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам.

Келур улфат, адоват ўртадин қолқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрнига равшанлик етар бир кун,
Адолат боғида гулҳойи тарбият битар бир кун,
Очиб ғунча даҳонин, шодлиғ изҳор етар бир кун.
Ўлур олам гулистон, қайғу-кулфатлар ётар бир кун,
Гулоби ҳуррият атри мусаффосин отар бир кун,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ қилур, гулзор ўлур олам...—

деб ёзади яна бир шеърида.

Сўнги байт истиқбол орзуси билан тўлиқ мазкур мусамманнинг ҳар бандини яқунлагандек такрорланиб келади. Бу шеър 1912 йилда босилиб чиққан. Шоир инсонлар ўртасида меҳру муҳаббат, дўстлик қарор топишига, адолат ва ҳақиқат тантана қилишига, ёруғ кун-

лар келишига ишонч билдирмоқда. Ҳатто озодлик — ҳуррият замони ҳақида орзу қилмоқда. Лекин табиийки, булар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Шоир буни яхши тушунади. Худди шу шеър-мусамманнинг ўзида ҳам бунга ишора бор. Шоир гапни илм-маърифатдан бошлайди. Ундан кўп нарса умид қилади. Ҳатто уни салкам нурли ҳаётга олиб борувчи бирдан-бир йўл деб ҳисоблайди. Шеърда илгари сурилган бу фикр маълум мантиққа таянади, албатта. Жумладан, усиз кенг халқнинг ўз ҳақ-ҳуқуқини англай олиши мумкин эмаслиги табиий эди. Шоир ўлкадаги нодонлиқни қоралар экан, шу масалага алоҳида эътибор беради:

Хуқуқ (н) инг нўлдиғин идрок қилмас, жисмимиз бежон,—

деган сатрини учратамиз шеърда.

Буни тахминан истиқбол учун курашдаги иккинчи босқич деб ҳисоблаш мумкин. Самарқандлик Сиддиқий-Ажзий ҳам ўзининг «Миръоти ибрат» достонида бу масалага кенг ўриқ ажратган эди¹. Лекин булар билан ҳам ҳеч иш битмайди. «Бир ғоя атрофида уюшмоқ, бир маслакни тутмоқ», маълум бир «идёл»ни ушлаб ўша учун «курашмоқ» керак. Бу ҳам ҳалиги мусамманда бор.

Абас бир ғоясиз дунёи дундан яхшилик кутмак,
Керак бир маслаку бир ғояу идёлни тутмак,
Биза бир йўлни ушлаб, нури мақсуда бориб етмак...

Бунинг учун эса халқ ўз ҳақ-ҳуқуқини англаган бўлиши, нима учун курашаётганини аниқ билиши ва у йўлнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Авлоний 1914 йилда босилган «Мухотабим қалам» («Қаламга хитобим») шеърда қаламга хитобан «ожизлара имдод қил»ишини «миллат хонадонини тоза таъмир ила бунёд эт»ишини утинади. Диққат қилайлик, «тоза таъмир» билан, яъни қайтадан қуриб, янгитдан бунёд этиш устида гап кетяпти.

Дарҳақиқат, шоир шеърятининг бош йўналишини миллатда миллий онгни шакллантириш ташкил этди. Бунинг учун у Туркистон турмушини бошқа халқлар ҳаёти билан қиёслаб кўрсатди.

«Боболаримизнинг «бўлса бўлар, бўлмаса ғовлаб кетар» замонлари ўтуб, ўрнига «Билгон битар, билмаган йитар» замони келди. Америкаликлар бир дона буғдой

¹ Қаранг: Сиддиқий. Миръоти ибрат, Самарқанд, 1914 йил.

экуб, йигирма қадоқ буғдой олулар. Ёврополиклар ўзимиздан олган беш тийинлик пахтамызни кегуруб, ўзимизга 25 тийинга сотурлар!»

Биринчи Жаҳон уруши ва унинг асоратлари мавзуи ҳам Авлоний ижодидан кенг ўрин олган. Шоир бу мудҳиш фалокатнинг юзага келиш сабабларини таҳлил қилади, унинг мазмун-моҳиятини белгилашга уринади. Унингча, бош сабаб «рақобат», бўлинган дунёни бўлиб олишга уриниш, «олама ҳокимлиғ» дағдағаси эди.

1916 йилнинг 25 июнида оқ подшонинг Туркистон аҳолисидан 250 минг кишини фронтга қора ишга олиш ҳақидаги Фармони эълон қилинди. Аскарликка эмас, қора ишга — мардикорликка. Бунда ишонсизликдан ташқари таҳқир ҳам бор эди. Унинг устига буни суистеъмом қилиш, порахўрлик, зўравонлик авж олди. Норозилик пайдо бўлди. Қонли тўқнашувлар юз берди. 1916 йилнинг июлида бутун Туркистонни ғалаёнлар қоплади.

Чор ҳукумати ён беришга мажбур бўлди. Мардикорликка олиндиганлар сони қисқартирилди. Уларни жўнатиш кейинга сурилди. Туркистонни яхши билган А. Н. Куропаткин генерал-губернатор қилиб тайинланди.

18 сентябр куни мардикорлар тушган биринчи эшелонни тантанали жўнатиш маросими бўлди. Ғоят тadbиркорлик билан иш кўрилди. Мардикорларга ош тортилди, пул ва ширинликлар улашилди. Куропаткиннинг шахсан ўзи уларга оқ йўл тилаб, кузатиб қўйди. 18 октябрда эса Николай II мазкур эшелоннинг «вакил»ларини ўз қароргоҳида қабул қилди... Шунақа хилма-хил усул ва тadbирлар оқибатида йил охирига келиб, ўлкадаги қўзғолишлар пайсал топди. Сўнг эса қўзғолон қатнашчиларини шафқатсиз жазолаш бошланди...

Йигитларни фронтга жўнатиш мавзуида адабиётимизда ўнга яқин шеърый тўплам майдонга келган. Авлонийнинг «Мардикорлар ашувласи» китоби ҳам шулар сирасида. Халқ қўшиқлари йўлида ёзилган бу шеърлар ғоят дардли, ғамгин. Уларда осойишта ҳаётни чайқатиб, инсонлар тақдирини алғов-далғов қилиб юборган урушга, унинг ҳайбаракаллачиларига пинҳоний ғазаб яшинган. Шоир бу шеърлари билан ўзбек мардикорлик поэзияси деган ҳодисанинг майдонга келишида ўз ҳиссасини қўша олди. Афсуски, Абдулла Авлонийнинг 1916 йил, айниқса 1917 йил икки инқилоб оралиғидаги поэтик ижоди ҳақида жуда кам маълумотга эгамиз. Умуман у бу йиллари қизгин ижодий фаолиятда бўлгани,

театрчилик, матбаачилик ишлари билан шуғуллангани маълум. Шунингдек, драмалар ёзгани, газета чиқаргани, «Адабиёт», «Туркий гулистон...» каби китобларнинг қайта, тўлдирилган нашрларини амалга оширганидан хабардормиз. Лекин шулар билан бирга у бу йиллари қизғин поэтик ижод билан ҳам шуғулланган бўлиши керак. Биз, ҳозирча унинг фақат вақтли матбуот саҳифаларида, шунингдек алоҳида китоб ҳолида босилиб чиққан шеърлари бўйича фикр юритмоқдамиз. Эҳтимол, келажакда дўстлари, ҳамкасабалари қўлида сақланиб қолган янги материаллар топилар ва Авлоний поэтик мероси тўлиқ жамланиб, унинг шоир сифатида босиб ўтган йўлини кенг ва аниқ, барча тафсилотлари билан кузатиш ва ўрганиш имкони туғилар. Ҳозирча, унинг 1917 йил санаси билан босилиб чиққан 2 шеъри маълум. Улардан бири «Қутулдик», иккинчиси «Ётма» деб номланган. Шеърларнинг номиданоқ айтилмоқчи бўлган гап англашилиб турибди. Шоир Феврал воқеаларига юксак баҳо беради. Россиядаги «барча миллат»ларни мустабид чор ҳукумати, «бадқирдор Романов», «думдор Распутин»лар зулмидан қутулгани билан муборакбод этади. Ҳақиқатдан ҳам самодержавиенинг ағдарилиши улкан ҳодиса эди. Бироқ ҳали бу билан масала ҳал бўлган эмас эди. Олдинда вазифаларнинг энг муҳими ва асосийси — миллий, мустақил Туркистонни барпо этиш, ҳокимиятни ўз эгаларига олиб бериш турарди. Шоир буни тушунади ва «миллати нажиб»ни, «ғайрат қил»ишга, «хур йўл»ни маҳкам ушлаб, барча зулмлардан халос бўлишга чақиради.

Инқилобий воқеалар Авлонийга таъсир этмай қолмади. У энди истиқболни фақатгина маърифат, илм-фан орқали қўлга киритиш мумкин эмаслигини англади, эрк ва ҳурриятга етмоқнинг йўли битта — бирлашиш, миллий демократик кучларни бирлаштириш деган хулосага келди. Шу умидда Рус инқилобий ҳаракатчилиги, Советлар билан ҳам боғланди. Афсуски, социалистик «идёл» деганлари сароб эканлигини, Советлар йўли оқ империянинг моҳияти ўзгармаган «қизил» шакли эканлигини дафъатан англай олмади.

Шеърятда эса янги ғоя ва тимсоллар учун янги шакл ва ифодалар излади. Эскиларига янги мазмун сингдирди. Уларнинг муҳимлари қуйидагилар эди:

1. Вазнининг янгиланиши.

Маълумки, минг йиллик классик шеърятимиз аруз вазнида ёзилган. Аср бошидаги шеърятда ҳам у ягона

ва асосий вазн эди. Лекин Навоийгача бўлган ва ундан кейин яратилган халқ оғзаки ижоди — бармоқ вазнида. Мумтоз адабиётимизда бармоқда ёзилган шеър деярли учрамайди. Лекин аруз мураккаб, бўронли даврнинг гоҳ шиддаткор, гоҳ бўғиқ нафасини кенг оммага етказишда унча қулай эмас эди. Шунинг учун ҳам Авлоний муҳим ижтимоий масалалардан баҳс очувчи кўпгина шеърларини бармоқда ёзди. Бармоқни халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга олиб ўтди.

Авлонийнинг бармоқдаги илк шеърлари халқ қўшиқларига мослаб ёзилди.

Масалан, «Тўй ҳақида» шеъри «Реза» куйида:

Отма мани тошлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв,
Учуб кетай қушлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв,¹—

деб бошланадиган халқ ашуласи йўлида ёзилган ва ҳоказо.

Бу қўшиқлар шоир ташкил қилган «Турон» («Туркистон») труппаси иштирокчилари ижросида гоҳ спектаклларга сингдириб юборилар, гоҳ антрактларда ижро этилар, гоҳ миллий концерт дастурларига қистириллар эди.

2. Поэтик жанрларнинг янгиланиши: Адабиёт шу йилларда халқ ҳаёти билан янада яқинлашди, янада халқчил, оммабоп бўлди. Адиблар янги жанрлар, шаклларда ўз кучларини синашга шайландилар. Кўҳна анъанавий шакллар янги хусусиятлар орттирди. Авлонийнинг «Оила мунозараси», «Шоир ила тўти» каби бир қатор шеърлари мунозара характерида ёзилган. Масалан, «Шоир ила тўти» шеърини олайлик. Шеър Шоир билан Тўти ўртасидаги диалогдан иборат. Асарнинг мазмуни қуйидагича: «Шоир жаҳонгашта Тўтидан дунёда бўлаётган ўзгаришлар, бошқа мамлакатлар, элатларнинг аҳволи ҳақида сурайди. Тўти Туркистон халқи ҳали ҳам ғафлатда эканлигини, илм, маданият эгаллаш учун, ҳаётда ўзининг ҳақиқий ўрнини топиш учун қўзғалмаганини айтиб, «шоири ширин сухан»га «надомат» айтади.

3. Поэтик образларнинг янгиланиши. Классик адабиётимизда минг йиллардан бери ишланиб келган гул,

¹ Халқда қўшиқлар аксарият «ёр-ёр, ёр-ой» билан тугалланади. Авлоний нима учундир «ўв» шаклини келтиради. Чамаси, бу шакл ҳам бўлган.

булбул, ёр, агёр, май, чарх (дунё) каби образлар бу давр адабиётида, жумладан, Авлоний ижодида бошқача оҳанг, бошқача мазмун касб этди. Масалан, у «гул»ни шундай «таъриф»лайди:

Хор алиндан бағри қон ўлмиш, бўянмиш қона гул,
Гунча бағрин чок этуб, афгон қилур афсона гул...

Юздаги холи эмас, золим тиконнинг ёраси,
Кеча-кундуз захми ғам бирлан бутун ўртона гул...

Субҳидамда юзлариндан мавж уран шабнам эмас,
Хор зулминдан тўкар кўз ёшини дурдона гул...

Гар сабо тебратса гулни, хуш иси невчун чиқар,
Бағрига ботган тиканлардан келур афгона гул

Найласун бечора гул ботмиш вужудига тикан,
Захмига марҳам учун яфроғига чулғона гул.

Дилдаги қайгуларин кўрганмусиз, чун заъфарон,
Чок этуб гурбат яқосин кўрсатур инсона гул...

(«Таърифи гул») шеъридан.

Бу ердаги гул анъанавий маъшуқа эмас. Субҳидамда юзига қўнган шабнам (дурдона кўз ёши) қат-қат алвон япроқлар (бағри қон бўлиши) ошиқ изтиробларини ифода этмайди. Бу ерда гап муҳаббат ҳақида эмас: гул гурбат ва машаққатдан заъфарон бўлган юрагини чок этиб инсонга кўрсатади. Беихтиёр хор (тикан) мустамлақачи истибдодини, бағри, қон гул эса жафокаш Туркистонни эслатади. Шоир шеърлари орасида «Садойи булбул», «Ҳижрони булбул», «Фигони булбул» каби шеърлар бор. Булар ҳам аксарият ҳолларда гул (маъшуқа) ишқида ёниб ўртанаётган ошиқ эмас. У кўп ўринларда мазлум Туркистонга қарата: «Уйғон!» — деб сонг ураётган лирик қаҳрамон — шоир образини ифодалайди.

Қўнуб гул шохига булбул дер: «Эй инсонлар, инсонлар!
Қилурсиз тобакай ғофил ётиб афгонлар, инсонлар».

(«Садойи булбул» шеъридан)

Жаҳон боғини гулзоринда фарёд этди бир булбул,
Утурди нағмазоринда гулин ёд этди бир булбул.

Кўруб гул яфроғини ҳажридан дод этди бир булбул,
Висоли ёр учун юз навҳа иншод этди бир булбул...

«Фигони булбул» шеърдан.

«Ҳижрони булбул» шеъри бу ўринда жуда диққатга сазовор. Шеърнинг мазмуни қуйидагича: булбул — шоир гули — миллати ҳажрида кечаю кундуз фиғон чекади. Бутун умрини унга бағишлайди. Лекин булбул гулзорда боғбон қўлига тушиб, қафасга ташланади. У энди қафасда «Гул!» деб фарёд қилади. Золим «қафас» унга озор беради. Таажжуб! Унинг «фарёд»ини ҳеч ким тингламайди, ҳеч ким унга «рахм» қилмайди. «Гул» ҳажрида унинг йўлдоши фақатгина «ғам» бўлиб қолади...

Кейинги парчада гул образи ҳам бор. Булбул гулини ёд этипти. У учун изтироб чекапти. Қафас — замон. Миллатнинг шоирга «кар»лиги, ҳеч кимнинг эътибор қилмаслиги миллият туйғусининг сўнганлигидир.

Кеча-кундуз қафасда, оҳ гул, деб айлаюр фарёд,
Омон бермас анго золим қафас озор ўлур булбул.

Таажжуб, раҳм қилмас, етмаюр фарёдина ҳеч ким,
Бу Ҳижронлиғда доим ғам билан ғамхор ўлур булбул.

Шу тариқа Авлоний гул ва булбул образларига фақат янги маъно юклабгина қолмай, бу образларни давом эттиради. Дарвоқе, Авлоний шеърларида ёр образи — илм, маърифат, тараққиёт, халқ тушунчаларини, ағёр — нодонлик, жаҳолат, зулм, истибдод аҳли маъноларини ифодалайди ва ҳоказо. Бу образларнинг аксарияти ўзларининг илгариги маъноларидан бутунлай узоқлашган ва замон талабига мос янги мазмун, ўзга оҳанг касб этганлар.

4. Шеърларнинг сарлавҳаланиши: Авлоний ҳар бир шеърга сарлавҳа қўяди. Бу ундаги кайфият ва мазмунни ифодалашдан ташқари шоир лирикасининг умумий йўналишини белгилайди. Мана, уларнинг айримларига эътибор қилайлик: «Эй, жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз», «Ҳақиқат ўлсун бу хаёл», «Оқма кўз ёшим», «Керакму ё керакмасму?», «Оҳ бағри қоним», «Фалак бизни нелар қилди?», «Гуфтори ғам», «Жигарсўз», «Дунё фожиясидан», «Ҳасратлик ҳолларимиз», «Гирдоби ғамдин бир пўртана», «Ғалат», «Истиқболимиз учун бир жигарсўз», «Истиқболдан орзуларим» ва ҳоказо.

Авлоний умуман сўзга катта эътибор беради. Унинг муъжизавий кучини яхши билади. Дарҳақиқат, замона ҳаммани уйғотадиган, барчани ларзага солиб, олға ундайдиган сўзларни кўпроқ талаб этар эди.

5. Анъанавий «ҳамд» ва «наът»лар мазмунининг ўзгариши. «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами жузлари ҳам удум бўйича Оллоҳ мадҳи («ҳамд») ва пайғамбаримиз сифатлари васфи («наът») билан бошланади. Бироқ уларнинг барчаси охир-оқибат миллат ғамига келиб боғланади. Шоир Оллоҳга илтижо қилар экан, миллатнинг таназулидан «нифоқ, буғз, хурофот»дан дод солади; Расули акрамдан умматининг «бемор, ҳам ғариб ҳоли»га унинг муқаддас руҳидан мадад тилайди.

Абдулла Авлоний татар, озарбойжон, усмонли қардошлари билан яқиндан алоқа боғлади. Улардан кўп нарса ўрганди, ўргатди. Бу ўзаро ҳамкорлик ижоди ва фаолиятида ёрқин излар қолдирди. Шоир машҳур озарбойжон куйчиси Муҳаммад Ҳодидан илҳом олиб, унга назиралар битди. Гоҳо бу таъсир, тамоман эргашиш, гоё ва образгина эмас, ифода воситалари измида ҳам қолиш даражасигача етиб борадики, шоирнинг замондоши Мўминжон Муҳаммаджонов бир мақоласида бунга шамаъ қилган эди¹.

Авлоний шеърлари орасида енгил мутойиба билан ёзилганлари ҳам учрайди. Муқимий даврида бу хил шеърлар ёзиш жуда кенг тус олган эди. Авлоний мазкур анъанани давом эттиради («Тўй ҳақида латифа-гўйга», «Кўкнори ва қиморбоз», «Қиморбозни(нг) қиморбозга насиҳати»).

Авлонийнинг 10-йилларда ёзган «Пинак» (1915), «Адвокатлик осонми?» (1916) драматик асарлари²да шеърятдаги гоё ва фикрлар давом этди. Жаҳолат ва зулматга ботган Туркистоннинг чиркин манзаралари кулгили лавҳаларда саҳнада намойиш қилинди. Чунончи, «Пинак»да ғайрат ва шижоатлари билан дунёни ларзага солган, кунчиқардан кунботишгача юрт сўраган буюк боболарнинг залолатга ботган авлодлари кўкнори ва қиморбозлар ҳаёти орқали фош этилади. «Ад-

¹ Қаранг: Бизда миллий шоирлар, «Садойи Фарғона» г., 1914, 96—99-сонлар.

² Авлоний «Таржимаи ҳол»ида тўрт театр китоби ёзганини маълум қилади. Шахсий архивда «тўрт театр китоби»нинг автографи—айрим кўчирилган нусхалари сақланиб қолган. Шундан учтаси («Адвокатлик осонми?!», «Пинак», «Биз ва Сиз» (1979 й. эълон қилинди. А. Авлоний, Тошкент тонги, 300—373-бетлар.

вокатлик осонми?!»нинг мазмуни қуйидагича: Давронбек Россияда етти йил ўқийди ва Туркистонга адвокат бўлиб қайтади. Лекин шу ўтган вақт ичида унинг турмушида бирор ўзгариш бўлмапти. Халқ ҳали ҳам илму-маърифатдан йироқ. Фуқаролик қоидалари, давлат қонунлари, ҳуқуқий тартиблардан беҳабардилар. Шу сабабли улар бахтсиздирлар. Давронбек шундай ўйлайди ва қўлидан келганча уларга ёрдам бермоқчи бўлади.

Масалан, Худойберди чол тирикчиликнинг оғирлигидан отасидан қолган икки таноб ернинг ярмини бир бойга сотишга мажбур. Лекин пуlining ярмини олиб, ердан фойдаланиб турганда, билимсизлиги, олди-сотдиниing тартиб-қоидаларидан беҳабарлиги оқибатида «чув тушади». Маълум муддатла қайтараман, деб тилхат бериб олган пулни «бепарволик қилиб» қайтармайдди. Ундан фойдаланган бой тезлик билан ерни ўзига хатлаб олиш чорасини кўради.

Бахтсиз Меҳриниса хола ўн беш йилдан бери қиморбоз эри қўлида «ўтга ёқилиб, тошга чақилади». Хуллас, ҳаммаёқ ғурбат.

Адибнинг «Биз ва Сиз» асари, номланишидан кўринаётганидек, турмушга икки хил ёндошишни ифода этади. Унда жаҳолат мавзуи билан ёнма-ён муҳаббат ҳам берилади. Унинг марказида Европада ўн йил ўқиб, «янги ҳаёт», «янги турмуш» ҳақидаги жўшқин орзулар билан қайтган Камолнинг тақдири туради. У «чуруб, билжираб кетгон» «эски турмуш»ни «тузатмоқ»чи. Унинг бутун фикри-зикри шу билан банд. У ўқимишли Марямни севади. Унинг севгиси ҳам, айтиш мумкинки, ғоявий-маънавий яқинлик асосига қурилган. Бироқ «эски турмуш» кучлари устун келади. Камол ва Марям ҳалок бўладилар. Аммо уларнинг ўлими оптимистик мазмун учун хизмат қилади. Авлоний жуда муҳим бир масалани, инсоннинг бахти ва турмушини асар марказига қўяди ва жиддий ижтимоий зиддиятни кескин вазиятларда очиб беришга уринади.

Инқилобдан умид қилиб...

Феврал инқилобидан сўнг воқеалар қизғин ва шиддатли кечди. «Турон» заминида 9 мартда Мунавварқори «Шўройи ислом» жамиятини тузди.

Лекин бир томондан, кетма-кет келган қурғоқчилик ва унинг натижаси ўлароқ очлик, қаҳатлик, иккинчи томондан. сиёсий беқарорлик Умумрусияда бўлганидек

Туркистонда ҳам вазиятни кескинлаштирди. Рус социалистлари вазиятни қўлга олиш мақсадида Советлар тузишга киришдилар. 31 март (12 апрел)да Тошкентда Советларнинг 1-ўлка съезди иш бошлади. Ҳалка ишчи ва солдат депутатлари Совети тузилди. Туркистон мусулмонлари ҳам қараб турмадилар. 4(16) апрелда ўлка мусулмонларининг 1-қурултойи чақирилди. Ушбу воқеаларнинг жонли гувоҳи, А. З. Валидий Советлар съезди ҳудудий мухторият фикрини илгари сурганини маълум қилади. Бу ғоя Англия Ҳиндистонидаги каби Тошкентда руслар ва мусулмонларнинг икки мустақил ҳокимиятини ўрнатишни ва шу орқали рус ҳокимиятини ерли мусулмонларнинг нуфус устунлигидан қўримоқни кўзда тутар эди. Бунга маҳаллий зиёлиларимизнинг бир қисми (М. Чўқаев, Т. Норбўтабеков, П. Пўлатхонов, И. Шоҳнаҳмедов) дастлабига рози ҳам бўлдилар. Аслида бу озчиликнинг кўпчилик устидан ҳукмронлигини таъмин этувчи инглиз мустамлакачилиги қонунларининг сал ўзгарган шакли эди. Буни пешқадам зиёлиларимиз модда-модда кўрсатиб берганларидан сўнггина мусулмонларимиз фикри ўзгаради. Бу ҳол кадетлар ва эсерларни шошириб қўяди: Эсерлар маҳаллий халқнинг раббатини қозониш учун кадетлар ва социал демократларга қарши борадилар ва мусулмонларнинг барча масалада тенгҳуқуқлилигини кўтариб чиқадилар. Съезд кўпчилик овоз билан бу фикрни маъқуллайди. Бунга кўра Туркистоннинг бўлажак парламенти («Ҳалка мажлиси») ўлкадаги барча миллатлардан тенг асосларда сайланмоғи керак эди.

Мусулмонлар қурултойида А. З. Валидий маъруза қилади. Туркистоннинг қурилажак идора усули ҳақида сўз юритиб, федерал мухторият ғоясини илгари суради. Бу ғояни кўпчилик оғир олади. Кўзга кўринган зиёлиларимиз — М. Чўқаев, И. Шоҳнаҳмедов, «Вақт» муҳаррири Қ. Бакир, қозонли машҳур С. Мақсудийлар қарши чиқадилар. Мунавварқори бетараф қолади. Беҳбудий ва А. З. Валидийгина федерал мухторият ғоясини қаттиқ туриб ҳимоя қиладилар. Беҳбудий ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Бу нутқ қурултойининг федерал мухторият қарорини қабул қилишида ҳал этувчи рол ўйнайди.

1(13)—11(23) майда Москвада Умумрусия мусулмонлар қурултойи бўлиб ўтди. Бунда ҳам федерал мухторият масаласи кўрилди. Туркистондан Убайдулла Ҳўжаев уни ҳимоя қилиб сўзга чиқди. Москва қурултойи ҳам ушбу ғояни маъқул топди. Туркистондан У. Ҳў-

жаев, А. З. Валидий, Абдухолиқ ўғли Қўқонбой, Раҳмонберди ўғли Мулла Камолиддин, Уринбой ўғли Мулла Султон — жаъми 7 киши Умумрусия Мусулмон Марказий Шўросига сайландилар. Мухториятчилик авж олди. Миллий шўролар кўпайиб борди. Тошкентда «Мусулмон депутатларининг Марказий Шўроси» (ранси Мустафо Чўқаев), Оренбургдаги Бошқирдистон шўроси, Қозоғистон шўроси, Қозондаги Ички Русия ва Сибирия мусулмонлари шўроси бунга ёрқин мисол эди. Айниқса, Туркистон ва қозоқ, бошқирд шўроларининг қарашлари бир-бирига ғоят яқин эди. Русларнинг «пантуркизм» дея аюҳаннос солишлари хавфигина уларни бирлашиб кетишдан сақлаб турарди.

Сиёсий партиялар жонланди. Маҳмудхўжа Бехбудий ҳали ҳам кадетлар (конституцион демократлар) партиясига хайрихоҳлик билдирарди. У бу борада ёлғиз эмас эди. «Алаш ўрда» асосчиси машҳур Алихон Букейхонов ҳам унга ҳамфикр эди. Татар инқилобчи адиби Олимжон Иброҳимов, унга эргашган ўзбек журналисти Мирмуҳсин Шермуҳамедов расман эсерлар партиясига кирган эдилар. А. З. Валидий аъзолик билетинигина олмаган эди.

Ўлка мусулмонларининг сентябр бошида бўлиб ўтган 3-қурултойи ҳокимиятни Советларга беришга қарши чиқди. 18(30) сентябрдаги Советларнинг II ўлка съезди эса ҳокимиятни беришни талаб қилди.

Авлонийнинг «Турон» жамияти ҳам бу таъсирлардан четда қолмади. Унинг фаолларидан Низомиддин Хўжаев социал-демократлар билан яқинлашди. Сўнграқ Озарбойжондан Меҳмед Амин Афандизода келиб қўшилгач, жамият «Турк федералист» фирқасига айланиб борди. Айни пайтда очлик, қаҳатлик кучайиб борди. Еттисувдаги маҳаллий халқнинг серҳосил ерларини рус муҳожирларига тортиб олиб бериш, қаршилиқ кўрсатганларни йўқ қилиш давом этди. Пировард-оқибатда «Шўройи исломия»дан ажралиб чиққан «Уламо» кадетлар, монархистлар билан топшиди. Уларни подшо-парастлик ва эски шариатни ушлаш ғоялари бирлаштирди. Бироқ уламочилар замонавий илмдан узоқ эдилар. Шу сабабли жилов кадетлар, эсерлар қўлида эди. Иккинчи томондан, большевиклар маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмига йўл топгач, мавқелари ошиб борди. Айни пайтда, мардикорларнинг қайтиб келиши билан мусулмон ишчи депутатлари Советлари ҳам майдонга кела бошлади.

Авлонийнинг Советларга ва улар орқали большевикларга яқинлашиши 1917 йилнинг июнига тўғри келади. Жумладан, 6 июндан Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совет қарорига кўра «Эски шаҳар озиқ-овқат комиссияси аъзоси», 20 ноябрдан эса «Русиянинг бошқа вилоят ва губернияларига Сирдарё вилоятидан юбориладиган энг зарур озиқ-овқат маҳсулотларини ушлаб қолиш ва Эски шаҳар озиқ-овқат комитетига маълум қилиш ҳуқуқи билан назорат этувчи вакил» қилиб тайинланади.

Шундан бир ҳафта кейин Қўқонда Туркистон мухторияти эълон қилинди. Юрагида Ватан ва Миллат туйғуси қолган ҳар бир туркистонлик уни катта қувонч билан кутиб олди. Унга бағишланган ўнлаб шеърлар пайдо бўлди. Авлонийнинг қалбидан қандай кечинмалар кечди экан? Афсуски, мухториятнинг большевиклар томонидан инқилобга хиёнат сифатида баҳоланиб, қонга ботирилиши ва Авлонийнинг ўша пайтлари уни бостиришни амалга оширган Тошкент советида расмий хизматда бўлганлиги, адибнинг мазкур масалага доир бирор ёзма қайд қолдирмаганлиги бу борада аниқ фикр юритишга имкон бермайди. Лекин Ватан истиқлолини ҳар нарсадан муқаддас тутган Авлонийнинг Туркистон мухториятини дил-дилдан олқишлаб, йўқ қилинганда қайғурганига шубҳа йўқ.

Авлоний 1917 йилда ўқитувчилик ишлари билан шуғулланишга ҳам имкон топди. Шоирнинг архивида сақланган паспортида унинг шу йили 31 июн ва 3 август кунлари Қозонда «Болгар» меҳмонхонасида яшаганлиги қайд қилинган. Июнда нима муносабат билан боргани номаълум, лекин 1 августда Қозонда Бутунроссия муслмон ўқитувчиларининг II съезди очилган ва Авлоний унга вакил эди. Шоир 1917 йилда маҳаллий муаллимлар ўртасида сиёсий ишлар олиб борувчи «Ўқитувчилар союзи»ни тuzган эди. 1918 йилда эса Коммунистик партия сафига аъзо бўлиб кирди. Ўлка советига сайланди. Тошкент партия ташкилоти, шаҳар ижроия комитетида масъул вазифаларда ишлади. «Улуғ Туркистон» газетасининг 1918 йил сонларидан бирида босилган расмий хабардан Авлонийнинг ўша йили Эски шаҳар ижроия комитети раиси лавозимида ишлагани маълум бўлади. 17—29 декабрда бўлиб ўтган Туркистон Коммунистик партиясининг II съезди Авлонийни Марказий Комитетга аъзо қилиб сайлади. 1919 йилнинг апрелида Туркистон Марказий Ижроия Комитетига сайлади.

«Иштирокиюн» газетасини юзага чиқарувчи ҳам муҳаррири» бўлиб ишлади.

1919 йилнинг июнида Авлоний РСФСР ҳукумати-нинг топшириғи билан Афғонистонга боради. 1919 йил-нинг 28 сентябридан 1920 йилнинг 20 июлигача Ҳирот-да бош консул бўлиб туради. Афғон сафари Авлоний-даги большевиклар ҳукуматига бўлган шубҳани ку-чайтириб юборади. Ўзларини ҳақиқатчи деб жар сол-ган рус большевикларининг собиқ чор генералларидан мутлақо қолишмаслигига амин бўлади. «Оҳ, на инсо-ният, на баробарлик, на социалистик, на миллат таф-риқ қилмайдурғон интернационалистлар дунё юзинда топилармукин? — ёзади «Афғон саёҳати» хотиралари-да. — Балки бордур, топилур, лекин вужуди анқонинг тухумидек камёб эканлиғин Афғонистон сафарига чиқ-ғонда аниқ билдим. Афғонистонга чиқғон беш ҳайъати ваколанинг ичида биринна мусулмон ман ўлдиғимдан ҳар бир оғир меҳнатлар, ҳар бир кулфат ва азиятлар мени устимга юкланди... ўртоқ Бровин¹ Афғон туфро-ғига ўтгандан сўнг ўзини(нг) женерол чор ноил эълон қилмиш эди»².

Авлоний 1920 йилда соғлиғи ёмонлашгани туфайли Афғонистондан чақириб олинади ва Туркбюронинг ма-даният бўлимига бошлиқ қилиб тайинланади. У шу йил-лари «Қасабачилик ҳаракати» журналининг муҳаррири, «Қизил байроқ» газетасининг таҳрир ҳайъати аъзоси сифатида иш олиб боради.

1921 йилдан маориф соҳасига ўтади. Уша йили Тош-кентдаги ўлка ўзбек билим юртида, 1923 йилда Тош-кент хотин-қизлар билим юртида мудир, 1924 йилда В. И. Ленин номли ҳарбий мактабда ўқитувчилик қи-лади.

1925—30 йилларда Ўрта Осиё Коммунистик универ-ситети (САКУ), Ўрта Осиё Қишлоқ хўжалиги макта-бида (САВКСХШ), Ўрта Осиё Давлат университетида (САГУ) дарс беради. Педагогика факультетининг тил ва адабиёт кафедраси профессори, сўнг мудирини бўлиб ишлайди.

Сўнги пайтларгача Авлонийнинг Октябрдан кейин ёзган асарларидан «Иштирокиюн» газетасида эълон қилинган «Қизил байроқ» (1918 йил, 64-сон), «Очлар

¹ Н. З. Бровин — РСФСРнинг Афғонистонга юборган ҳайъати ваколаси бошлиғи.

² А. Авлоний. Афғон саёҳати, қўлёзма, 64-бет.

ҳолиндан» (1919 йил, 91-сон), «Фирқамиз олойларина» (1918 йил, 81-сон), «Гўзал баҳор» (1919 йил, 32-сон), «Изчиларга тортиқ» (1919 йил, 100-сон), «Жамиятларга аралашмаган дангаса тилидан» (1919 йил, 70-сон), «Гамлик соатда»¹ (1919 йил, 69-сон), «Сўз замони дағил иш замони» (1919 йил, 104-сон), «Хуррият марши» (1919 йил, 110-сон), «Қизил матбуот» («Туркистон» газетаси, 1924 йил, 294-сон), «Кўклам келди» («Қасаба-чилик ҳаракати» 1921 йил, 5-сон, 15—16-бетлар) каби шеърлари ва бир нечта ҳикоя ҳамда мақолалари маълум эди, холос. 60-йилларда унинг ўша йиллари ёзилган талай қўлёзма шеърлари борлиги маълум бўлди ва улардан айрим парчалар А. Бобохонов ва М. Махсумовларнинг «Абдулла Авлоний. Педагогик фаолияти»² китобчасида ва ушбу сатрлар муаллифининг баъзи мақолаларида келтирилди. Сўнг уларнинг катта қисми адибнинг 1979 йилда чоп этилган «Тошкент тонги» тўпламига киритилди.

Авлонийнинг шахсий архивида «Пўртугалия инқилоби»³ номли бир драматик асари бор. У адибнинг бошқа асарларидан ажралиб туради. 5 парда 10 кўринишли бу асарни муаллиф фожиа (трагедия) деб атаса-да, мазмунига кўра у қаҳрамонлик драмасига яқин. Қўлёзма муқовасига «1921 йил 23 январда ёзилди» деб қўйилган. 20-йилларда адабиётимизда «жаҳон революцияси» деган гап кенг тарқалган пайт эди. Шу жиҳатдан буни ҳам шу йилларда ёзилган деб тахмин қилиш умуман мумкин.

Асар 20-йилларда саҳнага қўйилган. 1924 йилда ҳатто нашрга тайёрланган эди. Юқоридаги сана шу муносабат билан кўчирилган пайти бўлиши керак.

Бир-икки оғиз гап драманинг мазмуни ҳақида.

1910 йилнинг 5 октябрига ўтар кечаси Португалияда Англиянинг тазйиқидан, монархиянинг зулмидан тоқати тоқ бўлган халқ қўзғолон кўтаради. Унга республикачилар бош бўладилар. Уларни армия қисмлари

¹ Қўлёзмада «Хафалик соатда».

² А. Бобохонов, М. Махсумов, А. Авлоний. Педагогик фаолияти, «Уқитувчи» нашриёти, Т., 1966 йил.

³ Драманинг 2 қўлёзма нусхаси сақланган. 1-да тузатишлар кўп, саҳифалар 45-бетгача рақамланган. 2-си анча мукамал. Сарғиш қороздан текис қилиб дасталаниб дафтар қилинган. 1921 йил кўчирилган. Муқовада Туркглавлитнинг 8.10.24 санаси билан 962-рақамли руҳсат муҳри бор. Чамаси, у ўшанда нашрга тайёрланган ва номаълум сабабларга кўра босилмай қолган.

ҳамда ҳарбий-денгиз флоти кучлари қувватлаб чиқади. Лиссабонда бутун халқ оёққа туради. Қирол Мануэл қочиб кетади. Шоҳлик тугатилиб, Португалия Республика деб эълон қилинади. Вақтли ҳукумат бошлиғи қилиб Брога тайинланади.

«Португалия инқилоби» драмаси заминда мана шу конкрет тарихий воқеа ётади. Республикачилар ва шоҳпарастлар ўртасидаги шиддатли кураш — асарнинг бош конфликти. Асосий персонажлар Дёлқорие, Брога, Гарсио, Дифроролар тарихий шахслар бўлиб, улар бир мақсад йўлида—Португалияда шоҳликни тугатиб, Республика ўрнатиш учун курашадилар ва ғалаба қозонадилар. Асар инқилобчиларнинг «Марсельеза» садолари остида саҳнага қизил байроқ кўтариб кириб келиши билан тугайди. Кўриняптики, Португалиядаги сиёсий озодлик ва мустақиллик йўлида бўлган қўзғолон билан Туркистондаги қўзғолишлар ўртасида маълум муштараклик бор. Асар бадиий жиҳатдан анча бўш. Шунга қарамай, адабиётимизнинг 20-йиллардаги кўлами ва интилишларини аниқроқ тасаввур қилиш учун уни ҳам ўқувчилар эътиборига ҳавола қилишни лозим топдик.

Авлоний қўлёмалари орасида яна бир тугалланмаган пьеса бор. У «Икки севги» деб номланган¹. Икки пардалик фожиа шаклида мўлжалланган бу драма 1908 йилги Туркияда бўлиб ўтган ёш турклар инқилобига бағишланган. У ерда асар қаҳрамони Нозимбекнинг икки муҳаббати — ҳуррият ва ёр муҳаббати ҳақида гап кетади. Нозимбек — «Иттиҳод ва тараққий» жамиятининг аъзоси. Кеч тунда унга эртага бўладиган ҳал қилувчи қўзғолон ҳақида хабар келади. Шу пайт хотини Холидахоним кириб қолади. Ҳурриятчиларнинг шаҳарда қилаётган ишларидан сўз очади. Нозимбек ичидан Холидахонимнинг хайрихоҳлигидан мамнун бўлса-да, эртанги қўзғолон ҳақидаги мактубни ундан бекитади. Унинг хатарлик бу ишга аралашинини истамайди. Бироқ уни бу йўлдан қайтаролмаслигига ишонч ҳосил қилгач, мактубни кўрсатишга мажбур бўлади. Эрхотин фарзандлар тақдири ҳақида узоқ тортишадилар. Лекин уларнинг гражданлик туйғулари ҳамма нарсдан устун келади. Улар кураш ва ўлимни афзал биладилар.

¹ М. Раҳмонов уни «Икки муҳаббат» деб берган (Ўзбек театри тарихи, Т., 1968, 333-бет.) Авлоний архивидаги тугалланмаган автограф нусхада у «Икки севги» деб номланган.

Иккинчи пардада Нозимбекнинг жангда ярадор бўлиши ҳикоя қилинади. Воқеа ярадор Нозимбекнинг Холидахоним ҳалокати ҳақидаги хабарни эшитган жойда узилади.

Асарда Холидахоним анча фаол тасвирланган. Бу Нозимбекнинг «Айби йўқ, жоним! Хуррият эрлардан кўпроқ хотунларга керак эканлигин билганингдан сўйлаюрсан!»¹ деган сўзлари билан далиллангандай бўлади. У Нозимбекни адолат ва озодлик учун курашга ундайди. Масалан, унга қарата: «Хуррият ўрдуси Истамбули муҳосара қилмишлар. Сиз на учун беғам ўтурасиз? Оё, бу ғариб миллатни (нг) асоратдан қутқармоқ сизнинг вазифа эмасми?!... Бу золим истибдодпарастлари йиқмоқ учун қаҳрамон хуррият ўрдусига кўмаклашмоқ лозим эмасми?! (3-бет), — дейди. Инқилобни ҳар нарсадан муқаддас билади. Уни эрларнинг иши деб ўтирмайди. Ҳатто, «агар хуррият йўлинда ўлсам, баним учун энг саодатлу ўлумдур. Агарда бирорта мустабидлардан ўлдурсам, ўз вазифамни адо қилгон бўлурман» (4-бет) деб ҳисоблайди.

Парча шуни кўрсатадики, Авлоний бу асарида персонажларнинг руҳий дунёсига алоҳида эътибор берган. Масалан, улар инқилобни шунчаки бир қаҳрамонликка восита деб тушунмайдилар Нозимбек унинг ҳаёт-мамот масаласи эканлигини, унинг ҳар лаҳзаси таҳлика ва хатар билан тўла бўлиб, қурбонсиз қўлга кирмаяжагини яхши ҳис қилади:

Оҳ, бу хуррият эҳсон истар,
Инқилоб қайда кезар, қон истар.

Ҳалқа-ҳалқа сочина ҳар кишини айлар асир,
Юзини руҳина қўймоқға қизил қон истар.

Кимки кўрди юзини, тоқат эта олмайди,
К-ена² васлу дийдори қурбон истар.

Ўйла бир маҳваши дилдор эрур хуррият,
Ҳажри-да, васли-да Ҳижрон истар.

(2-бет)

У хурриятнинг мазмун-моҳияти, уни душманлардан

¹ Абдулла Авлоний. Икки севги (Икки пардалик фожиа), қўл-ёзма, 4-бет:

² ки, яна демоқчи.

ҳимоя қилиш, асраб-авайлаш ҳақида ҳам ўйлайди: «Хурриятни кўрмоқ ва қўлга олмоқ осон. бир шайдур. Лекин қўлда ушлаб турмоқ, бу маккор маҳбубни ағ-ёрдан, душмандан қўлда сақламоқ ниҳоятда қийиндур» (1-бет).

1908 йилдаги ёш турклар инқилоби ғалаба билан ту-гаган бўлса-да, мамлакат ва халқ қисматини енгиллатиш йўлида бирор жиддий ўзгариш ясай олмади. Бироқ бу ҳодисанинг халқ миллий онги тараққиётида изсиз кет-магани аниқ, албатта.

Хўш Авлонийнинг мана шундай инқилобга мурожаат қилишининг сабаби нимада?

Аввало, шунга айтиш керакки, у ёш турклар инқило-бининг мазмун-моҳиятини англаб етган эмас. Бу инқи-лоб Туркияда дастлабки пайтларда халқнинг барча қат-ламлари томонидан умумхалқ инқилоби сифатида кутиб олинган ва олқишланган эди¹. Масалан, Тавфиқ Фикрат «Миллат шарқиси»ни ёзиб, уни:

Миллат йўлидур, ҳақ йўлидур тутдигимиз, йўл,
Эй ҳақ, яша! Эй севгили миллат яша, вор ўл! —

деб кўйлади. «Дўғон гунаша», «Фердо» шеърларини ёз-ди. Деярли ҳамма шоирлар ва адиблар унга бағишлаб асарлар ёздилар. Унинг бениҳоя тор, чекланган, кенг халқ манфаатларига зид моҳияти сўнграқ аён бўлди.

Турк адабиётидан яхшигина хабардор Авлоний ўша илк таассуротлар таъсирида унга хайрихоҳ бўлган бў-лиши мумкин. Лекин, бизнингча, «Икки севги»га қўл урилишида ёш турклар инқилобининг мазмун-моҳияти у қадар муҳим рол ўйнаган эмас. Авлоний учун энг муҳими инқилобий мавзу бўлган. Оммани ижтимоий-сиёсий уйғотиш, инқилобий кайфиятни тайёрлаш, мас-лак ва унинг йўлидаги фидойилик бўлган. Иккинчидан, тил, урф-удум, эътиқод ва турмуш тарзидаги яқинлик мавзу ва масаланинг кенг оммага етиб боришини енгиллаштирарди. Муаллиф шунга ҳам ҳисобга олган. Бу ҳам Авлонийнинг юқорида айтилган, «мақсадимиз зо-ҳирда театру бўлса ҳам ботинда Туркистон ёшларин сиёсий жиҳатдан бирлаштирув ва инқилобга ҳозирлов эди», деган гапларига яна бир далил бўлиб хизмат қи-лади ва унинг инқилобий фаолиятига мос тушади.

Шоирнинг инқилобий тўнтаришлар давридаги фао-

¹ Қаранг: В. С. Гарбузова. Поэты Турции перевод четвер-ти XX века, Изд-во ЛГУ, Ленинград, 1975, 5-бет.

лияти қанчалар таҳликали кочган бўлса, ижоди ҳам шу қадар мураккаб, зиддиятли бўлди. У, бир томондан, инқилобга катта умид билан қаради, ўз истеъдодини унинг хизматига қўйди. Иккинчи томондан, унинг ўзгаришларидан қаноатланмади. Тўғрироғи, юртнинг иқтисодий талон қилинаётганлигини, маҳаллий халққа ҳеч қандай ҳуқуқ берилмаганлиги, асрий тартиб-удумлар, миллий анъаналар оёқ ости бўлаётганини, дин-диёнат емирилаётганини кўриб изтиробга тушди. Масалан у ўзининг «Қизил байроқ» шеърисида байроқни янги дунёнинг рамзи сифатида талқин қилади:

Қўлдаги қирмизи қизил байроқ,
Ишчи меҳнат элига жондир бу!

Мустабидларнинг офати жони,
Бойларга қип-қизил зиён дир бу!

«Барча олам ишчилари»ни бу «муқаддас байроқ» тагига «тўпланиш»га чақиради. Шеърда эски тузум билан янги тузум—«Қизил байроқ» ва «Ола байроқ» қарама-қарши қўйилади. Шоир совет тузумини шундай улуғлайди:

Ола байроқ замонини ўйланг,
Сиза онлар налар қилар эдилар.

Уюшинг, тўпланинг—кўтармак учун
Бутун оламга посибондир бу.

Партиянинг кўнгилли отряди — партия дружиначиларини, янги ташкил топган «Қизил қўшин»ни сидқидилдан табриклайди. («Фикримиз олойларина», «Қизил қўшин» каби). Фирқа олойларининг зўрлик асосига қурилган большевиклар нуқтаи назарини қабул қилмаган барча кишиларни душман сифатида йўқ қилаётганини, қизил қўшин «ким биз билан бирга бўлмаса, душманмиздур!», деган шиор асосида қирғин-барот уюштирганни кўпинча англамайди. Бошқа бир ўринда эса мана бундай сатрларга дуч келасиз:

Ҳар сонияда ўзга олам, ўзга жафодур кўраман,
Ҳар соат ичинда неча бинг дард-аламдур кўраман.

Ҳар кеча тиларсан ўлажак, эртаси равшан,
Ул кундузи кечунда батар тоза фанодур кўраман.

Ҳар кун бошинга турфа бало тоши ёғилгай,
Ҳар гўшада бўлсанг-да, қудурат-ла қазодур кўраман.

Дерларки ойинг яр(и)си қаро, ярмиси равшан,
Ўттуз кунни ҳам бизга бутун қоп-қародур кўраман.

Дерларки қиёмат ўлажақ жумъа кунда,
Байрам кунимиз маҳшари ваҳм рўзи жазодур
кўраман.

Ҳижрон, ўтадур ҳасрат ила ою йилимиз,
Ҳар аср биза бир тўда ғам оҳ-наводур кўраман¹.

Инқилоб бахт, фароғат олиб келмоғи, зулмнинг илди-зи қирқилиб, адолат гуллари барқ уриши лозим эди-ку! Нега бундай бўлди? Наҳотки, «Инқилобни даҳолар тай-ёрлайдилар, мутаассиблар амалга оширадидлар, мутта-ҳамлар роҳатини кўрадидлар» деган Бисмарк яна ҳақ бўлиб чиқса?!

«Шонли инқилоб»нинг миллатлар бошига, биринчи навбатда, руснинг ўзига қанча офат келтирганига оид янги-янги ҳужжатлар, материаллар чиқмоқда. Машҳур Достоевский бундан юз йилча олдин социализм деган ғоя юз миллион руснинг бошига етиши мумкинлигини айтган экан. Солженицин бир интервьюсида 1917 йилдан 1959 йилгача бўлган қатағонлар мисолида буни ҳисоблаб чиқариб берган эди².

Лекин «шонли инқилоб» йиллари унинг фожиали оқибатлари жуда кам кишининг хаёлига келди. Деярли ҳамма инқилобнинг тантанавор оҳангларига масту мустағриқ эди, ихтиёрсиз у билан баравар қадам ташларди.

Авлоний кўплаб шарқия машқлар ҳам ёзди. Шарқиячилик инқилоб йилларида жуда кенг тус олган. Сабablари маълум. Оммага руҳ бериш лозим эди. Авлоний ўша йиллари «Хуррият марши», «Қизил таёқчилар марши», «Толиби илм марши» каби бир неча маршлар яратган. Шоир «Хуррият марши» шеърисида Туркистонни хуррият билан табрик этади, уни «Хур бўлиб яшашга», «бир бўлиб яшашга» ундайди:

1. «Иштирокиюн» г., 1919, 13 феврал, 69-сон.

2. Қаранг: «Комсомольская правда», 1991, 4 июн.

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша!
Ҳамла жавобни эмди сен таша!

Шонли ҳуррият — Туркистонники,
Шонли Туркистон — ишлагонники!

Барча ишчилар ҳуррият — сизинг,
Жаҳлу зулмдан барчангиз безинг!

Шонли ҳуррият — Туркистонники,
Шонли Туркистон ишлагонники!

Маърифатинг қур, тезроқ, эй ўғул,
Илм онасидан ҳур бўлиб туғул.

Шонли ҳуррият — Туркистонники,
Шонли Туркистон ишлагонники!

Ушбу «Ҳуррият»нинг «шонли» эмаслиги ва Туркистонники бўлмаганлиги унга ҳали маълум эмас.

Бу шарқиялар, жумладан, «Ҳуррият марши» унинг замондошларида катта таассурот қолдирган. Масалан, Садриддин Айний шеърдан ғоят таъсирланган ва ўзининг машҳур «Мактаб марши» («Иштирокиюн» газетаси, 1920 йил, 48-сон) шеърини ёзган. Айний ўз шеърига Ҳижроннинг «Ҳуррият шарқи»сига ўхшатма деб изоҳ берган.

Авлоний 17-йилдан кейин яна 17 йил яшаган бўлсада, ижодда ҳам, фаолиятда ҳам инқилобдан илгаригидек серҳаракат бўлган эмас. Ҳатто бирорта ҳам адабий-бадний китоб ёхуд тўплами босилмагани ҳам буни кўрсатиб турибди. Тўғри, «Набил», «Индамас», «Шухрат», «Тангриқули», «Сурайё», «Шапалоқ», «Чол», «Аб», «Чегабой», «Абдулҳақ» каби имзолар билан газета-журналларда, айниқса, «Муштум»да кўплаб ҳажвиялар—шеърлар, кулги ҳикоялар бостириб турди. Лекин катта, жиддий ишлар қилмади. Аммо шеърларида қочириқлар, таггаплар кўпайиб борди. Масалан, унинг «Муштум»нинг 1923 йил 15-сонида босилган «Бир мунофиқ тилидан» шеърига эътибор беринг:

Мен бир шундай кишидурким, ҳеч кимса
Сен ямон деб ҳеч шикоят қилмаган.
Мен бир шундай уста кишидурманким,
Қимса менинг қилар ишим билмаган.

Халқ қошида диндор бўлуб дин лофин
 Уруб, тинмай, «Дин, Дин!» дея сўзлайман.
 Агар бирор жаид афтлик учраса,
 Маорифдан сўзлаб уни алдайман.
 Чунки мени ҳеч бир кимса билмайдир,
 Мен кимдирман — сира-сира сезмайдир.
 Аёғимга махси-ковуш кийганман,
 Устимга-да кенг бир чопон илганман.
 Ёлғизгина ичдан кийган камзулим,
 Қалта этиб, мийқни-да қирганман.
 Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа! Қандай алдаб юраман,
 Ўзим кимман? Уни ўзим биламан.
 Менга қолса бирдир ёшу қариси,
 Яхши-ёмон оламдаги бариси.
 Ёлғуз менга керак эрур шу қорним.
 Будур менинг кеча-кундуз тилагим.
 Шу қорним-чун ҳар ишни-да ишларман,
 Истар эсам, халқимни-да сотарман.

Ким у? Оддий бир мунофиқми ёки инқилоб
 иродасини букиб, интилишларини жиловлаб, ўз оқи-
 мига ағдариб суриб олиб кетаётган ўзбек зиёлиснинг
 тавба-тазарруъсимми? Бизнесчи, бу ердаги иккиюзлама-
 чилик у қадар жўн эмас. Уни шунчаки «киши феълидаги
 бир қусур-да», деб ўтиб кетиб бўлмас. У атайин
 яратилган қусур. Муаллиф бир кишини эмас, бутун зиё-
 лини буқаламунга айлантириб қўйган инқилобни, шўро
 ҳукуматини нишонга олмаяптимикин?

Ўйлаймизки, Авлонийнинг инқилобдан кейинги «фао-
 лиятсиз»лигининг шу хил теран сабаблари бўлиши ке-
 рак.

Жулқунбой 1923 йилдаги «Олти йиллик базм»да саф-
 дошларига ҳазил ёзаркан, Авлоний ҳақида «Бир маҳал
 гармсел тегиб, кутилмаган жойда қора косов бўлиб қол-
 ди. Ҳозирда ўчоқ ковлашдан бошқага ярамайдир¹», дей-
 дики, бу гапнинг юқоридагига ўхшаш изоҳлари бор.

Абдулла Авлонийни бутунлай адабиётдан чиқиб кет-
 ди деб бўлмас. Унинг 20-йиллардаги ҳаракатчиликда,
 ёш қалам аҳлларини вояга етказишда, уларга ижод
 сирларини ўргатишда фаол иштирок этгани кўпчиликка
 маълум. Адабиётга ўша йиллари кириб келган атоқли
 шоиримиз Миртемир «Ёш ленинчи» газетаси қошида
 Тошкент ёш пролетар ёзувчилари семинари иш юрит-

¹. «Муштум», 1927, 4-сон.

гани ҳақида гапириб, машғулотларда Абдулла Авлоний тез-тез иштирок этиб турганини хотирлаган эди¹.

Адиб истеъдодли ёш ҳамкасбларига йўл-йўриқ кўрсатди. «Шеърда зўр маҳорат кўрсатган»² Ҳамид Олимжон, «иктидорли шоир ҳам ёзувчи»³ Фафур Гулом, «раниқли шоир»⁴ Уйғун ҳақида матбуотда фикрлар билдирди.

Форс, рус, озарбойжон, араб тилларини дурустгина билган, шарқ ва ғарб маданияти классиклари билан яхшигина таниш бўлган Авлоний 20-йилларда самарали илмий ишлар ҳам олиб борди. 1930 йилда САГУ педагогика факультетининг тил билими кафедраси бўйича профессор бўлиб тасдиқлангани бежиз эмас. Илмий ходимлар секциясида, Ўздавнашрда, Республика терминология комитетида, Давлат илмий советида масъул вазифаларда ишлади.

1933 йили VII синф учун ўқиш хрестоматияси тузиб нашр эттирди. Унда 20—30-йиллардаги ўнлаб ўзбек адиблари ҳамда рус, Европа адабиётининг қатор вакиллари ҳақида биографик маълумотлар келтирилган, уларнинг машҳур асарларидан намуналар берилган эди.

Авлоний 1927 йилда «Меҳнат қаҳрамони» унвони билан тақдирланди. 1930 йилда унга «Ўзбекистон халқ маорифи зарбдори» фахрий унвони берилди.

Абдулла Авлоний 1934 йил 25 августда вафот этди.

Адибнинг ижодий фаолияти ҳақида гап кетганда, у босиб ўтган босқичлар, зиддиятлар ва бунинг самараси ўлароқ, ижодида намоён бўлган баъзи камчиликларни ҳам айтиш керак.

У ўз замонасининг жонли одами, фарзанди эди. Шунинг учун унинг ижодида ҳам замон мураккаблиги билан изоҳланадиган нуқсонлар йўқ эмас. Лекин юқорида шоирнинг маърифатчилик фаолияти ва ижодий мероси мисолида кўриб ўтганимиздек, Абдулла Авлоний ҳамиша ўз халқига, Ватанига содиқ қолди. Бунинг гувоҳи — унинг ижоди, унинг фаолияти! У ҳамма вақт халқ дарди билан яшади. У ўз халқи ғамига ҳамдардгина бўлиб қолмади, унинг истиқболи учун қайғурди, унга озодлик ва бахт қидирди, уни муқаддас ғоялар учун курашга даъват қилди. Мактаблар очиб, кенг халқни

¹ Қаранг: «Ўзбек тили ва адабиёти» ж., 1973, 6-сон, 44-бет.

² Қаранг: Проф. А. Авлоний. Адабиёт хрестоматияси, Т., 1933, 378-бет.

³ Шу асар, 376-бет.

⁴ Шу асар, 377-бет.

маърифатли қилишга, ёшларни даврнинг илғор руҳида тарбиялашга уринди. Таълимий-ахлоқий асарлар, дарсликлар ёзиб, ўзбек педагогик фикри тараққиётида сезиларли из қолдирди. Жадидчилик ҳаракатининг, ўзбек жадид адабиётининг, яъни миллий онг, миллий адабиётнинг майдонга келиши ва тараққиётига катта хизмат қилди.

Авлоний оиласи ҳақида.

Шоирнинг рафиқаси Саломат Исломова (1883—1971) уч қиз, уч ўғил кўрди. Ўғилларидан Асатўлла (1917—1933) ва Оталиқ (1925—1940) ёш, ўсмирлик чоғларида вафот этдилар. 1902 йилда туғилган, замонавий таҳсил кўрган, ҳар жиҳатдан мукамал тўнғич фарзандлари Сора (Собира, Совра ҳам дейишади) нинг тақдири мураккаб кечди, 46 ёшида вафот этди. Бугунги таниқли театр артисти Гавҳар Зокирова Сора опанинг якка-ю ягона фарзанди Туйғуной опа (1922 йилда туғилган) нинг қизи бўлади. Авлонийнинг бошқа қизлари: Қарима опа (1912 й. туғилган) — сув хўжалиги муҳандиси, бир қатор масъул вазифаларда ишлаган; Ҳакима опа (1927 й. туғилган) — филолог, рус адабиёти мутахассиси. Ҳар иккаласи ҳам ҳозир пенсияда. Сўнгги фарзандлари Кенжа ака (1927—1997) кимёгар эдилар, узоқ йиллар Тошкент техника университетиде хизмат қилдилар.

Ҳозирда Авлоний номида бир қатор мактаблар бор. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси болалар адабиёти бўйича унинг номида мукофот таъсис этган. Тошкент кўчаларидан бири, Республика ўқитувчилар малакасини ошириш марказий институти ва маҳаллалардан бири унинг номида.

Адиб асарларининг 2 жилдлик ушбу нашри унинг ижодини олдингиларига нисбатан тўлароқ қамраб олади. Биринчи жилдга Авлонийнинг шеърляти ва дарсликларидеги ихчам ҳикоялари ҳамда ҳажвларидан намуналар киритилди.

Иккинчи жилддан драмалари, саёҳатномаси, мақолалари ва «Туркий гулистон...» ўрин олди.

Бегали Қосимов

„АДАБИЁТ ЁХУД МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан

БИРИНЧИ ЖУЗ*

* Биринчи (1909 й., Т., Ильин литогр.) ва учинчи (1914 й. Т., Ильин литогр) нашрларига асосландик.

ИФОДАИ МАХСУСА

Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлинажақ китоблар «Чаҳор китоб», «Саботул-ожизин», «Фузулий», «Навойй», «Хожа Ҳофиз», «Бедил» ва «Маслакул-муттақин»лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидур. Бу китобларнинг баъзиси ошиқона назмлардан ва баъзилари эътиқодот ва амалиёти исломияға мутааллиқ мушкул масъалалардан иборат ўлғонларидан моада аксарлари форсий тилда ёзилғонлари учун турк ўғли турк ўлан ёш болаларимизнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамоқлари имкон хорижинда эди. Воқеан, ўз она тилини дуруст билмағон, эмдигина ҳарфларни бир-биридан айирғон бир ёш боланинг қўлига «Чаҳор китоб» бериб: «Ибтидо мекунам баноми худо» ёки «Саботул-ожизин» бериб: «Сано лил-холиқи ғаброву афлок» ёки «Фузулий» бериб: «Қад анорал-ишқ-лил ушшоқ минҳожал-худо» ёки «Хожа Ҳофиз» бериб «Ало ё айюҳас-соқий, адар каъсан ва новилҳо» ва сойиралар каби форсий, арабий лисонларида ёзилмиш энг адабий ва ҳикматлик жумлаларни ўқутмак ила ердан туруб юлдузларга қўл узатмак ёки игна ила қудуқ қазимақ орасида фарқ йўқтур, зан-эдарам. Ворсун, бу занним хато ўлсун-да, болаларнинг онлардан бир нарса англамақлари мумкин-да ўлсун. Масалан, «Фузулий»дан: «Санамлар саждасидур бизда тсат тангри чун зоҳид, Кими кўрсанг, сан ўз динингда таклифи намоз айла»; ёки «Навойй»дан: «Йигитликда қолиб эрдим атосини балосиға, Қариганда дағи қолдум балосини балосиға»; ёки «Хожа Ҳофиз»дан «Нағъяматки, ҳамма сол майпарасти кун, Се моҳ май хўру нў моҳ порсо мебош» ва сойиралар каби зоҳирда ошиқона ўлан ғазалларни маъноларин англасунлар. Англаганларидан на фойда? Балки, «Фалон азиз шундай дейдур»,—деб бузуқ ахлоқлара мубтало ўлмақлари табиийдур. Мана шул сабаб-ла бизим ёш муҳаррирларимиз бир-икки йилдан бери ғайрат эдарак, мактаблар учун ўз она тилимизда адабий, фанний, диний ва ахлоқий китобларни (нг) таҳрир ва таржима қилмақда. Ва ёш муаллимларимиз ҳам эски китобларнинг ўрнина ушбу янги китоб-

ларни таълим бермакда эдилар. Туркистон халқи аввалдан шеърға ҳарисроқ ўлуб, савод чиқармакни шеър китобларин дурустлаб ўқуй олмакдан иборат билдиклариндан мактабларда ўқутмак учун яна шул эски китобларнинг бирини эҳтиёж кўрулмакда эди. Камина ҳам шул муаллимлар жумласидан ўлдугумдан бу эҳтиёжни-да ародан кўтармак ва болаларнинг табиатларина миллий ҳасрат ва надоматлардан иборат ўлан насихатларни ўрнашдурмак орзусинда ўз тарафимдан ёзилмиш шеърларға баъзи адиб ва шоирларимиз тарафидан ёзилуб, газета ва мажмуаларда нашр ўлунмиш миллий шеърларни илова эдарак, «Адабиёт» унвони остинда ушбу мажмуанинг нашрина жасорат этдим. Шоядки, биродарларим—муаллим афандилар-да баним бу жасоратимдаги қусуроти афу пардаси ила ёпуб, мактабларда ашъор таълими учун бу мажмуани интихоб эдарлар. Бозорларда, дўконларда «Баёз» ўқуб ўтургувчи адабиёт ошиқлари-да, «Қошингдан оканг, кўзингдан оканг» каби маъносиз сўзлар ила тўб-тўла ўлан «Баёз»лар ўрнига адабиёти миллиямиздан иборат ўлан бу мажмуани ўқусалар, даҳо фойдалироқ ўлур эди.

ҲАМД

Санойи ҳамд беҳад раббаноға,
 Дуруду беадад ҳақ мустафоға.
 Худонинг раҳмати бўлсун дамодам,
 Суяр ёри анинг тўрт раҳнамоға.
 Абу Бакру Умар, Усмон, Ҳайдар¹,
 Ҳасан бирла Ҳусайни Қарбалоға.
 Анинг авлоди асҳобиға раҳмат,
 Яна ҳоби расули мужтабоға.
 Ёғулсин доимо борони раҳмат,
 Жамии аҳли суннат ошноға.
 Илоҳо, қилмағил хотир паришон,
 Тутундим ман бу кун бир ибтидоға.
 Хаёлим лавҳи кўрсатмакда бир нақш,
 Ҳабибнинг ҳурмати еткур бақоға.
 Нафас тори билан жон растасидан
 Кўшай овоз бир миллат садоға.
 Кеча-кундуз гами миллатда. Ҳижрон,
 Гадо, чун чанг урур қимматбаҳоға.

¹ Алининг лақаби.

БИЗ, МИЛЛАТ

На хўрлиқ, на касолат?—Доимо афгор биз, миллат,
Ҳама гул даста қилса, не терармиз?—Хор, биз, миллат.
Жаҳолат қазияси дўндурди истиқболи рифъатдан,
Маъоз-иллоки, на иқрор, на инкор—биз, миллат.
Тутуб селоби ғафлат мавжи ғамға ташлади, ҳайҳот,
Жаҳон Жайхунлариға тўъмай тайёр—биз, миллат.
Тамаддунфешаликдан ўзгалар руҳи мужассамдур,
Ҳаёта қобил эрмас, сурати девор—биз, миллат.
Ҳама илму ҳунар асбобини олмақни истарса,
Чафон, чалма, риё-сотмоқға хўб тужжор—биз, миллат.
Тафаккур соясида ўзгалар шаҳду шакар ер-са,
Турурмиз бақрайиб ҳар гўшада бекор—биз, миллат.
Маю миносини тарк айлаёса агёр, бизлар, оҳ,
Ичиб жоми жаҳолатдан, ҳамиша зор—биз, миллат.
Ҳама касбу қамолот этса ҳосил илм-фан бирла,
Шифиргучи, ямоқчи, хайрчи—қўб хор—биз, миллат.
Тақозойи замон, ҳар жинс кийса жисмиға лойиқ,
Қилиб қоф-халтадан кўлмак-чопон—беор—биз, миллат.
Ўзи билмас, сани душман, сани жоҳил билур, Ҳижрон,
Ҳаёту руҳ керакмас—жисмидан безор—биз, миллат.

МАКТАБ ҲАҚИДА

Билинг, ўғлонларим, сизларни ғамдан қутқарур мактаб,
Сироти мустақим, роҳи адамдан қутқарур мактаб,
Маишат бобида ранжу аламдан қутқарур мактаб,
Ҳаёту руҳа душман жаҳли самдан қутқарур мактаб,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб.
Шаҳодатномаи фирдавси ғилмонни берур мактаб.

Тараддуд бирла доим дур олинг дарёи мактабдан,
Теринг жон растасиға хўб забаржадҳойи мактабдан,
Топар мақсудини ҳар ким қидирса лойи мактабдан,
Умидим шул, жўжуқлар, узмасанглар пойи мактабдан—
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси ғилмонни берур мактаб.

Чолишмақ бирла доим то лаҳад боргунча илм иста,
Ҳадиси мустафодир: Шаҳри Чин боргунча илм иста,
Сиҳатсан то баданға ҳарфи мад боргунча илм иста,
Қўюб оҳиста-оҳиста қадам, боргунча илм иста,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси ғилмонни берур мактаб.

Жаҳонда барча неъматдан лазиз илм ўлмаса, недир,
Хунар боғида туби қад азиз илм ўлмаса, недир,
Насими мушки тотори таъиз илм ўлмаса, недир,
Гулоб, тарбияти жаҳли мариз илм ўлмаса, недир.
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси ғилмонни берур мактаб.

Ҳама хурсандликни маъданидур илм, эй ўғлон,
Ҳама фазлу карамни манбаидур илм, эй ўғлон,
Ҳама хўбларни хўбин масканидир илм, эй ўғлон,
Ҳама ислом элини маснадидур илм, эй ўғлон,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси ғилмонни берур мактаб.

Такаббурлар қаторида ҳавоға бўлмасанг мағрур,
Дутору танбуру чангу навоға бўлмасанг мағрур,
Тараддуд вақтида базму казоға бўлмасанг мағрур,
Бўлиб ҳажрида Ҳижрон маҳлиқоға бўлмасанг мағрур,
Қўлингга бир куни муҳри Сулаймонни берур мактаб,
Шаҳодатномаи фирдавси ғилмонни берур мактаб.

ФАЛАҚ ҚАЖРАВ, Ё РАБ

Фалак кажрав бизи ағфола айландурдиму, ё раб,
Ва ё хуршиди нури кўзлари тиндирдиму, ё раб,
Қамар қон оғлатиб бизларга нуқсон вердиму, ё раб,
Таажжуб, юлдузи иқболимиз ғам эрдиму, ё раб,
Тутуб абри жаҳолат бизни пинҳон қилдиму, ё раб.

Тамоман бизга берди ё замин, ё осмон ғафлат,
Ҳаво берди биза онжақ насими дилкушон ғафлат,
Замона наҳри су ўрниға берди, оҳ, қон ғафлат,
Зимистони жаҳонда борму биздек титрагон ғафлат,
Баҳори тарбият бизларға тўфон эрдиму, ё раб.

Замона аҳли дерлар бизни фандан беҳабар, ҳайҳот,
Зиротдан, саноатдан хабарсиз бесамар, ҳайҳот,
Қилиб тарк амрини шарр ишлаюрмиз, алҳазар, ҳайҳот,
Хунарда посибон ҳаммолдурмиз дарбадар, ҳайҳот,
Бу ҳикматлар биза рўзи азалдан эрдиму, ё раб.

Улум аҳли бўлуб бир-бирға зид нафсонаи сархуш,
Муаллимлар усул атрофида парвонаи сархуш,
Жўжуқлар тарбиятсиз, илмдан бегонадур сархуш,

Авомун-нос ғийбат ҳосили афсонадур сархуш,
Эшон, сўфи тамаъ жомига хўландирдиму, ё раб.

Ганилар ҳиммати тўю тамошоға кетар, Ҳижрон,
Замона бўстони, фасли гул елдек ўтар, Ҳижрон,
Фақир бечора булбулдек ватан ғамда ётар, Ҳижрон.
Боқинг аҳли басират ғунча дилни чок этар, Ҳижрон,
Жаҳолат жисмимизга хор ўрнаштирдиму, ё раб.

ИСТАМАС

Ҳеч инсон дунёда фақру фанони истамас,
Ҳеч таи ўз жонига ранжу балони истамас.
Айлама панду насиҳат нокаса беҳудаким,
Қобилият бўлмаса, шарму ҳаёни истамас.
Илм роҳидан адашган бесаруполар абас,
Бехабар кавнаиндан, роҳи худони истамас.
Майли жаннат айламас дийдоридан уммидвор,
Толиби дийдор эмас, амри худони истамас.
Сидқ ила шаръи паямбарға амал қилмаски ул,
Рўзи маҳшарда Муҳаммад Мустафони истамас.
Чориёри босафоға ҳар киши мункир эса,
Ул Ҳасан бирла Ҳусайни Қарбалони истамас.
Ҳар кишида бўлмаса ихлос ҳубби хонадон,
Нури чашии Мустафо хайрал-нисони истамас.
Ҳар кишини табъида гавҳаршиноси бўлмаса,
Қадри қиммат билмаса, қимматбахони истамас.
Қимки умматтур, билинг, ҳар ишда пайравлиқ қилур,
Айшу ишратдан кечуб завқу сафони истамас.
Уммат эрса ҳар киши миллатни андуҳин чекур,
Қимки Ҳижрон бўлмаса, миллат казони истамас.

УШБУ «АДАБИЕТ»А ТУРКИСТОН АҲЛИНДАН ЖАВОБ

Афандим, бу сизинг афғонингиз бизларга кор этмаз,
Очарга кўз қани бизда, имолар асло ор этмаз,
Ҳазон бўлгон гулистондур, гулини ихтиёр этмаз,
Сизингдек бинг мухотиб доди-фарёди мадор этмаз,
Нечук чиқсун бу миллат, ғайрату ҳимматни ёр этмаз.

Қани эр бизда уйқудан уёғ, хотин қаторинда,
Дилу жонин жаҳолат қопламиш, ётмиш мазоринда,
Нечук ибрат олур жонсиз жамода ул қабри зоринда,
На деб сўз тинглаюрким, пунба ғафлатгў шикоринда,
Нечун турсун бу ғафлатдан тағофул эътибор этмаз.

Бу жаҳлистон элига ваъзлар кор этмагай, фарёд,
Бу сангин диллари тепкулар озор этмагай, фарёд,
Бу осийе сангин устида турпо кетмагай, фарёд,
Бу кўҳистон дилини қаҳфи хоби битмагай, фарёд,
Ётар доим фароғатда на нанггу ор ғор этмаз.

Бу мавҳистонда бермас ибрату ғайрат самар, ҳайҳот,
Ҳама йўл кўрсатучилар тамаъчи, дарбадар, ҳайҳот,
Бу фанлардан хабарсиздур, фалаклар қарс урар, ҳайҳот.
Яҳуду армани, лотишлар айлар алҳазар, ҳайҳот,
Абу Жаҳлу Язидлар биз каби миллатни хор этмаз.

Тараққий йўлини тушсунми ё шахсисидан қолсун,
Фунуну илмдан ибрат деса, пул топмадан қолсун,
Маишат бобида пул топсину ўз жайбина солсун,
Боқуб ҳирси ила таъриха, Қорундан на деб қолсун,
Насиҳат ақчасиз бу санги дилларда қарор этмаз.

Яҳудийлар келиб савдони андак қисмини олди,
Шупурғучи, ямоқчи, хайрчилик бизға ҳам қолди,
Яҳудийлар кўруб турк иттифоқин ақлдан толди,
Ясаб ширкат ғанилар йиғди пул, жойи асил қолди,
Таназзул ифтироқ этмакда бизлар шарму ор этмаз.

Бу кўҳистонға мактабни солур, саҳройиларму, оҳ,
Хунар бирла фунун таҳсил этар қишлоқиларму, оҳ,
Муаллим еткарур ким? Бу қадим тарёкиларму, оҳ,
Мадорисларни ким ислоҳ эдар, шаллоқиларму, оҳ,
Ғарибу бекасу бечорани одамқатор этмаз.

Ғанилар ўртамизда бор, ҳиммат нишлари буррон,
Фақирлар жисмини тишлаб олурға тишлари буррон,
Хусумат айламакда дилдаги ғул-ғишлари буррон,
Жамоат, хайрни бузмак учун қирқишлари буррон,
Ғариблар жисмиға бундай аламини заҳри мор этмаз.

Биза лозим эрур ахлоқ таълимиға бир ўн йил,
Жаҳолат жоми биздан тарк ўлур, гар кечса беш-ўн йил,
Улуми маърифатдан то хабар топмак-ла ўн-ўн йил,
Чироғи илм учун Ҳижрон бўлуб ётмакка юз ўн йил,
Агар бинг йил насиҳат ёғгани-ла сабззор этмаз.

САДОҚАТ БИЗДА ЙЎҚДУР..

Садоқат бизда йўқдур, демаким, ялғонимиз бордур,
Улumu маърифатдан демаким, нуқсонимиз бордур.
Демаким, амри маъруф айламакка бизда йўқ бир кас,
Ки ҳар бир гўшаи жомеъда машрабхонимиз бордур.
Мударрисларда йўқ ислоҳ, деб (он) оҳ урма беҳуда,
Бўлур таҳсил ҳосил, деб далил ёзғонимиз бордур.
Табобат бобида биздан муқаддам ҳеч миллат йўқ,
Алафлардан даво қилғувчи бинг Луқмонимиз бордур.
Тижорат айламакда пасда қолдук, деб ема андуҳ,
Тамаъдан ақча тўплар милёнер эшонимиз бордур.
Ҳақимлик биздадур онжақ, буни ағёр билмас, оҳ,
Чибиқлар бирла жин қувлар қасидахонимиз бордир.
Бизим ҳам илму фандин беҳабар, деб, айлама таҳқир,
Трамвойдан тушолмай думбалоқ отқонимиз бордур.
Адаб бобида танҳо ўзгалар лоф урмасун, охир,
Ҳазил ўрниға бадному ҳақоратдонимиз бордур.
Муҳандис бизда йўқ, деб норасо сўз демагил, нотик,
Шарорат тоғида мино топиб олғонимиз бордур.
Сафони сўфида, обидни меҳробида кўр, доим,
Ибодатни риё айлар бизим шайтонимиз бордур.
Таажжубланма, Ҳижрон, сан, тағофулпешадур кажрав,
Ётар, йиғлар, кулар, ишлар — ажаб давронимиз бордур.

ОЛАМ ИЧРА КЎРМАДИМ..

Олам ичра кўрмадим кизбу хиёнатдан бўлак,
Меҳру шафқат ўрниға шахсий адоватдан бўлак.
Ҳамшикамлар, ҳамнафаслардан фароғат кўрмадим,
Оҳ, кўнглум пора-пора, дил жароҳатдан бўлак.
Ошино ёру биродардан муқаррар чектим ал,
Ҳеч бир шай кўрмадим ғийбат, ҳақоратдан бўлак.
Демак истарман хуружи Маҳдии Исо қариб,
Учрамас бир шай кўза айшу шароратдан бўлак.
Шайхлар сайёд ўлуб, сайди мурид ўлди, дариг,
Зухду тақвони на қилсунлар саёҳатдан бўлак.
Илм истарлар амалдин заррача йўқтур нишон,
Истамаслар бир шайи назру саховатдан бўлак.
Миллати ислом учун ҳеч кимса заҳмат чекмасун,
Бизга онжақ йўқ зарар заҳмат ҳижолатдан бўлак.
Истама Ҳижрон ўлуб ножинлардан дафъи ғам,
Бу шажарларда самар йўқтур жаҳолатдан бўлак.

АФСУС

Афсус, бизим доғлади, ёндурди бу матлаб,
На таъб, на матбаамиз вор, на мактаб,
На илму на таълими қироат, на мураттаб,
Ҳайҳот, бизим қоплади, кўр жаҳли мураккаб,
Овораи саргаштаи зор оғладик оғлаб.

Ходимлик ўлубдур кеча-кундуз биза пеша,
Ҳосидлик ўлуб бир-биримиз бирла ҳамиша,
Донандаи фаҳманда урур миллата теша,
Миллат шажаринда на қолуб шох, на реша,
Беҳосил ўлуб ҳосил, хор оғладик оғлаб.

Қўй зоҳид элин, гўшада қилсунла (р) ибодат,
Ўз нафсина оройиш ўлуб солсун аморат,
Балки авзина топар маҳшар куни жаннат,
Йўх онлари дахли туша гар чўллара миллат,
Шахсиллик ила аксари кор, оғладик оғлаб.

Қўй, бойларинг ҳолина этсунла (р) тижорат,
Пулларни қўюб бонқая, топсунла (р) ижорат,
Фақр аҳли эдуб бир-бирини кизбу хйёнат,
Исми ўлан Ислома на мактаб, на синоат,
Пул пул қозонуб, охири нор оғладик оғлаб.

Йўх заррача, э вой, фанилар сахавоти,
Мактаб со (л)са бўлсунми ани харж маноти,
Кўрсатма аларга дину миллат харажоти,
Маъсум жўжуқ ўйнаё берсун жасоти,
Чўб ота минуб охири мор оғладик оғлаб.

Фармойиши пайғамбара бизларда амал йўқ,
Фарзу вужубу сунната бизларда маҳал йўқ,
Миллат ишини ишламага жаҳду жадал йўқ,
Ўлдук бадавий, бизда қавонини милал йўқ,
Ҳосил ишимиз журми кибор оғладик оғлаб.

Шарбу мая олудаду (р) бизларда жавонлар,
Каняк-ла тўлуру вақти сафарда чамадонлар,
Сухбат еримиз бўлди нуиру рестуранлар,
Кўр, кўзлара, оҳ, учрамаюр, ғайри фиёнлар,
Саргарм ўлубон, дилда ғубор оғладик оғлаб.

Ҳожилари кўр, ишлари ҳар ерда риёдур,
Олимлари кўр, доми тамаъ, кори рибодур,
Жоҳиллари кўр, кизбу хиёнатда жалодур,
Ожизлари кўр, зору гирифтори балодур,
Олуда ўлуб абри баҳор оғладик оғлаб.

Ҳар ердаки, илма бизи тарғиб эта (р) мазҳаб,
Таҳсили улум этмака бизда қани мактаб,
Миллат боласи то ўқусун — ҳал ўла матлаб,
Нокаслара Ҳижрон ўлубон, ўлма мухотаб,
Ҳайҳот, жаҳолат биза ёр, оғладик оғлаб.

„АДАБИЁТ ЁХУД МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан

ИККИНЧИ ЖУЗ*

Феъли инсоннинг ҳақиқий фоили виждонидур,
Ҳокими қонуни ҳукми ҳосили виждонидур.

* Биринчи (1912 й. Т., Ильин литогр.) ва учинчи (1917 й., Т., «Нар. Соц Революц». типолит.) нашрларига асосландик.

ҲАМД

Қалам қудратини олама қилиб иншо,
Ики жаҳонға ики ҳарф айлади имло.

Бу корхона бир устоддин эмас холи,
Керак бу қудрата, албатта, қодир доно.

Етолмас ақл қуши учгани-ла бир четина,
Ажаб васиъ бу айвонин айлади барпо.

Яратти ичрусиди инсу жинси сажда учун,
Малаклар айтадир томинда «робби-ал-аъло».

Қарамхонанда наъим ошноу бегона,
Бу остонага бош урмиюрми шоҳу гадо.

Қаримдурки, кечар бандасин гуноҳини,
Деса хатосини афуин тилаб худовандо.

Азиздурки, эшигидин бировни гар қувса,
Ики жаҳон эшигиндан тополмаюр маъво.

Кўрурмиз олам аро турфа-турфа махлуқот,
Яротти барчасини жуфт холиқи танҳо.

Яратти ер юзида энг мушарраф инсонни,
Бериб фаросату ақлу тилин қилиб гўё.

Бино қилиб икки оламни ҳазрати файйоз,
Туфайли ҳазрати кавнайн, саййиди барно.

Юборди ер юзига бир неча паямбарлар,
Ароларинда эди афзали ҳабиби худо.

Атомиз Одаму Ҳаввони қўйди жаннатига,
Туширди ер юзига, айлаб эрдиларки хато.

Бирини қавмини тўфон ила ҳалок этди,
Бирин тириклигида айлади маконин аъло.

Бирини қавмини қилди ҳалок сарсар ила,
Бирига тош ичидан тева чиқди, туғди бало.

Бирини оташа отдурди қудрати бирла,
Бирини қавмини зеру забар қилиб Мавло.

Бирини қилди ўн икки ўғил ила хушҳол,
Хусусан, ичларида эрди Юсуфи барно.

Ҳасад балосини берди оғаларин дилина,
Асир Юсуфу Яъқуб Юсуфина адо.

Синор ҳақинда бирин сахт айлади ранжур,
Балога собир экан, берди охирида шифо.

Бирини қавмини оташ ила қилиб барбод,
Бирини қавмини бир сайҳа бирла жо бар жо.

Бирини душманидан асради асо бирла,
Сув узра кўпрук эди, душман узра аждарҳо.

Бирин қўлинда темир мум каби эрир эрди, -
Бирини ҳукмини остинда эрди боди сабо.

Бировга Қодир атосиз ўғул ато қилди,
Замоиа золим экан кўп кўролмади Ийсо.

Бирини айлади меърож кечаси меҳмон,
Бу рутба ҳеч паямбарга бўлмаб эрди ато.

Буларни ҳар бирини кўндуруб бир умматга,
Буларни ҳар биридин неча миллат этди бино.

Буларни айлади тақсим фирқа-фирқа қилиб,
Бирига берди хато йўлини, бирига ҳудо.

Бирини жафо қилур эрди ўзин пайғамбарина,
Бирини хулуси дил ила дер эрди «Оманно».

Бирини айлади Ийсойи, бирини Мусойи,
Бирини қалбини кўр айлади, бирин бино.

Кифоядур бу шараф уммати Муҳаммадга,
«Қошимдадир, — деди, — Ислом динидур боло».

Азиз экан нега хор ўлди, ҳақ ўзи билгай,
Бизимча, бунга сабаб бўлди аъламу уламо.

Саодат асрида қилди тараққий дини мубин,
Узоқладиқча саодатдин ўлди аср — асри фано.

Нифоқу буғзу хурофота учради Ислом.
Тушуб амалдин асир ўлди ҳикмати ҳукамо.

Таназзул айлади, бордиқча миллат ўлди ғариб,
Балойи нафса чолишдилар аксари хулафо.

Ғариб миллат учун ҳеч ким ўлмади Ҳижрон,
Тараҳҳум айла ўзинг, эй аълами сирри хафо.

НАЪТИ РАСУЛИ АКРАМ

Ул кунки, эрди олами Ислом беадиб,
Инсонлар эди куфру залил ичра дилфириб,
Лоту Уззони вақти хароби эди қариб,
Ислом учун керак эди бир раҳнамо хатиб,
Дунё кучоғина сизи қилди худо насиб,
Мавлудингиз-ла берди икки оламиға зеб,
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз (ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Ҳақ берди сизга ул куни ловлок хилқати,
Мўъжиз учун бериб сиза Фурқон ояти,
Ойни иккига бўлдингиз айлаб ишорати,
Эй, соҳиби муассиси Ислом миллати,
Ҳақдин тилаб ҳамиша гуноҳкор уммати,
Ҳақ ваъда қилди кавсару жаннат шафоати.
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз (ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Адлу адолат эрди ҳама кори борингиз,
Умнат дебон кечур эди лайлу наҳорингиз,
Ислом сабз айлади фасли баҳорингиз,
Сероб қилди ташналари шаръи жорингиз,
Тутди ливои шаръингиз чаҳор ёрингиз,
Бул кун ғариб миллату биз интизорингиз,
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислом, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз (ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Меърожа чорлади сизи қурбат учун Жалил,
Оят буюрди масжиди Ақсоғача далил,
Андин самоға бошлади қўлингизда(н) Жаброил,
Бўлди саёҳатингиз-ла само атри занжабил,
Фазлу фасоҳатингиз-ла малаклар эди хижил,
Топди вужудингиз шараф айни салсабил,
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислому, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Рифъат буюрди ҳақ сизи тўққуз фалаклар,
Пайғамбар айлади сизи инсу малаклар,
Уммат ғаминда боғладингиз тош юраклар,
Ҳақ жилва берди сиз билад шолу йифаклар,
Ҳоли иноятингиздан ўтдики бу мардумаклар,
Миллат шафоат истади бул кун тилаклар,
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислому, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Уммат хатоға қилди жадал, қилмаюр савоб,
Миллат харобу ҳол харобу ватан хароб,
Шаръи шариф ишламаюр ҳоли изтироб,
Булбул ерина қилди ватан бу замон ғароб,
Илму амални ўрнига уммат ичар шароб,
Диллар кабобу бағр кабобу юрак кабоб,
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислому, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Асҳоби шаръ бўлди, ажаб, зору нотавон,
Донанда лолу жоҳил шарманда—нуктадон,
Боғи фасод гулшану миллат гули—хазон,
Сўлди гули шариату булбуллари—ниҳон,
Аҳкоми шаръ ўрнига жаҳл ўлди ҳукмрон,
Миллатни боғи бекасу маҳв ўлди боғбон,
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислому, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

Бу на замонки, миллати ҳоли забундур,
Бугзу адоват ўртада ҳаддин фузундур,
Ҳар кас ўзининг нафси учун сарнигундур,
Жаҳл ўтина ёниб дилимиз лаългундур,
Уммат амални ташлади, кўз ёши хундур,
Ҳижрон — биз, ўзгалар ҳама сарвати фунундур,
Сиздин тараҳҳум истаюр Ислому, ё ҳабиб,
Боқ, умматингиз(ни) ҳолина бемор ҳам ғариб.

ИЛМ

Илм боғинда бизам тоза баком ўлмалиюз,
Илм гулзорина булбул каби ром ўлмалиюз,
Илм васлина хирадманди хиром ўлмалиюз,
Илм ила миллати Ислома ғулом ўлмалиюз,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илм учун бизга бўлаклар каби ғайрат лозим,
Илм учун бизга муаллимлара диққат лозим,
Илм учун бизга мурувват била ҳиммат лозим,
Илм учун бизга тараддуд била хидмат лозим,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илмсизларга жаҳоннинг кенг уйи тор ўлди,
Илмсизларга замон бермаки озор ўлди,
Илмсизларга ҳама дарду алам ёр ўлди,
Илмсизларга маишат йўли душвор ўлди,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илмдур икки жаҳон манзилининг аълоси,
Илмдур икки жаҳон маснадининг болоси,
Илмдур икки жаҳон роҳатининг маъвоси,
Илмдур икки жаҳон шавкатининг барпоси,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илм бир гавҳари ноёб, йўқ ўлмас, битмас,
Илм бир нури зиёдурки, жилоси кетмас,
Илм бир нури илоҳий — кишини хор этмас,
Илм бир қувват эрур — миллатини маҳв этмас,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

Илмсиз ушбу замонларда яшар кун битди,
Илмсиз хоби касолатда ётар кун кетди,
Илмсизларни билимлик йўқ ётар кун етди,
Илмсизлик бизи, Ҳижрон, яшатур кун ўтди,
Яшамак истар эсак, илма равон ўлмалиюз,
Илмсиз қолсак, асоратга нишон ўлмалиюз.

МАҲБУБЛАРИМА БИР ХИТОБ

Асримиз асри тараққий, бизда мағрури хаёл,
Иттифоқу илмсизлик бизни қилди бемажол,
Оҳ, гофил миллатинг уйқудин уйғотмак маҳол,
Оғласун қон кўзларим миллат ғаминда бемалол,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Аввало бизларга хушгуфтор эрдинг, ташладинг,
Биз била ҳар ерда ҳамрафтор эрдинг, ташладинг,
Бизлара хўб мунису ғамхор эрдинг, ташладинг,
Қил мурувватким, қадимлар ёр эрдинг, ташладинг,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Қўб замондур ёвруполуларга бўлдунг ошно,
Журми не бўлди, бизим зулматда қолди Осиё,
Амриқо ваҳшийлари нурингдин олдилар зиё,
Қолдимиз биз Амриқо, Оқёнуссиёлардан фано,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Ўзгалар сен бирла оламини мусаххар қилди, оҳ,
Раҳнамо айлаб сани, касб айлади сунъи илоҳ,
Денгизу ер—осмонларда баробар топди роҳ,
Эмди навбат бизлара етдиму, қил бир йўл нигоҳ,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Асрлардур боқмайин жаҳл ўтина ёқдинг бизи,
Ҳасрату андуҳ ила бежон каби боқдинг бизи,
Меҳнату ғам тоши бирла доимо чоқдинг бизи,
Даҳр фатвоси-ла Мансур дорина тоқдинг бизи,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Айрилуб сандан фано бир ҳола душтук оқибат,
Ғийбату бугзу адоват-ла юриштук оқибат,
Хайрдин юз дўндуруб, шаррга тириштук оқибат,
Масжиду меҳробу минбарда уруштук оқибат,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Жамъи молу мулк барбод ўлди сандин айрилиб,
Бўлди тафриқ олами Ислом сандин айрилиб,
Ғайрлар зориб, биз(л)ар мазруб сандин айрилиб,
Бўлдимиз хўб қобили тақсим сандин айрилиб,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Ҳар замоннинг бир Зулайҳо, Юсуфи барноси бор,
Вомиқинг Узроси бўлса, Мажнунинг Лайлоси бор,
Кўҳқан бошинда Шириннинг ажиб савдоси бор,
Билмазам, маҳбубларинг бунча истиғноси бор,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

Ҳосили сиздин умидим будур, эй маҳбублар,
Кўз қароси, бағр қонимдан ёзиб мактублар,
Дерман: алданманг фалак золим сўзина, хўблар,
Ҳажрида Ҳижрон каби овозангиздур кўблар,
Иттифоқу илм, Ислом аҳлига гўстар жамол,
Тобакай ҳажрингда бизларни қилурсан поймол.

МАИШАТДАН БИР МАНЗАРА

Бизим ерларда ихват, шахси (й) роҳатдин иборатдур,
Ҳама аъмолимиз шахсий адоватдин иборатдур.

Қани ҳиммат, қани ғайрат, қани бизларда янги ҳол,
Бутун авзоимиз лофу атолатдин иборатдур.

Қани ширкат, қани сарват, қани бизларда мулку мол,
Ҳама аъморимиз эски аморатдин иборатдур.

Қани улфат, қани шуҳрат, қани бизлардаги иқбол,
Бутун афродимиз санги мазоратдин иборатдур.

Қани миллат, қани ҳурмат, қани бизлар каби помол,
Ҳама ашъоримиз хобу атолатдин иборатдур.

Қани илму қани омил, қани бизларда истеъмол,
Бутун афкоримиз ҳамёнга тоатдин иборатдур.

Қани наҳю, қани мункар, қани бизларда мофил-бол,
Ҳама аҳволимиз ялғон маҳоратдин иборатдур.

Қани зоҳид, қани тақво, қани бизларда хуш афъол,
Бутун давронимиз андуҳу кулфатдин иборатдур.

Қани ҳолу қани қувват, қани таъмини истиқбол,
Ҳама атворимиз мозий касолатдин иборатдур.

Қани мактаб, қани толиб, қани таълими истикмол,
Бутун авлодимиз ваҳший сафоҳатдин иборатдур.

Қани меҳру қани шафқат, қани тарбияти атфол,
Ҳама афъолимиз беҳуда одаттин иборатдур.

Қани уммат, қани суннат, қани бизлар қилаи аъмол,
Бутун қилғонимиз бидъат — қабоҳатдин иборатдур.

Қани инсон, қани Ҳижрон, қани бизларча гунгу лол,
Ҳама нодонемиз миллатга ҳасратдин иборатдур.

ҚАБРИСТОНА БИР НАЗАР

Эй кўзим, дунёдан ўтмиш бу қариндошларни кўр,
Кўзларина хок тўлмиш бу қари-ёшларни кўр,
Насли инсону малаксиймо паривашларни кўр,
Бу Адам саҳросида туфроқ аролашларни кўр,
Мақсудина етмайин ётган дили ғашларни кўр.

Бу ватан — шоҳу гадо, яхши-ямон яксонидур,
Бу ватан ҳажринда ҳар кун неча жон қурбонидур,
Бу ватан ё роҳату ёхуд аламнинг конидур,
Бу ватан ҳар бир вужуднинг мабдаи пинҳонидур,
Бир кафан шайдоси бўлган бу қаламқошларни кўр.

Дунёни арслон каби тирноқламиш бечоралар,
Кеча-кундуз нафс учун сарсон ўлуб оворалар,
Баъзисин миллат ғаминда бағридур садиралар,
Ҳосили инсон дилини доғу ҳасрат ёралар,
Ғайрати туфрога дўнмиш бу азиз бошларни кўр.

Бунларинг турмушлари бир дарси ибрат гўстарур,
Бас, бутун манзарлари бир яъси ҳасрат гўстарур,
Ҳар назарда бир бўлак андуҳу кулфат гўстарур,
Бу фано майдонидаким, ҳоли қувват гўстарур,
«Рожеъун» хатти ёзилмиш бу қаро тошларни кўр.

Қиз анодан айрилиб, ўғли атосиндин жудо,
Шоҳлар тахту ғанилар молу мулкиндин жудо,
Баъзилар ғам қайдидан, баъзи асоратдин жудо,

Ошиқи маъшуқдан, маъшуқ ошиқдан жудо,
Ҳажрда маржон каби оқмиш қизил ёшларни кўр.

Дунёда Доро каби ҳикмат-ла тadbир айлагон,
Ҳашмати Хисрав каби оламни тасхир айлагон,
Ҳукмфармонлиғда юз-минг доми тазвир айлагон,
Бирни полон, бирни гирён, бирни таҳқир айлагон,
Бир сиқим туфроғ ўлан арслона ўхшашларни кўр.

Косаси Жамшид жоминдан хабар верганларинг,
Маскани фирдавс боғиндан хабар верганларинг,
Манзили Кисрони томиндан хабар верганларинг,
Ходими Маъмун ғуломиндан хабар верганларинг,
Неча юз-минг қарз ила, Ҳижрон, сири фошларни кўр.

ДУНЕ ФОЖЕАСИНДАН

Оламни ўраб олғон ғавғоси надур, билмам,
Бу одам ўғулларин даъвоси надур, билмам,
Бир-бирларига қилғон иғвоси надур, билмам,
Инсонлари бу кори бежоси надур, билмам.

Кўзлардин оқар қон ёш, билмам, нечук оламдур,
Дунёни-босуб селоб, ҳар гўшада мотамдур,
Тўфонми, балодурми — ҳар қатраси бир ғамдур,
Бунларни яратмоқдан савдоси надур, билмам.

Билмамки хароб ўлмиш бу олами инсият,
Гардунми хато айлаб вермас биза тарбият,
Уйқудами инсонлиғ, гафлатдами улвият?
Рўё эса бу олам, фардоси надур, билмам.

Ҳайвон каби ҳар ерда инсон қилинур қурбон,
Фиръавна бу кунларда тақлид эдиюр инсон,
Бу кори фанолардин ҳатто ўтанур шайтон,
Бу жабру ситамларнинг маъноси надур, билмам.

Диққат-ла боқур бўлсанг, ақлингни босур ҳайрат,
Ҳақ пастда қолуб, ноҳақ пул бирла топура қувват,
Бўлғуси забун ҳолинг, йўқ санда агар сарват,
Халқ(н) инг бу қизиқдиргон дунёси надур, билмам.

Бечора-ю ожизлар дастиндан этар фарёд,
Афтода етимлар ҳам жабриндан эмас озод,

Дунёнинг ўзи билмам бўлгуси қачон барбод,
Бу ҳам уйидур, Ҳижрон, ахроси¹ надур, билмам.

ҲАСРАТЛИК ҲОЛЛАРИМИЗ

Сўлди ғафлатдан жаҳон боғиндаги гул—ёримиз,
Хор ила тўлди гулистони Эрам — гулзоримиз.

Бўлди бизларга ватан бойқуш каби вайроналар,
Учди гулзори ватандан булбули хушёримиз.

Бир боқуб дунё китобиндан хабардор ўлмадук,
Илм ўқуб, оламга соҳиб бўлдилар ағеримиз.

Борму оламда бизиндек жаҳл боғинда ётан,
Хоби ғафлат бирла ёзу қишда биз бекормиз.

Фикримиз айшу фароғат, дардимиз базму нашот,
Кайф юрғонида ётгон бир касал — беморимиз.

Гардиши даврон каби айрилмайин бир нуқтадин,
Эски ҳаммом, эски тосу янгидин безоримиз.

Ҳайфким, илму фунун бирла жаҳон пурнур экан,
Водийи зулматда бизлар жаҳл ила ҳамхормиз.

Раҳм-шафқат, марҳаматдин йўқ эрур бизда нишон,
Зулм ила кизбу хиёнатга, ажаб, тайёримиз.

Иттифоқ ила яшар ағёр, бизда ифтироқ,
Ихвату файзу муҳаббатдин қочар, беоримиз.

Бу фалокат уйқуси, билмам, қачон биздин қочар,
Уйғонуб, кўзни очуб бўлғаймукин бедор — биз?

Зодимиз йўқдур амалдан касб қилсак эътибор,
Косиби ашрор ўлуб косид эрур бозоримиз.

Махв ўлур ҳар қайси миллат ичса ғафлат бодасин,
Мойили майхона ўлмиш кўзлари хумморимиз.

Иттифоқу илмсизлик бизни Ҳижрон айлаюр,
Маърифатсиз кетди қўлдин ҳар на йўқу боримиз.

¹ Ахрос — сукунат маъносида.

ИЛМ АҲВОЛИНДАН БИР МАНЗАРА

Ҳавои нафсимиз дундурди бизни истиқоматдан,
Ҳаёти илм тушди хасталиқға ҳоли сиҳҳатдан,
Давосина чолишмай турди олимлар адоватдан,
Иложин қилмади ҳеч кимса, тушди лофи қувватдан,
Ғариби сўрмаюрлар, қўрқмаюрларму қиёматдан.

Мизожи сустанди, дарди кундан-кун зиёд ўлди,
Қизил гул яфроғидек юзлари ислоҳ учун сўлди,
Вужудин ғам паришон айлади, хўб бағри қон ўлди,
Кўзининг косаси дармон учун қон ёш ила тўлди,
Нечун бизларда йўқ бечора илма меҳру шафқатдан.

Ҳама илм аҳли ўз нафъи учун ҳар феъл, ҳар кўйда,
Ётиб беморимиз уйда, юрумиз нафс учун тўйда,
Осилмиш неча шайтонлар бизим ҳар толаи мўйда,
Ҳама ислоҳ ила топди зиё, бизлар — қаро уйда,
Биза ортуқ кўрунди қорнимиз аҳволи миллатдан.

Ажаб ибратнамо ойнадур бизларга мози (й)лар,
Боқинг, Нуъмон, Абу Юсуф каби аллома қозилар,
Ривож илм учун бўлмиш эди зиндонға розилар,
Бизим бу ҳолимизни кўрсалар биздин арозилар,
Таажуб! Илм учун бизларда йўқ бир зарра ғайратдан.

Буюрди: «Утлабу-л-илм ва лав би-с-Сини» пайғамбар,
Сурулди илм ила ҳар ён у дам фарзини пайғамбар,
Қолиб кишт ўртасинда бу замон шоҳини пайғамбар,
Амон, ё раб, бу кун мот ўлмасун бу дини пайғамбар,
Қутулғай эрди, ё раб, бу балойи дарди меҳнатдан.

Кўзидан кетди нури, қолмади миллатни дармони,
Кўлидан кетди давлат, бўлди уммат жаҳл қурбони,
Ётарму ҳеч ерина илмсиз бечора афғони,
Чироғи илм сўнди, тарк ўлуб аҳкоми Қуръони,
Яқин ўлдук шақоватга, йироқ ўлдук шариятдан.

Замона гулшанинда сўлди танҳо қомати Ислом,
Таназул боғина юзланмак ўлди одати Ислом,
Маорифдин ойилди, ғамга дўнди роҳати Ислом;
Илмсизлик балоси бўлди охир офати Ислом,
Асир ўлдук шароратга, баъид ўлдук саховатдан.

Тараққий айлаюр ағёр, биз ғафлат қучоғинда,
Тарадуд қилмайин роҳат, ётурмиз ғам пўчоғинда,

Замон бизларни бирён айлаюр меҳнат ўчоғинда,
Ғаниматдур отилмак илм боғина бу чоғинда,
Усонмазми, азизим, миллати Ислом ғафлатдан.

Юмулмиш бизни кўзлар бу жаҳон маъмурини кўрмай,
Жаҳолатдин чекилмай, рўшнолик нурини кўрмай,
Ётибмиз водийи зулматда кулфат даврини кўрмай,
Қутулмай неча ғафлатдан ухувват ҳаврини кўрмай,
Тушуб чоҳи мазаллатга, топиб лаззат жаҳолатдан.

Қачон бизлардаги кину адоват маҳв ўлур, ё раб,
Баҳори тарбиятда файз олуб, гулшан кулур, ё раб,
Адолат боғига гулҳойи ҳуррият тўлур, ё раб,
Чиқиб булбул қафасдан, ёри дилдорин кўрур, ё раб,
Яшармиз табакай, Ҳижрон, чекилмасмизми зулматдан.

ДУНЕ КИТОБИДАН

Ҳар ким келур оламға бўлур зору паришон,
Гурбат-ла, машаққат-ла яшар дунёда инсон.

Ҳаммолинг оғир бўлса юки, меҳнати ортур,
Ҳар кимки улуғ бўлса, бўлур кулфати осон.

Ҳар дарднинг ўлур чораси, ҳар йиғлаян ўлмаз,
Ҳар кулфата бир охир ўлур, ҳар гама поён.

Беморинг агар сиҳҳатини истаса оллоҳ,
Келгай қошиға дору била соҳиби дармон.

Ҳар кимнинг агар умри тамомига етушса,
Йўқ фоидаси келган ила қошиға Луқмон.

Золимнинг ўзи зулма гирифтор ўлур охир,
Албатта бўлур уй буза (н)нинг хонаси вайрон.

Сабр эт ситама, бўлғусидур охири роҳат,
Юсуфға нечук зулм қилур эрдилар ахвон.

Сабр айла, кўзим, йиғлама меҳнат-ла, жафога,
Бир доирада давра қимаз гардиши даврон.

Бир кун бу хароб олами обода қўюб юз,
Гуллар очилуб, қилғуси булбуллари жавлон.

Беилми амал айлама авқотинг(н)и нобуд,
Фикр айла, нечук ишладилар илм ила Луқмон.

Туфроғдан ўлур масжид ила дайр биноси,
Бирдир назари Ҳақда маъжус-ла мусулмон.

Оч кўзни, кўзим, давлати иқбола қувонма,
Ғафлат.уйини(нг) йиқди нечук оташи Ҳижрон.

АФСУСЛИК ҲОЛЛАР

Бунча, раббим, на учун даҳрда биз хор ўлдук,
Илмдан ғофил ўлуб, жаҳла талабгор ўлдук,

Ушламай шаръи набий, бўлмадимиз роҳнажот,
Тўғри йўлдан қойилиб, эгрига рафтор ўлдук.

Тўғри сўз қолмади, бизларга ёлон бўлди мизож,
Тарбиятсиз бу фано мулкида бемор ўлдук.

Қарзимиз бўлса бировдан, пулини бермасмиз,
Айшу ишрат йўлига оқчаси тайёр ўлдук.

Бу на ҳасратли ҳаёт, одатимиз — фисқу фужур,
Шаръдан юз ўгуруб шарр била ғамхор ўлдук.

Ҳақни ботилга сотуб, қаҳр ила қилдук савдо,
Меҳр бозорида биз зулма харидор ўлдук.

Қувлобон булбули шўридани гулзори ватан(дан),
Қўндуруб ўрнига бойқушни миришкор ўлдук.

Умримиз жаҳл ила кечди, дилимиз ғам бирла,
Дунёда суду зиён билмаган ашроф ўлдук.

Ишимиз бир-биримиз олдамаку бўлди фириб,
Ҳийлагарликда, ажаб, тулкийи айёр ўлдук.

Сурати ҳайкалимиз жонлидур, аммо беруҳ,
Ўзгаларнинг кўзига сурати девор ўлдук.

Кўз очинг, аҳли Ватан, бўйлаמידур инсонлиғ,
Хоби ғафлатга асиру ғама дилдор ўлдук.

Амрини ташладимиз, наҳйига бўлдук қурбон,
Ҳақ йўлидан адашуб, қаҳра гирифтор ўлдук.

Илмсиз буғзу адоват-ла бўлурмиз Ҳижрон,
Кеч, Худо, дарғаҳинга тоза гуноҳкор ўлдук.

ЖАНОБИ ҲАҚДАН БИР РИЖО

Кайфу сафоға айладимиз саъй ила шитоб,
Кетдук тариқи маъсията қилмайин савоб,
На бизда ёди маҳшару на роҳату азоб,
Ҳосили савоб бизда йўқу журм беҳисоб,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Биздек жаҳонда ғафлат ила ёр борми, оҳ,
Дунёда бизча миллати бемор борми, оҳ,
Бизлар каби адовата тайёр борми, оҳ,
Фисқу фужура бизча талабгор борми, оҳ,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Йўқ бизда бир кишики, талабгори иттифоқ,
Илм аҳлимиз ғурур ила алломайнифоқ,
Ухуват ерина диллара ўлтурди ифтироқ,
Авлоди миллат ўлди замон илмидан йироқ,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Миллат хароба оламида юрди дар-бадар,
Миллат юзина қилмади ҳеч кимса бир назар,
Миллат деганда барчани бўлди қулоғи кар,
Миллат чақирса, боргай эдук тўй қилиб агар,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Ибрат кўзи-ла боқмадук ўтган замонлара,
Идрокимиз етушмади суду зиёнлара,
Таъриха боқмайин кўзимиз тўлди қонлара,
Ғафлат ажалдан илгари қасд этди жонлара,
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Оламға тўлди илму ҳунар, бизда йўқ ҳавас,
Айтур отаси ўғлина: хат чиқса, эмди бас,
Бундан нари ўқиш сенга, ўғлим, керак эмас,
Муллони қадр-қиммати бизларда бўлди пас(т),
Ё раб, тараҳҳум айламасанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Ё раб, бизим-да миллатимиз ҳушёр қил,
Инсоф ила ҳидояти бизларга ёр қил,
Илму амалда жумламизи барқарор қил,
Дину шариат узра бизи устивор қил,
Ё раб, тараҳҳум айламанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

Ё раб, бер эмди миллати Ислом учун ривож,
Жаҳлу нифоқ дардина қилғил ўзинг илож,
Дилдин адовати кўтар, улфатни қил мизож,
Лутфу карамга биз каби Ҳижронлар эҳтиёж,
Ё раб, тараҳҳум айламанг, ҳолимиз хароб,
Ёндук жаҳолат оташина, бағримиз кабоб.

ТААЖЖУБЛИК ҲОЛЛАР

Ажаб ҳасратли оламдур, кўнгиллар доғдор ўлмиш,
Жаҳолат заҳмидин диллар—кўнгиллар лозазор ўлмиш.

Жаҳон гулзори на ибрат била боқ, булбули ғофил,
Гули Исломдек дунё юзинда борми хор ўлмиш.

Айил, эй миллати ғофил, етар бошингга бу хобинг,
Нечун, билмам, очилмиш кўзларинг уйқуга зор ўлмиш.

Фано бир ҳола қолмиш барча авлоди ватан, ёҳу,
Оносиндан айилган қуш каби беихтиёр ўлмиш.

Адоват банд бўлмиш дилларига, банд не янглиғ,
Шакар ўрнига тўлдирганлари кину нақор ўлмиш.

Мурувват тўғрисида ўзгалардин олмадук ибрат,
Шунинг-чун бошқа миллатларга биз беътибор ўлмиш.

Таажубдур, биза лозим экан таъмини истиқбол,
Ташаб илму фунунларни, боруб биз ғамга ёр ўлмиш.

Абас мозий кечурди, эмди нўлди миллатинг ҳоли,
Ётиб ғафлат каноринда балоларга дучор ўлмиш.

На миллат ёди мозийинг вор, на истиқболнинг уммиди,
Вужудинг пунжаи ваҳшат ичинда тору мор ўлмиш.

Ҳаётинг тарбиятсизлик тўфангига нишон айлаб,
Чунон мажруҳ, ўлуб руҳлар, юраклар заҳмдор ўлмиш.

Ётар миллат, ётурсан тобакай бу қаҳфи хобингда,
Бўлиб Ҳижрон кўнгуллар, дилда жонлар беқарор ўлмиш.

МИЛЛАТ ҲОЛИНДАН БИР ЯЪС

Эй миллати нажиб, қолмади аввалги роҳатинг,
Ғам бирла тўлди ҳайкал — шакли қиёфатинг.

Иўқ бизда бир киши сани ҳолингни билгучи,
Ҳам бўлди кимсасиз сани шавкатли қоматинг.

Авлонинг ўлди даҳрда беилм, беҳунар,
Қурбон ўлуб жаҳолата жисми саломатинг.

Биздин умид айлама ҳолингни сўрмоғи,
Биз ҳозириз агар бўлса тўю зиёфатинг.

Ҳар кас ўзини нафси учун дар-бадар юруб,
Эздан чиқорди маҳшару ёди қиёматинг.

Кимдан илож истадинг, эй миллати ғариб,
Ҳозирги энг ҳаким замонлардур офатинг.

Тақсим қилурға бошладилар молу мулкинги,
Фосу Эронда қолмади қилган иморатинг.

Ўғлонларингни барчаеи нодон ўлан жўжуқ,
Аллоҳдан ўзга қолмади ёру ҳимоятинг.

Ҳар дарди вордур охири, ҳар ғамга интиҳо,
Ҳақ вергуси жазосини чеккан риёзатинг.

Ё раб, тараҳхум айламасанг зор миллата,
Кимларга бўлғусидур ададсиз иноятинг.

Холис дил ила қилмадинг, эй миллато, амал,
Барбод бўлди бир неча қилгон ибодатинг.

Ибрат кўзини очмадинг атрофинга боқуб,
Жаҳду жадални ташламак ўлди қабоҳатинг.

Ҳар янги ишка қарши туруб айладинг ароз,
Ҳижрон бўлурға бўлди сабаб эски одатинг.

ЗАМОН АҲВОЛИНДАН

Тўлди олам нур ила янги синоатлар чиқиб,
Янги тартибу низом, янги давлатлар чиқиб,
Янги йўл, янги замону янги соатлар чиқиб,
Янги усто, янги кору янги ҳикматлар чиқиб,
Эски уйни буздилар янги маҳоратлар чиқиб.

Илм ила олам мусаххар бўлди, биз жоҳил ҳануз,
Хоби ғафлат бошимизга етса ҳам ғофил ҳануз,
Очмайин ибрат кўзин биз уйқуга мойил ҳануз,
Илму ҳикматларга бизлар бўлмадук қойил ҳануз,
Бошимизда чарх урар болун саёҳатлар чиқиб:

Бунча ғафлат, йўқми фан таҳсила иршодимиз,
Ёки бизда йўқми фан илмин билан устодимиз,
Бизни ё илму ҳунарга йўқми истеъдодимиз,
Бизга мушкул бўлса, йўқми бизлари авлодимиз,
Бўйла турсак фасх этар бизни фалокатлар чиқиб.

Истасак илму фунун на шаръимиздан манъ вор,
Қирсамиз дорулфунунларга бизи кимлар қувор,
Подшоҳ ҳазратлари ҳар кимга берган ихтиёр,
Бизлари ҳам ҳаққимиз вор бошқа миллатлар қатор,
Миллати давлатга лойиқ аҳли хизматлар чиқиб.

Илм ўргонгил Хутойдин бўлса ҳам дер Мустафо,
Амри пайгамбарни тутмай тутдимиз роҳи хато,
Илми ҳикматларни ташлаб қилдимиз жонга жафо,
Водийи зулматда қолдук топмайин роҳи сафо,
Молу давлат кетди қўлдин ҳам шарнатлар чиқиб.

Дину миллатнинг бақоси илм ила, эҳсон ила,
Биз эса мағрур нафсу ишрату даврон ила,
Илмсиз, таълимсиз тўлмиш юраклар қон ила,
Тарбиятсиз, руҳсиз бу ҳайкали бежон ила,
Хўб тамошо кўрсатурмиз жонли суратлар чиқиб.

Узгалар саъй-у жадал бирла етиб мақсудига,
Бизни ялқовлик тутуб отди таназзул ўдига,
Маърифатсизлар қачон етгай зиёну судига,
Илмсизлари(нг) чиқармоқда замон нобудига,
Асримизда кун кўролмас бефаросатлар чиқиб.

ИСТИҚБОЛИМИЗ УЧУН БИР ЖИГАР СЎЗ

Керак бу кунда биза илма эътибор этмак,
Фунун уйна отилмакни ихтиёр этмак,
Улум ҳосил эдуб, ўзни бахтиёр этмак,
Етар бу кунгача гафлатда илми хор этмак,
Фунуну илм ила мумкиндур ифтихор этмак.

Уқувни фарз дебон қичқурур шариятимиз,
Нечук бу амрга ғайратсиз аҳли миллатимиз,
Сабаб надурки, йўқ ўлди бу йўлда ҳимматимиз,
Бизим-да бор эди ўтган замонда ғайратимиз,
Йиқитди бизни илму фунундан ор этмак.

Тараққий айлади ағёр илм, ғайрат ила,
Қутулди жаҳл данидан фунун, сарват ила,
Етушди мақсудина иттифоқ, улфат ила,
Бизим нечун ишимиз йўқ ҳаёту миллат ила,
Биза нажот йўлидур, буларни ёр этмак.

Қоронғуликда қолубдур саъид ўлан миллат,
Фано уйинда ётур жонини сиқуб иллат,
Солур бошина яна ўз ўғиллари кулфат,
Будурми роҳи пайғамбар, будурמידур уммат,
Бу ҳолимизга керак йиғлаб оху зор этмак.

Жаҳонда қолмади биз қилмаган ямонлиқдан,
Залилу хор биз оламда нотавонлиқдан,
Қўнгулда қолмади бир зарра меҳрибонлиқдан,
Кетиб-кетиб биза ғам қолди билмагонлиқдан,
Бутун-бутун ишимиз журми ошкор этмак.

Букун на бўлди биза, илмсиз ўғил-қизлар,
Бўлубди миллатинг авлоди барча ишсизлар,
Келурни ўйламаган хому бсхабар бизлар,
Будур саодатимиз — илм ила ҳунар излар,
Етар бу дамгача Ҳижронда интизор этмак.

ЎЗ МИЛЛАТИМДАН РИЖОЙИ ОЖИЗОНАМ

Етурсан тобакай гафлат қучоғинда, уён миллат,
Жаҳолат жомасин устингдан ирғит, тур, замон, миллат,
Кетиб ҳамроҳлар, сан йўлда қолмакдан ўтон, миллат,
Тур, ўтмай вақт поз уйқудан қўбдур зиён, миллат,

Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Қаңи аввалдаги илминг, фунундан эътироз этдинг,
Жаҳолат ёри бўлдинг, ошинолардан ароз этдинг,
Билиб дўстингни душман, душманингни сарфароз этдинг,
Кириб ғафлатни хобига ўзингни инқироз этдинг.
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Замонға боқмасанг, санга замон асло назар қилмас,
Кетар ҳамроҳлар ташлаб, санга асло хабар қилмас,
Етиб ғайрат ила бир юрмасанг, асло ҳазар қилмас,
Тарозуға қараб тошингни қўй, асло зарар қилмас.
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Олиб таълим сандин ўзгалар илгори кетдилар,
Фунун таърихларингни шарҳ этиб аслига етдилар,
Фалотун, Бу Али Синоларингдан ишлаб ўтдилар,
Сану авлодинг осори қадимларини унутдилар.
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Замон олимлари ҳасратли ҳолинг сўрмадиларму?
Ғанийлар бул сани ҳоли харобинг кўрмадиларму?
Таназзул бобида ёнингда ўлтурмадиларму?
Тараққий боғина йўл бошласанг сан, юрмадиларму?
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Маризинг бир тарафдан, бир тарафдан хорсан, миллат,
Бадандан доимо қон олдураб беморсан, миллат,
Тилинг йўқ, қар қулогинг, сурати деворсан, миллат,
Бузуғдир нятинг ахлоқсиз, беорсан, миллат,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Замонлардурки, бойқушдек харобат истаюрсан оҳ,
Ташаб миллий садоларни, хурофот истаюрсан оҳ,
Гулистондан кечиб сайри мазорот истаюрсан оҳ,
Надур билмам муродинг, бунча ҳайрот истаюрсан оҳ,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Сани ҳоли харобинг кўрса Мажнун зорлар йиғлар,
Ғарибу бекасу бечора дилафкорлар йиғлар,
Замину осмон, сангу дару деворлар йиғлар,
Билиб шоир муродинг воқифи асрорлар йиғлар,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

Таманно айларам сандан, ётурсан табакай, кўз оч.
Фано мулкина юзланмакдан аввал илм ила нур соч,
Ғаниматдур, таназзул боғини илминг-ла ташлаб қоч,
Етар мақсуда ағёринг, бўлуб Ҳижрон қолурсан оч,
Кўзинг оч, ётма, ғафлатдан ўсон, миллат, ўсон, миллат,
Топар сан бирла авлодинг омон, миллат, омон, миллат.

ТАРЖЕЪБАНД

Афсус бу замонда, бизим эътибор йўқ,
Ешу қарида ғайрату номусу ор йўқ.
Фисқу фуруж бирла гирифтор барча жон,
Илму амалда бизда саботу виқор йўқ.
Ҳар ким шаробхона десанг завқ ила борур.
Илму фунунға бизда нечун ихтиёр йўқ.
Ҳар кас балойи нафс учун бўлди мубтало,
Миллат ғариб, кимсасизу ғамгусор йўқ.
Ўтмоқда умр ҳою ҳавас бирла барҳаво,
Миллат ғамини ўйлағучи ҳушёр йўқ,
Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Эй, миллатинг улуғлари, роҳи ҳудо учун,
Миллатни ёдингизға олингиз Худо учун.
Мақтаб солуб жужуқлари тарбият айлангиз,
Ислом ҳам шариати Ҳақ Мустафо учун.
Инсоф эдинг, жаҳонда бизимдек фақир йўқ,
Исроф эдурмиз оқчани кайфу сафо учун.
Мақтаб дегонда барчани бўлғай қулоғи кар,
Тўй қилса боғ-ҳовли сотилғай ҳаво учун.
Фарзу вужуб ишламаюр, ишланур бидъа (т),
Миллат улуғлари боришур муддао учун.
Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Бу на замонки, шайхи замонлардур дар-бадар,
Миллат хароб бўлди, авлоди беҳабар.
Қирди таназзул уйига биздан қилиб ароз,

Миллат юзига шафқат ила қилмадук назар.
Қилди таданний миллатимиз, биз ҳануз маст,
Миллат учун вужудимиз ўлди бутун зарар.
Боқ соҳиби мурувват, инсоф учрамас,
Миллат ишини ишлағучи (ларни) бўлди қасди зар.
Ҳар ким ўзини нафъи учун, нафсининг қули,
Миллат деганда кўз юмулур ҳам қулоғи кар.

Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Афсус, аҳли илм гирифтори ифтиро (қ),
Бою фақир барчаси вобастан нифоқ,
Қизлар анони сўзларини қилмаюр қабул,
Ўғли атосининг сўзина солмаюр қулоқ,
Эр хотуни билан қилодур эрта-кеч уруш,
Хотун эрига қилғучи ҳар кунда бир фироқ.
Қолса мерос икки биродар қилур талош,
Ҳосили, замона аҳлида йўқ зарра иттифоқ,
Ғийбат, шикоят ўлди қарилар сўзи мудом,
Ешларни барчаси адабу илмдан йироқ.

Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Турфа замонки, хонаи миллат харобдур,
Ҳар ким ўзини нафъини излаб шитобдур,
Ҳар ким бу кунда бўлди асири манофеъ,
Йўқ бир кишики, миллат учун дили кабобдур.
Бизларда йўқ улум-фунунга нечун жадал,
Йўқ кимса ҳар савола ҳозиржавобдур.
Бу на замонки, бўлди ҳама илм аҳли хор,
Тўю жаноза бунлара чўту ҳисобдур,
Илм аҳли бўлди озу зиёд ўлди жоҳилон,
Бенлм қавм чекғуси ранжу азобдур.

Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Бу на замонки, ғам ила тўлмиш бу кун жаҳон,
Олам ўт олса ёнғучи ҳар ерда мусулмон,
Чок ўлди сийна, доғ ила қат-қат эрур кўнгил,
Ҳар жонда яъси ҳасрат, ҳар дилда бинг фиғон.
Ҳар ким сонур ўзини бу оламда Зуфунун,
Ислом уйинда қолмади фандан бирор нишон,
Ҳеч биза илм-маърифата қолмади ҳавас,
Бўлдук заиф, бекасу бечора, нотавон.

Савдо қилурға сарвату сармоя қолмади,
Бозори маърифатни билмаса ҳар ким қилур зиён.
Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Бу на замондурки, ишларимиздур бутун фано,
Ҳар ким ўзини нафъи учун бўлди мубтало.
Бойларни йўқ муруввати асло фақирга,
Фикру хаёл — сарвату сармояю ғино,
Тўплар ҳамиша ворис учун молу оқчани,
Миллат йўлини қилғуси йўқ бир пулин фидо.
Обид қилур ибодатин эл қошида дароз,
Бўлмиш асири ҳирс ила афтодан риё,
Йўқдур халоса бир амали пок дил билан,
Топди ривож бизда, ажаб, хамр ила рибо.
Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

Во, ҳасрато, ки барчамиз Ислома офатиз,
Ўз фикримизча, олим шаръу диёнатиз,
Мақсудимиз фароғат ила фириблик,
Миллат ғамини ўйламаган бефаросатиз!
Йўл кўрсатувчи бош кишилар бизда оздур,
Бе илму безарофат кони жаҳолатиз.
Ҳар ким чолишса миллат учун халқ таън эдар,
Бўйни синуқ етим каби биз бесаодатиз.
Ўтмиш замонни ҳеч киши олмас хаёлина,
Ҳижрон зор, жоҳилу нодон жамоатиз.
Ё раб, Муҳаммад уммати бўлди бу кун ғариб,
Аввалда эрди сидқ ила даргоҳинга қариб.

ФИҒОНИ БУЛБУЛ

Жаҳон боғини гулзоринда фарёд этди бир булбул,
Ўтурди нағмазоринда гулин ёд этди бир булбул,
Кўруб гул яфроғини ҳажридин дод этди бир булбул,
Висоли ёр учун юз навҳа иншод этди бир булбул.

Дили бизлар каби мажруҳ, висоли ёрдан маҳрум,
Кўзи ёшлу: замондин беҳабар, дилдордан маҳрум,
Гули ағёра улфат, муниси ғамхордан маҳрум,
Майин овоз ила дилларни ношод этди бир булбул.

Нечун билмам, сарупо шўришу саршор ғафлатдур,
Адашкон хонумондин, ҳар сўзи бир дарси ибратдур,

Ватан маҳжур экан ҳар нағмаси гӯё шикоятдур,
Боқиб сўйи самога вирду аврод этди бир булбул.

Ўлур беҳуш инсон гар фалакдан айласа фарёд,
Эмас жавлон кўҳанда бир замон то бир нафас дилшоод,
Ҳазоннинг дасти зулминдан қилуб бинг шиквалар
теъдод,

Фигону нола бирла дод-бедод этди бир булбул.

Садойи дил фириби айлаюр дил ғунчасини чок,
Нидойи ҳайратафзоси қилур кўз косасин намнок,
Навойи шўриш оҳанги қилур инсон вужудин пок,
Лисони ҳол ила жонларга имдод этди бир булбул.

Вужуди меҳнату ғам бирла тўлган қобил афғона,
Тамоман турмуши бир дарси ибрат ҳар бир инсона,
Анинг фарёди афғони замондан эрмас афсона,
Вужудин ҳажри дилдоринда барбод этди бир булбул.

Таажжуб, мен каби бечорада миллат ҳиси воркан,
Муҳаббатдан урар дам дилда миллат қайғуси воркан,
На деб Ҳижрон бўлур ғафлат кўзунда уйқуси воркан,
Саҳаргоҳи хаёлимга бир иршод этти бир булбул.

АҲВОЛИ ОЛАМДАН БИР НАМУНА

Қилур токай жафосин, бизга ҳам дилдор ўлур олам,
Тўлуб меҳру вафоси, қўзғалуб, ғамхор ўлур олам,
Ташаб оғуши нисёнин, туруб ҳушёр ўлур олам,
Муруватсизлигиндан жиркануб, безор ўлур олам,
Баҳори маърифат уйғотса, хушғуфтор ўлур олам,
Ўсуб райҳони шафқат мушк ила тотор ўлур олам,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Келур улфат, адоват ўртадин қалқур, кетар бир кун,
Қаро кунлар кетуб, ўрнига равшанилик стар бир кун,
Адолат боғида гулҳойи тарбият битар бир кун,
Очиб ғунча даҳонин шодлиғ изҳор этар бир кун,
Ўлур олам гулистон, қайғу-кулфатлар ётар бир кун,
Гулоби ҳуррият атри мусаффосин отар бир кун,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Саодатбахш нури маърифат умматни ихёси,
Фунуну илм ила барпо экан миллатни ашёси,
Кетиб Ислом алиндан боғи жаннат сарву раъноси,
Гулитсони жаҳоннинг борми биздек бесарупоси,
Ҳазор афсус, бизни йиқди шахсий нафс гавғоси,
Жаҳон боғинда сўлди кимсасиз миллатни лолоси,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Адоват бесламакда бир-бирини дом ўлдук биз,
Кириб шайтон сўзина пухта эркан, хом ўлдук биз,
Шарафлик уммат эрдук, не учун бадном ўлдук биз,
Такаббур бирла нодонлик йўлини ром ўлдук биз,
Кетиб ғайрат-шижоат, соҳиби авҳом ўлдук биз,
Сухандон миллат эрдук, бетилу беком ўлдук биз,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Бало тоши ёғилди бошимизга хоби ғафлатдан,
Мизожи суст ўлуб авлод, миллат тушди қувватдан,
Билимсизлик тушурди, йиқди бизни қадру қимматдан,
Жаҳолат қувди бизни хонумону молу сарватдан,
Кейин қолдук, чекилдук ҳар замон агёр миллатдан,
Сурулдик даҳраро бизлар қатори одамиятдан,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Адабсиз, тарбиятсиз, маърифатсиз барчамиз — нодон,
Ғамаддунпешалар бизларни ваҳший деб отар ҳар ён,
Ҳуқуқнинг нўлдиғин идрок қилмас, жисмимиз бежон,
Амал йўқ, илм йўқ ҳайкал каби (миз) исмимиз—инсон,
Эдук қимматбаҳо аввалда, эмди қадримиз арзон,
Қўнгулда доғлар қат-қат, бўлур кўз ёшимиз маржон,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Замоннинг одатидур илмсиз инсонлари ютмак,
Абас бир ғоясиз дунёи дундан яхшилик кутмак,
Керак бир маслаку бир ғояу идёлни тутмак,
Биза бир йўлни ушлаб нури мақсуда бориб етмак,
Сабоват гавҳарини лойи балчиқдан халос этмак,
Будур мақсуд бизларга, салафлар ортидан кетмак,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

Етар Ҳижронлиғ эмди, тарк лозим хоби ғафлатни,
Қадам қўймак, курашмак, ахтариб нури ҳидоятни,
Замон тўфонидан қутқорғали авлоди миллатни,
Абас ўткармайин умри азизини — сабоватни,
Мунаввар фикр этиб, кўрсатмалидур яхши одатни,
Тузатмак илм ила фикру хаёлу руҳи умматни,
Дилим, ғам чекма кўб, бир кун келур, бедор ўлур олам,
Чиқиб булбуллари чаҳ-чаҳ кулур, гулзор ўлур олам.

МАОРИФПАРВАР ҒАНИЙЛАР ҚУЛОГИНА

Башорат, эй ғанийлар, жудингиз манзури оламдур,
Очилмиш мактабингиз жаҳл амрозина марҳамдур,
Муқаддасдур, муборақдур, буюқдур, энг муаззамдур,
Кўруб шайтон маориф уйини маъюс пурғамдур.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Қилиб барпо макотиб ғайрат ила бизга эҳсонлар,
Тамаддун нури бирла порлоқ ўлди қалбу виждонлар,
Ватан авлоди қилди иктисоби файзи урфонлар,
Кўнгиллар, руҳлар бўлди музайян ишта ихвонлар.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Ҳақиқат баҳрига ғаввосу дийдорига маҳрамсиз,
Маориф боғининг сиз боғбони, нура ҳамдамсиз,
Макотиб йўлига эҳсон қилурға мисли Адҳамсиз,
Сахийсиз, олиҳимматдурсиз, озоди жаҳаннамсиз.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Жаҳолат дардининг дармони йўқ урфондан бошқа,
Маориф боғининг деҳқони йўқ эҳсондан бошқа,
Тараққий йўлининг имкони йўқ умрондан бошқа,
Тамаддун чархининг даврони йўқ ҳамёндан бошқа.

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Даҳо ёрдам қилинг, авлоди миллат сизни ёд айлар,
Мунаввар фикр бирлан мақтар, ихлос зиёд айлар,
Қолиб сиздин кейин оламда сизга яхши од айлар,
Дуо айлар, бағишлар, руҳингиз ўлганда шод айлар,
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Бу кун афроди миллат мадҳ этар сизни муҳаббатдан,
Тилаб ҳақдин иноят ҳам пай(ғ)амбардан шафоатдан,
Очуб дасти таманно кўзларуз борони раҳматдан,
Очуб мактаб бизим-чун сарф этибсиз молу сарватдан,
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Ҳаётинг боғини вайрон эдан боди жаҳолатдур,
Тамаддун нурина мастур эдан авҳоми ғафлатдур,
Маориф шамсини бенур эдан абру адоватдур,
Қулуби миллатинг пурнур эдан ишта саховатдур,
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Улум арбобина ҳар бир машаққат иш бўлур осон,
Оғир ишлар учун маҳкум эдилмиш жоҳилу нодон,
Табийдурки, ўлгуича машаққат-ла яшар ҳайвон,
Бизи илм уйина савқ этдингизлар айлабон эҳсон.
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Ҳама илму фунун ахз этса, биз ғафлатни олдимиз,
Қилуб бир неча кун тўй, сурнаю карнайни чолдимиз,
Кетуб дасмоя қўлдин бўйнимиз сизларга солдимиз,
Бу кун шоёни эҳсон, тарбиятсиз ғамда қолдимиз.
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Даҳо шафқат қилинг, абнойи миллат касби ком этсун,
Диёнатпарвар ўлсун дунёда ибрази ном этсун,
Муҳиби миллат ўлсун, молу мулкка эҳтимом этсун,
Уқуб илму фунун касби камолотин тамом этсун.
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Надур бу хоби ғафлат қофламиш авлоди Исломи,
Шарорат шиддатидан тебранур аршу қалам томи,
Шунинг-чун ҳеч ерга етмаюр умматнинг анжоми,
Муқаддас динимизнинг бу замон қолмиш фақат номи.
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Бизим бахтиқаро уммидимизнинг шамъи ёнмазми?
Фалак кажрав биза жабру жафосиндан ўтонмазми?

Маориф бонгини қичқирса ҳам уммат уёнмазми?
Очилди илм субҳи, хобдин миллат ўсонмазми?

Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

Раҳи миллатда ҳимматлу кишилар сарфи мол айлар,
Сахийлар ҳиммати тўпланса, қалъаи жибол айлар,
Ҳамият бўлса авлоди Ватан илму камол айлар,
Топар Ҳижрон жужуқлар тарбият, касби камол айлар.
Бу кунда сизлара инсу малаклар эҳтиром айлар,
Парилар, ҳурлар, ризвону жаннатлар салом айлар.

ТУРКИСТОН ТУФРОҒИДАН БИР САДО

Қилур бизлардин, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон,
Зироатдан хабарсиз бизлар, барбод Туркистон,
Аномиздур, ҳақи вор биздан этса дод Туркистон,
Ватан қадрини билмас бўлди хўб авлод Туркистон,
Эмолмайдур сутин авлодидан ношод Туркистон.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Тушуб савдойи сот-сот бошимизга, беватан қолдук,
Сотуб боғу экин ерлар пулини киссага солдук,
Ғанимат ақча деб тўю тамошалар қилиб олдук,
Тийин ўрнига сўмлар сарф этуб наққоралар чолдук.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Қучоғина олиб бизларни қилди тарбият чандон,
Онадек бағрида бизларни боқди, бўлдимиз улкон,
Яшаб роҳат била кўксинда бўлди исмимиз инсон,
Ҳақиқий модарин инсон сотурми оқчага—арзон.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Ватан бизларга дер: таҳсил айланг илм ила урфон,
Етар ғафлат, етар зиллат, етар бу хоби бепоён,
Эмас ётмоқ замони, навбаҳор айёмидур альён,
Ўтурма гўшаи ғафлатда, экмак илмини ўргон.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Зироат илмига таклиф этар бизни Ватан йиғлаб,
Зироатсиз яшар мумкин эмас дер бағрини доғлаб,
Экинсиз ерда турмас қўйсалар бойқушни гар боғлаб,
Усумлик ерлара ағёр урди ўзларин чоғлаб.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Боқилса чашми ибрат-ла жаҳондур илм ила пурнур,
Макотиблар очилди, нур сочди, биз масту (ҳам) мағрур,
Маориф бирла бўлди чангали Мозандарон маъмур,
Фунун бирла тараққий қилди олам, биз ҳамон ранжур.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

Ҳаётинг боғини селоб эдан борони гафлатдур,
Беҳиштосо Ватан вайрон, қурбони жаҳолатдур,
Бу кун миллат бошини паст эдан мезони ваҳшатдур,
Бизим оломи¹ гурбатга солан, Ҳижрон, адоватдур.

Қилур бизлардан, эй аҳли Ватан, фарёд Туркистон,
Ҳама обод бўлди, бўлмади обод Туркистон.

ТУРКИСТОН ТУФРОФИГА ХИТОБ

Эй жаҳла, хоби ғамга талабгор ўлан Ватан!
Борми санингча бекасу беёр ўлан, Ватан?!
Саъйу жадалга мункиру инкор ўлан Ватан!
Авлоди барча ишсизу бекор ўлан Ватан!
Ҳою ҳавасга мунису ғамхор ўлан Ватан!
Ўз аҳлидан зериккан ва безор ўлан Ватан!

Авлодинг ўлса барчаси беилм—офатинг,
Бўлмиш малул ҳайкалу шаклу қиёфатинг.
Вайрона бўлди манзилу жойи зироатинг,
Бойқушлар ўлди ҳамдам, ёру қаробатинг.
Илму амални таркина тайёр ўлан Ватан!
Эй, жоми жаҳла кўзлари хуммор ўлан Ватан!

Эй, манбаи адовату майдони киназор,
Авлодинг ўлса жонсизу сан — бир буюк мазор;
Жонлик жаноза бирла тўлуб саҳнинг, эй диёр,
Хомам санга шу сўзлари кўз ёш ила ёзор.
Эй, боди жаҳли тоза гирифтор ўлан Ватан!
Борми жаҳонда сан каби бемор ўлан Ватан?!

¹ Олом — аламлар.

Тири қазоя бизлари қилдинг нишона сан,
Бизга мазор, ўзгалара дарсхонасан,
Ағёра ёр ўлубсану биздан бегонасан,
Боқмазсан иқтизойи чарҳа — на ҳукм замонасан,
Биздан безуб, бўлаклара дилдор ўлан Ватан!
Илм аҳлина васиъ, биза тор ўлан Ватан!

Хоки мазаллатингда ётурмиз бўлуб ғариб,
Ҳар кунда бинг фиғон чекамиз мисли андалиб,
Ғунчанг очилдими — ҳукамолар олури териб,
Биз эрса, хор илан қоламиз, зор бенасиб,
Эй, гуллари фунуна ҳаваскор ўлан Ватан!
Эй, ғунчаси маориф учун зор ўлан Ватан!

Эй, зиндалари — мадфун, эй, хонумон — хароб,
Вайрона уйлариғ кўринур саҳнаи ҳисоб,
Сонким бу манзаранг биза бир маҳшари азоб,
Ҳар бир боқишда жон сиқилур, бағр ўлур кабоб,
Боғи жинон, бизга аламзор ўлан Ватан!
Обу ҳавоси захр ила озор ўлан Ватан!

Эй модарим, жўжуқларинг ифлос, безиё,
Остингдан устинг ўлди биза тар(и)қа фуқаро,
Сандин умид шулмиди, жондан азиз оно?!
Кундан-кун айладинг бизи Ҳижрона мубтало,
Эй, шири шафқати биза хунбор ўлан Ватан!
Борми жаҳонда санча ситамгор ўлан Ватан!

ОРЗУИИ ВИСОЛ

Ҳофиздан

Ғойиб ўлган Юсуфинг келғуси Қанон, чекма ғам,
Қайғулик уй бўлғуси бир кун гулистон, чекма ғам.

Эй дило, қайғу чекан, хушҳол ўлурсан, урма оҳ,
Келғуси қайтуб қошингга ул йўқотгон, чекма ғам.

Бир-ики кунда муродингча фалак айланмаса,
Доимо бир йўл била кетмас бу даврон, чекма ғам.

Етса умрингни баҳори, келғусидур булбулинг,
Бўлғуси гуллар, чаманлар булбулистон, чекма ғам.

Бўлмағил навмид ҳаргиз, беҳабарсан ғайбдан,
Парда ичра бўлғуси кўб сирри пинҳон, чекма ғам.

Ҳар киши оламда сарғардон кезар ғамхорсиз,
Охири ёрдамчи бўлғай анга бир жон, чекма ғам.

Қаъба истаб гар қадам қўйсанг биёбонлар аро,
Берса заҳматлар санга хори муғилон, чекма ғам.

Бир тарафдан доғи ҳижрон, бир тарафдан таъналар,
Қайғуликлар ҳолини билмазми раҳмон, чекма ғам.

Сел келуб дунёни барбод этгали қилса хуруж,
Нўҳ сувчидур, санга тегмаз бу тўфон, чекма ғам.

Гарчи манзилдур хатарлик, ҳам йироқ мақсудимиз,
Ҳеч йўл йўқдурки, бўлмас анда поён, чекма ғам.

Ҳофизо, фақр уйида танҳо қоронғуда ётуб,
Токи вирдингдур дуоу дарси Қуръон, чекма ғам.

Ҳар кишида бир ғараздур, ҳар кўнгулда бир хаёл,
Ҳар ким ўз уммидининг қурбони, Ҳижрон, чекма ғам.

МАКТАБ

Мақтабдур офтоби жаҳон саодатинг,
Мақтабдур осмони замон сабоватинг.

Мақтабдур энг зиёли пуранвор жилвагар,
Мақтабдур ошённи ҳама файз қудратинг.

Мақтаб қошина кимни чақирса, қилур адиб,
Мақтаб макони манбаъи инсофу ғайратинг.

Мақтаб у жойи дилкаш ширин мақомдур,
Мақтаб беҳишту жаннат ҳур табиатинг.

Мақтаб жаҳонни (г) бир чамани лозорким,
Мақтабки, сарви сунбулидур қадру қимматинг.

Мақтаб насими субҳ каби фикра жон верар,
Мақтаб ҳаёт зийнатидур одамиятинг.

Мақтаб қилур жаҳолату нодонлиға илож,
Мақтаб балойи офатидур қайғу, кулфатинг.

Мактаб кўнгулни зулмату ғамдан қилур халос,
Мактаб калиди, очқучидур боби роҳатинг.

Мактаб дилиннга сочғуси илму фунунни,
Мактаб зиёда қилғучидур ақлу ҳикматинг.

Мактаб ҳакими ҳозиқ эрур жаҳл дардина,
Мактаб гулоб маъжунидур дарду ҳасратинг.

Мактаб дилинги пок қилур зангги ваҳмдан,
Мактаб эгову аррасидур фақру зиллатинг.

Мактаб қўлингги тутдими, бошлар ҳидоята,
Мактаб раису раҳбаридур дин, миллатинг.

Мактаб — у чашмаики, суйи кавсари жинон,
Мактаб — у манбаъики, сочар файзи раҳматинг.

Мактаб йўлини тутса киши тобғуси нажот,
Мактаб — у манзилики, мурури саломатинг.

Мактаб уйеки, Каъбаи мақсуд шундадур,
Мактаб шарафли жомеъи ҳар бир ибодатинг.

Мактаб закот рўзаю ҳажни баён қилур,
Мактаб намоз таълим эдар ҳам таҳоратинг.

Мактаб — хулоса боғи адаб, кони маърифат,
Мактаб ҳариқ вулқони, Ҳижрон, жаҳолатинг.

МАОРИФ НАДУР

Маориф офтоби партави нури ҳақиқатдур,
Маориф жилвагарким, ҳосилоти файзи раҳматдур.

Маориф бир чамандур, гуллари таъмини истиқбол,
Маориф миллатини хор қилмас, сарви жаннатдур.

Маориф бир беҳишт — ҳуру ғилмонлар макониким,
Маориф хоби ғафлатдан қочар боғи саломатдур.

Маориф ўлмасайди нури илма қиймат ўлмазди,
Маориф бир адиби таржимон қадр қийматдур.

Маориф тарқатур оламға ҳар хил файзи улвият,
Маориф ношири равнақфизойи қалбу фикратдур.

Маориф бир узукким, қайси миллат тақса болодур,
Маориф хотами муҳри Сулаймони табиатдур.

Маориф бир сувеким, қайси миллат ичса, ул ўлмас,
Маориф чашмай оби ҳаёти одамиятдур.

Маориф бир садафдур (то) маҳмини қорнида дур айлар,
Маориф тарбият бахшойи қиймат; шаъни миллатдур.

Маориф бир саҳобу сўнг баҳори нозпарварким,
Маориф-ла ўсон дилларда анвори садоқатдур.

Маориф ўйла бир оҳанграбодур фикр, виждона,
Маориф жозиби фан, дофъеи жоми жаҳолатдур.

Маориф билдирур илму фунун йўлини инсона,
Маориф бир муаллимдурки дарси ақла рифъатдур.

Маориф шамъдурким, равшан айлар дили шабрўни,
Маориф нурининг парвонаси озод умматдур.

Маориф раҳнамо — йўлбошчидур роҳи ҳақиқатга,
Маорифдан жудо миллатни ҳоли яъси ҳасратдур.

Маориф соясинда чиқди бунча янги санъатлар,
Маорифнинг вужуди турмуши бир илми ҳикматдур.

Маориф-ла тараққий қилдилар ағёр, биз қолдук,
Маорифсизларинг чекдиклари оломи ғурбатдур.

Маориф бирла қилса аҳли олам касби улфатни,
Маорифдин қочуб, Ҳижрон, бўлуб бизга надоматдур.

ГИРДОБИ ҒАМДАН БИР ФҶРТАНА

Келди гулзори жаҳонга қайси гул, хор ўлмади?!
Қайси бир булбул жафои ёрдан зор ўлмади?!

Кўрдингизми бир чечак—дахр ичра охир сўлмасун,
Қайси гулни кўрдингиз, боғ ичра бехор ўлмади?!

Қавмига минг йил насиҳат қилди Нўҳ—кор этмади,
Қайси пайғамбар халойиқдан дилозор ўлмади?!

Кўрсатинг бир Юсуфи қардошлари зулм этмаган,
Қайси бир Яъқуб доғи ҳажри дийдор ўлмади?!

Қайси Мусо чекмади ранжу алам фиръавндан,
Борми бир Илёс қавмидинки, безор ўлмади?!

Ашъиё қилса насиҳат қавмига, қилди шаҳид,
Қайси Зикриё бошида арра тайёр ўлмади?!

Ташлади Намруд ўт ичра (ул) Халилуллоҳни,
Қайси бир Яҳё шаҳиди тиғи хунхор ўлмади?!

Қайси Юнус отмади денгиз қучоғина ўзин,
Борми бир Исойи Рухуллоҳки, бар дор ўлмади?!

Барча пайғамбар жаҳонда қавмидин чекди жафо,
Борми бир Аҳмад, дучори зулми куффор ўлмади?!

Борми бир Сиддиқ, оғу ичмасин бу даҳрда,
Қайси бир Умар шаҳодатга гирифтор ўлмади?!

Борми бир Усмон шаҳодат шарбатин нўш этмаган,
Қайси Ҳайдар бошида тиғи ситамкор ўлмади?!

Хонадони Мустафоқим, заҳр ичиб ўлди Ҳасан,
Қайси саҳродур Ҳусайн қони-ла анҳор ўлмади?!

Борми бир Суқрот олам ичра оғу ичмасун,
Кимки ҳикмат соҳибидур даҳр анга ёр ўлмади?!

Қайси Бистомийни кўрдинг халқ такфир этмагон,
Борми бир Мансур «Аналҳақ» деса сангсор ўлмади?!

Лайлининг Мажнунина йўл вермади кажрав замон,
Кимки ошиқдур, жаҳонда васли дилдор ўлмади.

Бермади Фарҳодина бу бевафо Ширинини,
Вомиқинг Узросина бу чарх ғамхор ўлмади.

Кўрмадингми: шамъ ёнмазми висоли ёр учун,
Борми бир парвона, Ҳижрон, шуълан нор ўлмади?!

ПАРИШОН ҲОЛЛАР

Ҳақиқатдан, саодатдан йироқ аҳли фано бизлар,
Сафолатда, разолатда чекармиз бинг жафо бизлар.

Саноеъ соясида касби шавкат айласа ағёр,
Ғариб миллат бошига беҳунар битган бало бизлар.

Маорифсиз, саноатсиз, тижоратсиз, зироатсиз,
Ётиб хоби касолатда жаҳондан Мосуво бизлар.

Замоннинг иқтисоси янги олмоқ, эскини отмоқ,
Кулунж аҳволимиздур, эски фикр Абдулқафо бизлар.

Нечун бизларда қадрин билмаюр ҳеч ким бадан илмин,
Қолуб ғафлат ичинда кўрмайин рўйи зиё бизлар.

Тамаддун оламиндан дарси ибрат олмаюрбиз, оҳ,
Жаҳондан кўрмайин ўтмакда осори зако бизлар.

Бизим хилватда кўрса, қилмишимиздин қочар шайтон,
Халойиқ олдида хўб муттақий, сўфинамо бизлар.

Биза лозим келурми эски ҳаммом, эски тос ўлмоқ,
Тараққий йўлига юзланди олам рўдафо бизлар.

Фунуну илм олуб, ҳамсоялар етди муродина,
Жаҳолатга бўлуб ҳамдам ғарибу бенаво бизлар.

Шарорат айламакда барча миллатдан ўзуб кетдук,
Асири фиққ бўлдук, мисли қавми найнаво бизлар.

Ота ўғлин ўқутмас, қизни қилмас тарбият модар,
Ўсуб бейлм, бетаълим, бешарму беҳаё бизлар.

Ўқувни фарз дер бизни шариат ҳар ўғул-қизга,
Ўқутмай қизларимизни, шариатдан жудо бизлар.

Кийиб хирқа-ридо, гардонға солиб сотдимиз тақво,
Ватандан, хонумондан, боғу бўстондан раҳо бизлар.

Агар аҳд айласанг, қилғил вафо, дер тангри бизларға,
Ки ҳар кун ваъдасин бинг марта бузгон бевафо бизлар.

Илмсиз, тарбиятсиз, молу сарватсиз бўлуб Ҳижрон,
Ҳамиятсиз, билимсиз дар-бадар юргон гадо, бизлар.

ФАЛАҚДАН БИР ШИКОЯТ

Бу кажрав қуруб бизлара турфа дом,
Қаро-оқ ила айлаюр бизни ром.
Гунаш нуридан айлади бизни дур,
Ҳама илм субҳидадур, бизға шом.

Қамар шуъласиндан ололмай зиё,
Таназул йўлин қилдимиз эҳтиром.
Кўринмас бизни бахтимиз юлдузи,
Замон тўрба¹син қилмайин кўзга ром.
Фунун кўкида ўзгалар барқдек,
Қилур жилвасин бошимизда давом.
Фалак марказидур қаро бахтимиз,
Қачон дур ўлур чамбари кажмаром.
Зиё рўзи таъмини ағёр учун,
Қаро кечасин пос этар, биз ғулом.
Бу зулматни биздан кўтар, эй фалак,
Баҳаққи Муҳаммад алайҳис-салом.
Қачон тебратур илм субҳинг насим?
Насиб ўлмайин гўстарурму қиём?
Ҳавонг бизлара тарбият вермаса,
Емрилуб-емрилуб бузулсун тамом.
Қазо боди Ҳижрон солуб чархинга,
Хароб айласун, айласун вассалом.

ҚИТЪАЛАР

Бинг айшимни қилурам ҳадя биргина ғамга —
Ки, айшу хобу хаёлу ғамим банга йўлдош,
Агарчи бахти қаройам, ки ҳеч ғам чекмам,
Чароки, бахтим эрур ҳоли миллата ўхшош.

* * *

Маориф уйини болосидур ўю ватаним,
Фунун боғини раъносидур гулу чаманим,
Ғубора дўнса ғамим йўқ вужуда зири ваҳм,
Ғариб миллатимнинг хокидур гўру кафаним.

* * *

Суҳбати солиҳ қилур комил сани,
Суҳбати жоҳил қилур фосиқ сани,
Тиргизодур кўнглингни арбоби ҳол,
Ўлдуродир қалбинг(н)и арбоби зилол.

* * *

Яхши дўст айби ёр-дўстини,
Кўзгудек рўбарўсида сўзлар.
Ямон ўртоғ тароғча минг тил ила,
Орқадан бурмалаб тараб сўзлар.

¹ Тўрба — тўрва.

„АДАБИЁТ ЁХУД МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан

УЧИНЧИ ЖУЗ*

Қалам қаросидур огоҳ достонимдин,
Ҳазин қайғум эшитинг у таржумонимдин.
Нечун фараҳ бўлайин, оҳ, безиё кўрурам,
Келан замоними, Ҳижрон, кечан замонимдин.

* 1916 йилги (Т., Орифжонов литогр.) иккинчи нашрига асосландик.

ҲАМД

Эй худованди жаҳон, лойиқ сенга ҳамду сано,
Икки ҳарф ила ики оламни сан қилдинг бино.

Ҳар нимаким, бор-йўқ қилмоқ сенга осон эрур,
Истасанг бўлғуси барпо, истасанг бўлғай фано.

Бу жаҳон (у) инс(у) жон бир кун ҳама йўқ бўлғуси,
Бир ўзингга хос эрур қолмоқ ҳаёт ила бақо.

Ҳар нафасда икки неъмат сандан осори ҳаёт,
Барча мавжудоти олам иктисоб айлаб ҳаво.

Габру тарсо, мўмину кофир қилур қуллик санга,
Дарғаингга бош эгар ёшу қари, шоҳу гадо.

Барча миллатлар сенга ўз ҳолича тоат қилур,
Қаҳр(у) лутфингдин эмас холи адибу порсо.

Гардиши хонингда алвон неъматингдан еб-ичар —
Сувда моҳи, кўкда мурғон, ерда инсон, чаҳорпо.

Бу дабистони жаҳондан ҳар ким олғай бир сабақ,
Баъзилар беклар ҳудони, баъзилар беклар хато.

Раҳматингдан кесмагай уммидини ҳар бир вужуд,
Боргоҳи кибриёдан айлаюр хавфу рижо.

Марҳамат бобида исмингдурки: «Раҳмони-р-раҳим»,
Биздан исёну хатолар, сендан эҳсону ато.

Адл(у) эҳсону каримлик шаънинг(г) а шойистадур,
Ҳар не берсанг шокириз, бўлмас демак чулу чаро.

Нур(у) зулмат, шод(у) ғам, фақру фано сандан етор,
Заҳр ортидан чиқар бол, тўй ортидан азо.

Бир кишин айлаб фунуну илмдан идроксиз,
Бирнинг Афлотун каби кўнглина солдинг кимё.

Баъзини (нг) жоҳил, дани — қилдинг дилин айлаб қаро,
Баъзини (нг) алломаи даҳр айладинг — вердинг зиё,

Бир касе афсун ўқур ўртага тафриқ солгали
Биртаси тасхир учун бойлар тугун, ёзгай дуо.

Баъзилар бир шайхни ушлаб, пирим деб, қўл бериб,
Хоки пойини қилурлар кўзларига тўтиё.

Баъзи бир сўфинамолар нафс учун тоат қилур,
Ҳирс ила бўлмиш бири афтодаи кўйи риё.

Баъзилар бўлмиш мусаххар бир гўзал дилдорга,
Боғламиш меҳр (у) муҳаббат зулфи ёру дилрабо.

Обиду зоҳид, муриду муршиду шогирд-пир,
Нафси аммора алинда умрини айлар ҳабо.

Зулм эдар мазлума золим, айламас сандан ҳарос,
Қолмади ушбу замонда Одам ўғлида вафо.

Ағниёлар нотавонларга қилур зулму ситам,
Фақр аҳли бўлдилар сабру қаноатдан жудо.

Ғайрату номус ила шарму ҳаё йўқ кимсада,
Раҳм-шафқатлар озайди, қолмади хайру сахо.

Мояи иқбол учун баъзи қилур жаҳду жадал,
Сарвати сармоияи давлатга баъзи мубтало.

Айладинг, ё раб, чибинга қанди шириндан насиб,
Ўтқарур авқотини еб устихон мурғи ҳумо.

Шер дандонига қилдинг луқма оҳу зорни,
Бўри чанголида қўйни айладинг мотамсаро.

Анкабута пашшани қилдинг емуш, мушхора муш,
Чок этар бағрин — кабутарни қилур лочин ғизо.

Чок ўлур мискин садаф кўксида вор дурдона чун,
Булбули шўридани (нг) солгай қафасга хуш садо.

Қайда кўрсанг ғолиби мағлубни айлар поймол,
Ердадур, сувда, ҳавода йўқ бўлиш ғамдан раҳо.

Эй Худо, ҳайратда қолган ақл сунъингга сени,
Чархи даврон ўзгариш-ла айланур субҳу масо.

Бир замон бўлғай гунаш нури ила равшан жаҳон,
Бир замон чиқғай булут — равшан жаҳон бўлғай қаро.

Мунча зулмат ичра, ё раб, қолди Ҳижрон миллатим,
Миллатим, миллиятим ҳажрида бўлсун жон фидо.

НАЪТИ САРВАРИ ОЛАМ

Тутундим наътинга, Аҳмад, қилуб ҳимматни болога,
Сифотинг жонга марҳам деб қалам тебратдим иншога,
Вужудингким муяссар бўлди ул кун дори дунёга,
Абири мушки тоторинг етушди арзи Батҳога
Йиқилди Қаъбадин бут, ларза тушди қасри Кисрога.

Юзинг нурини кўрганда малаклар сажда айларди,
Кўзинг шаҳлосига Жабр(о)ил ўзини банда айларди,
Еру кўк халқи, инсу жин(с) бошин афканда айларди,
Жамолингга вухушу тайр табрики ханда айларди,
Муқаввас қошларинг таърифи етти гўши анқога.

Ушал кунким, Буроқу Рафраф ила айладинг меърож.
Вужудинг-ла самога Ҳақ саниким айлади ихрож,
Кийиб эрдинг муборак бошинг узра сан лаъолий тож,
Тамоми анбиё руҳи йўлингда эрдилар муҳтож,
Зиёрат қилғали келдилар ул кун Байтул Ақсога.

У чоҳи салтанатким, санга берди хилқати лавлок,
Туфайлингдур ики олам, вужудинг нур(у) наслинг хок,
Қудуминг гардидан бўлди муаттар етти қат афлок,
Жамолинг шавқида ҳури жинон этди яқосин чок,
Тилардинг осий умматни чиқуб сан арши аълога.

Бу дунё лаззатига қилмас эрдинг заррача парво,
Қадамгоҳинг эди ул жаннати фирдавсдан боло,
Пай(ғ) амбарлар барисидан сани рутбанг эди аъло,
Малаклар ҳам сани кўрган замон дер эрди: «Оманно»,
Нечук бош эгмасунлар сен каби олий шаҳаншога.

Ҳамиша гўши жонингга етуб илҳоми раббоний,
Паё-пай етгай эрди қалбинга оёти Қуръоний,
Жило бергай эди юз гулшанингга нури раҳмоний,

Саховат соҳиби эрдинг, шафоат жавҳарин кони,
Сигинмасми бу умматлар сенингдек дурри яктога?!

Қани умматки, билса гавҳари қийматбахосини,
Йўлидан чиқмаса ўлгунча сандек раҳнамосини,
Ажаб эрмаски, топса икки дунё муддаосини,
Туфайлингдин қабул этса Худо шояд дуосини,
Шафёъ айлаб сани қилса тазарруъ робби Алло (ҳ)га.

Илоҳий — сен, раҳим — сен, раҳматинг беҳадду бепоён,
Ҳабибинг ҳурматидан миллати хор этма, эй раҳмон,
Бу умматлар бу кунда қилдиларким ҳаддидан туғён,
Гуноҳ лойига ботди, қолмади қўзғалмоқа дармон,
Ўзинг еткур бу Ҳижрон оси(й)ларни Каъбатулло (ҳ)га.

БИЗЛАРДА НИМАЛАР БОР

Қайси миллатнинг бизимдек воизи хушхони бор?
Кимни бешта хотун олган қорни тўқ эшони бор?

Кўзи оғриқ бир киши борса табиб сурги берур,
Кўрдингизми, кимни мундоф Зуфунун, Луқмони бор?

Илм учун сарф айлаюр бору йўқин ағёрлар,
Базму тўйга кимни биздек соҳиби эҳсони бор?

Меҳру шафқат ўзгада, бизлардадур кину нифоқ,
Қайси умматнинг бизимдек бесару сомони бор?

Гар гадой дон топса, тўрба топмагай дегондек,
Кимни биздек белбоғида тўрт қабат ҳамёни бор?

Гар сафарга чиқсамиз хуржин тўла гўшту қази,
Ёғи чиқгон тўрбасидин кимни сўк-талқони бор?

Гар қулай бўлса ётурмиз ҳафта меҳмонхонада,
Кимни биздек бемалол ишсиз — бекор меҳмони бор?

Меъдамиздур боқуват¹ — хому фишиқ бирдек биза,
Кимни биздек маҳмидаклик² қора буғдой нони бор?

¹ Бақувват.

Чамаси, седананинг бир тури ҳақида гап кетаётир.

Енгил ишларни қилурлар ўзгалар санъат билан,
Қоф-қаро хидмат бизимкидурки, ўлмас жони бор.

Жон сучукми ҳалво деб сўрса агар биздан биров,
Ҳалво ширин деб жавоб бермоқни хўб имкони бор.

Ота-бободан мерос қолган учун арзон баҳо,
Ерларимизни(нг) сотармиз, бизда пулнинг кони бор.

Катта-катта оқчаларни(нг) сарф эдуб бидъатлара,
Қарс уруб, қарздор бўлуб қолмоқ йўлин осони бор.

Сўйлаган, ёзган билан бўлмас адо ҳасратларим,
Қайда мендек миллатинг қайғусида Ҳижрони бор.

МИЛЛАТ ҲОЛИНДАН БИР ЖИГАР СУЗ

Эй худованди жаҳон, махфий эмасдур санга ҳол,
Бизлара бердинг жаҳолат, ўзгага иззу камол.

Бунча кулфат, бунча ғам тўпланди миллат бошига,
Ўйла беҳол ўлдиким, қўзғолмака йўқдир мажол.

Бир тарафдан илмсизлик, бир тарафдан хорлик
Тутди миллатнинг яқосиндин — қутулмоғи маҳол.

Рўшнолиғ кўрмаюр, кундан-кун ортур меҳнати,
Бу разолатдин халос ўлмоқға йўқдур эҳтимол.

Шул қадар маънос ҳолин сўрғоли йўқ кимсаси,
Барча авлоди билимсиз, кар қулоғу гунг(у) лол.

Ҳар ким ўз нафси учун шом(у) саҳар жавлон урар,
Миллатинг аҳволидан воқиф эмасдур ёшу чол.

Икки-уч дона жаридаси чиқодур куч била,
Бизни Туркистон маориф йўлиға қилмас жадол.

Тоза қотмиш уйқуга, кирмас қулоғига садо,
Қаҳф хобида ётар то рўзи маҳшар бемалол.

Бу тараққий даврида нечун очилмас кўзлари,
Уйқуми, рафлатми бу — битмас-туганмас моҳ(у) сол.

Сезмаюр жисми ҳиси, туйғуси йўқ сурат каби,
Тепсангиз тебранмаюр бошига монанди девол.

Уйламас, афсус, асло бир-да истиқболини,
Қофламиш атрофини қайғуми, ҳасрат ё хаёл?

Бунча Ҳижронлиғда афғонлар чекодур ҳар замон,
Қил тараҳҳум ҳолина, лутф эт ўзинг, ё зулжалол.

РАМАЗОНИ ШАРИФ

Келди бизларга бу кун моҳи сафодур рамазон,
Мискину зорлара хайри саходур рамазон.

Кечаси хатми таровиҳ, кунидур рўза ила
Ичи-тоши тўла нур — дурри баҳодур рамазон.

Қамбағалларга берур молу закотин бойлар,
Сийлар ифтор қилуб, меҳру вафодур рамазон.

Лайлату-л-қадр кечаси ёширин бу ойда,
Қимки бедор эса, албатта топодур, рамазон.

Ҳар ким ихлос ила тутса бутун ой рўзасини,
Ушлабон илкани жаннатга чоподур рамазон.

Рўза тутмоқ биза Ислом динининг бир рукини,
Қораланган дилимиз пок ёподур, рамазон.

Илми тиб, ҳифзу сиҳат йўлларина ҳовийдур¹,
Боби ҳикматларини бизга очодур рамазон.

Меъдамизни қиладур тоза ва ишлайдургон,
Томиру нервмиза дору сочодур рамазон.

Қалбимиз пок қилур руҳимизни тасфияси²,
Қўб емоқ айни хатодурки, қочодур рамазон.

Ҳалқини тоза қилуб, пок қилур виждонини,
Қувваи ҳозимамиз маҳкам этадур рамазон.

¹ Ҳовий — қамраб олувчи.

² Тасфия — поклаш, соф қилиш.

Нафсимиз ром ўладур, ҳалқумиз¹ олғай ором,
Кўнглимизни қилуб озода, кетодур рамазон.

Раҳмати ҳақдин умидинг бўлса тут рўзасини,
Кўза бўлсанг санга Ҳижрону жафодур рамазон.

ХАРОБАЛАРГА ХИТОБ

Ассалом, эй хароба айвонлар,
Эй сафолатга фарқ ўлан шонлар.

Тоқлар, қасри олий, эй вайрон,
Тошлар — қуббаси ера яксон.

На учун, эй хароба, жимжитсан,
Эски бир шона тоза ҳужжатсан.

Тор ўлубсан бахилни фикридек,
Бузилубсан ҳасудни кўнглидек.

Кундузинг эски бир ридойи кафан,
Кечангиз тор бир буюк мадфан.

Осмон руҳ, ер мазор ўлмиш,
Қурраи арз наъш илан тўлмиш.

Йўқ карам гардиши муҳитингдан,
Қоф-қародурки устинг остингдан.

Жим бўлиб қолмиш, оҳ, овозинг,
Чурумиш жисми нағмаю созинг.

Манзаринг кўзга рўзи маҳшарсан,
Нома ёхуд китоба ўхшарсан.

Ҳолдандур бутун саҳифаларинг,
Наъшлардур хутути беасаринг.

Туфроғинг ҳар бири бўлакча китоб,
Зулматинг қилур замонга хитоб.

Дерки:—Эй шони шавката мағрур,
Бу жаҳон айлади кими масрур.

¹ Ҳалқ — ҳалқум, томоқ.

Бу паришон замон ҳол била,
Умринг ўткарма,—дер,—хаёл била.

Гоҳ шабдек сукут ичра тароб,
Гоҳ маҳшарсан, эй жаҳони хароб.

Шул фано оламинда сан ҳайрон,
Кес умидингни дунёдан, Ҳижрон.

МАЙХОНАЛАР ЕПИЛУВИ МУНОСАБАТИ-ЛА

Шукурлар ўлсун Худога манъ ўлуб саҳбо шароб,
Халқ ичмай тинчланди, қолмади расво шароб.

Подшо ҳазратлари боғлатдими майхонани,
Қолмади ҳеч бир шаҳарда соқию мино, шароб.

Ичкулик «Уммул жиноят» дейдилар пайгамбарим,
Бу гуноҳлар онаси қурсун, бутун ғавго шароб.

Динимиз манъ айлаган бизга олиб-сотмоқни ҳам,
Доимий битсун жаҳонда, бўлмасун савдо шароб.

Боғлануб майхоналар, шайтонлара иш қолмади,
Хонадонларга солурди ҳар кун иғво шароб.

Туну кун йиғлайдир иблис мотами майхонада,
То қиёмат кўрмасун дунё кўзи асло шароб.

Бизни (нг) Ислом дини майдан ўйла қилмишким, ҳазар,
Тоза бир хум сувни ифлос айлагай томса шароб.

Кўб кишини қилди расво, хонадонларни бузуб,
Ичкан инсонлар(н)инг ақлини қилуб бежо шароб.

Ичкулиқга ўргануб бўлди «фиён» бир нечалар,
Кўб кишилар бошига солди қуруқ даъво шароб.

«Алкагул» оғуси бирлан хўб чурутди халқини,
Баъзин этди қалтироқ, баъзин қилуб аъмо шароб.

Заҳарлаб, ичган кишиларнинг бузуб ахлоқини,
Бошлаб элни ўғриликга қилди кўб яғмо шароб.

Баъзи ўрганган кишилар эмди Ҳижронлиғдадур,
Қанча кулфатлар чиқорди бир ўзи танҳо шароб.

САЕҲАТ САМАРАСИ

Ҳамдлар ўлсун Худога, қайда кўрсанг ёшлар,
Миллий ишларга ташаббуслар қилур, кенгошлар.

Андижону Марғинону Ушу Намангону Хўқанд
Ешлари бир-бирлари бирлан бўлуб сирдошлар.

Кетди ғафлат, келди улфат — туғди даври интибоҳ,
Қайда кўрсанг ёшлари, бир туғмадек қардошлар.

Бу замондан неча йил аввал қаён эрди бу ҳол,
Еш бўлсун хоҳ қари гўё эди кундошлар.

Кечди аввалги замон, битди адоват кунлари,
Чиқди анвори муҳаббат, очилиб кўз-қошлар.

Қатталар айлар кичикларга тараҳхум лутф илан,
Ҳам кичиклар катталарнинг йўлига эргошлар.

Баъзи кўнгли қоралар йўқдур деманг, ҳар ерда бор,
Денгиз остида садаф бўлгусидур ҳам тошлар.

Янги миллий ишлара ҳар ерда бор саъю жадал,
Бирга иш, бирга тараққий, бирга ерлар ошлар.

Қатталар, сиздан умид шул: ташлангиз сан-манлиги,
Сизга бизлар эргашайлук, бизга сиз—йўлбошлар.

Басдур эмди, шунча Ҳижронлиғда ўтди ою йил,
Илгарига ҳатлашайлук бир бўлуб йўлдошлар.

ОИЛА МУНОЗАРАСИ

О т а

Уғлимизни ўқутсамиз-чи, хотун?
Қизимиз ҳам ўқуса, бўлғай отун,
Илмсизлар кўрар қаро-кунлар,
Ешлик вақтидур қумуш, олтун.

О н а

Уғлимиз ўқубон эшон бўлмас,
Қиз ўқуса уй ишларин билмас.
Ўқугонлар бўлади маҳмадона,
Сизу бизни назар-писанд қилмас.

О т а

Уғлимиз ўқуса, бўлур мулло,
Қизимиз ҳам ўқур, ёзур имло.
Мактаба кирсун, илм ўргансун,
Заргар ишлаб қилур миси тилло.

О н а

Ўқуганни бириму Аҳмаджон,
Егали уйида топилмас нон.
Мени сўзимни тингланг, эй отаси,
Ўқуганига ер эмиш пушмон.

О т а

Бу замонда ўқумаган киш(и)лар,
Нон, ош ўрнига кесак тишлар.
Англадингми сўзимни, эй онаси,
Илмсизлар қийин иши ишлар.

О н а

Уғил ўқуса, сигирни ким боқадур?
Қиз ўқуса, оловни ким ёқадур?
Ўқугонлар бўлади беихлос,
Оламунчоқ туморни ким тақадур?

О т а

Уғил-қиз ўқуса бўлур олим,
Жоҳил одамлар бўладур золим.
Бахту иқбол илма боғлиқдур,
Илм ўқутмоқ аҳсан аъмолим.

О н а

Ўқубон ўғлингиз бўлурму имом?
Муллодан қадрлик шу кунда авом.

Розия, Марзия илмсиз-ку,
Тикишу ош, иш биледи — тамом.

О т а

Уқумаса ўғил чапан бўлодур,
Илмсиз қиз вафоси кам бўлодур.
Молу давлат беш-олти кунликдур,
Дунё моли гўру кафан бўлодур.

О н а

Болаларни ўқутмасак нима ғам?
Илм учун қанча пул беруб барҳам.
Ҳама бирдек баробар инсондур,
Муллодан илмсизнинг қай ери кам?

О т а

Фарз ўқутмоқ ўғил-қизини ота,
Ердам этмоқ керак буларга она.
Мунча бемаъни сўзлар айтурсан,
Сўзлаган сўзларинг бариси хато.

О н а

Уғлингизни ўқутсангиз ўқутинг,
Манга деса бўзу элак тўқутинг.
Қиз деган ўқуса, ёмон бўлодур,
Бу сўзимни хаёлингизда тутинг.

О т а

Қўй, гапурма келишмаган сўзни,
Ўқутайлик ўғил билан қизни.
Иккиси ҳам улума толибдур,
Бўлса олим, қилур дуо бизни.

О н а

Илм учун мунча бўласиз Ҳижрон,
Ўзгалар ҳам сизинг каби инсон.
Нега онлар ўқутмаюр боласин,
Бу ишингизга ман жуда ҳайрон.

Сен ўзингни бил, ўзгани қўявер
Яхши кўрсанг болангни мактаб бер.
Хулқ, одоб, илм ўргансун,
Санга ҳам, манга ҳам халқ раҳмат дер.

КУБДАН УНУТМОҚ КЕРАК ЭДИ

Эй кўнгул, атрофинга боқ, жоми саҳбони унут,
Базми айёми дагилдур, қадди зебони унут.

Ичма ғафлат бодасин эй миллати олижаноб,
Бас, етар сархушлигинг, бу кори бежони унут.

Шунчаким қилдинг ўюн, тўю тамошалар етар,
Энди ғайрат вақтидур, ортиқ тақозони унут.

Шайх, сўфилар санга дунё нажас деб кўрсатур,
Мақсадидур алдамоқ, сан тарки дунёни унут.

Урнашубдур жисминга бир неча афъоли қабиҳ,
Тўғри келмас бу замонга расми бобони унут.

Илму санъат-ла жаҳон айвонидур ойинабанд,
Сан ётар беғам қаро уйда, бу зиндонни унут.

Маърифат бозорида молинг сотолмайсан, ғариб,
Эски чиғриқ, эски чарху эски дўконни унут.

Илму дониш яхши зийнатдур хотун-қиз аҳлина,
Қўй қадам илм уйина, тумору маржонни унут.

Етдилар мақсудина ағёр, сен қолдинг ёзуқ,
Изла дармону иложин, чекма афғон(н)и, унут.

Тарбиятсизлик билан сўлди очилган гулларинг,
Қолмади имкони йўқ иш санда «ло-ло»ни унут.

Турмушинг ғафлатми ё уйқу, билолмайсан ҳамон,
Ташлагил ваҳму хаёлотингни, рўёни унут.

Вақти ўтса ҳар бир ишнинг охири Ҳижрон ва ғам,
Қилма тўйни, берма жома, қўй, сарупони унут.

МОЗОРИМ ЛАВҲИНДАН

Шоирам, бан сўйларам, сизга забоним арз этар,
Жон қулоғи бирла тингланг, сизга жоним арз этар.

Холи эрмас бир замон жисмим жафои таънадан,
Холи аҳволим сиза руҳи равоним арз этар.

Бан ниҳон ўлсам-да, осорим ниҳон ўлмаз, қолур —
Қайғулик ҳолимни ахлофа ниҳоним арз этар.

Ҳар замон ҳоли дилим хомам сиза айлар баён,
Ожиз ўлсам сўйламакдин, таржумоним арз этар.

Бан йиқилсам ё йўқ ўлсам, кимсадан сўрманг бани,
Қўнглуминг ёсин йиқилмиш хонумоним арз этар.

Бир замон бўлғай манга лавҳи мазорим таржумон,
Миллатим ҳижронда, Ҳижрон, жовидоним арз этар.

ДЕВОНИ ҲОФИЗДАН ТАРЖИМА

Бу хирқаки кийгоним, майга алишув яхши,
Бул маънисиз дафтарни майга ботирув яхши.

Умримни ямон қилдим, кўб вақт қараб юрдим,
Вайронани буржида афтода бўлув яхши.

Зоҳидларинг аҳволин элга айтосим келмай,
Бу қиссани гар айтсам, чанг бирла айтув яхши.

Аҳволи фалак шундай бебош(у) оёғ бўлса,
Маъшуқ ҳаваси, соқий, май қўлда тутув яхши.

Сан мунчаки дилдорсан, дилни уза олмийман,
Кўб дардики тортарман, ул сочи ечув яхши.

Чунки қаридинг, Ҳофиз, чиқ майкададан эмди,
Риндию ҳавасгарлик ёшликда битув яхши.

Эй миллати ҳасраткаш, мунча бўласан Ҳижрон,
Мастию ғурурликни эмди тугатув яхши.

(«Латифа» куйи¹га)

Миллий куйларимиздан бири «Оғажон латифа, гулидан латифа», «Шохида ўйнанг, баргида сайранг, боғ латифа»дур.

Театр ва адабиёт кечаларида сахнада қуйида ёзилмиш миллий шеърлардан бир байт бир ёки икки киши тарафидан ўқилуб, сўнгидан кўб кишилар тарафидан хўр, созлар ила жўр қилуб, иккинчи байт ўқилур.

Оқил қошида, миллат бошида
 Нурлар сочуб, яшнаб тургон мактаб эмасми?
 Ўқусун ёшларимиз, бидъатни ташлармиз,
 Кетсун ғафлат! Келсун ҳиммат! Яшасун миллат!
 Илму ҳунарлар, гуллар чаманлар
 Ёшлар учун очиб тургон мактаб эмасми?
 Боби адабдан, илму фунундан
 Таълим бериб, сўйлаб тургон мактаб эмасми?
 Аҳли ватанга, сарву чаманга
 Булбул каби сайраб тургон мактаб эмасми?
 Боғи жинондан, ҳам бўстондан
 Миллий гуллар теруб тургон мактаб эмасми?
 Зулму жаҳлга, нодон, бахилга
 Кўкрагини керуб тургон мактаб эмасми?
 Иллатга луқмон, заҳматга ҳозиқ
 Ҳикмат дарси беруб тургон мактаб эмасми?
 Билганга дармон, билмасга армон,
 Жоҳилларни туртуб тургон мактаб эмасми?
 Мактабда одоб, мактабда ахлоқ,

¹ Ҳамманинг маълумидирки, ҳар кимнинг ўз она тили, ўз адабиёти турган ерда бошқаларнинг тил ва луғатини ишлатмак ва сўйламакча кулунж бир иш йўқдур. Биз бечора боболаримиз қазиган ариғдан сув ичмай, кўрган бировдан сув тилаб ичамиз. Бу-да, бизнинг ўз миллий нарсаларимизнинг суймаганимизни намунаси дур. Мава шул тўғрида боболаримиз тарафидан «Ҳар кимники ўзига, ой кўринур кўзига», деб сўзланган ҳикматли сўзларинг-да ёдимиздан чиқараётмишбиз. Ва шул жумладан бири миллий мусиқий соз ила чалинадургон, жирланадургон миллий куйларимизни баъзилар арабча «мақом», баъзилар форсча «оҳанг» деб атамишлар экан. Аммо, менча, боболаримиз тарафидан «Қирма санамнинг уйига, санам солур ўз куйига», деб сўйланган ибратли она тилимизга суялуб, «куй» демоқ яхшироқ кўринди (Авлоний изоҳи).

Хату савод чиқаруб тургон мактаб эмасми?
Дорул улума, дорулфунуна
Авлодини юборуб тургон мактаб эмасми?
Ғафлат жафосин, жаҳлинг яқосин
Қўлини чўзуб ушлаб тургон мактаб эмасми?
Ҳар бир кишига, савдо ишига
Йўл кўрсатуб, бошлаб тургон мактаб эмасми?
Дунёда санъат, бизларда бидъат
Ташланг, дебон ялиноб тургон мактаб эмасми?
Кўнгулда армон, юз доғи Ҳижрон,
Миллат руҳини кўтаруб тургон мактаб эмасми?

ИСТИҚБОЛДАН ОРЗУЛАРИМ

Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қатъ уммид айламам таъмини истиқболидан,
Илма рағбат истарам миллатни ёшу чолидан,
Илму дониш яхши зийнат қиз-хотунга молидан,
Илм олуб, шояд қутулса ғафлат(н)инг чанголидан.

Гийбату бугзу адоватни агар тарк айласак,
Илму фан таҳсилина ҳиммат-ла белни бойласак,
Билмак, ўрганмакни касб айлаб, дил узра жойласак,
Хоби ғафлат ўрнига саъйи жадални пойласак,
Жилва қилса маърифат ойинайи иқболидан.

Ҳар ғаминг поёни вордур, ҳар аламнинг охири,
Ҳар зимистоннинг баҳори, ҳар хазоннинг охири,
Мунқалиб бўлмак табиий ҳар замоннинг охири,
Шодлиққа дўнмаюрми ҳар фиғоннинг охири,
Дардимизнингдур давоси илм(н)инг истеъмолидан.

Илмсиз мумкинмидур топмак биза роҳи нажот,
Жаҳл ила ичмак ўлурми Ҳизртак оби ҳаёт,
Илм арбобин тўфангидур қалам, ўқи — даво —
Басдур, авлодим, отил илма, жаҳолатдин уёт,
Мева чиқғайму, кўзим, шунгу дарахтнинг толидан.

Тарбиятсиз боғу бўстондан самар кутмак абас,
Ишламай гулзорда бекор гул кутмак абас,
Булбули шўридани дом ила ҳуркутмак абас,
Ешлиғ гул ғунчасин очмай, гулоб этмак абас,
Заҳрига бардош эдан тотгай арининг болидан.

Уйнамоқ-кулмоқмидур дунёга келмакдин мурод,
Билмоқ, ўрганмоқ ила олмоқ керакдур яхши от,
Яхши ишлар ишламак халқ ичра кун-кундан зиёд,
Гар темир ишлов еса, ўткур бўлур, исми фўлод,
Ҳеч садо чиқғойми руҳсиз Мирқуруқ ашколидин.

Қайси миллат билмаса илму ҳунар, бўлғуси хор,
Минг машаққатлар билан авқотини зўрға топор,
Яхшилаб боқилмаган от пойга-кўкбур¹ми чопор,
Қорни оч бечоралар миллатга хизматми ёпор,
Яхши иш мумкинми уммид арбакаш — ҳаммолдан.

Ишта, эй миллат, эшит, бу сўзларим сенга хитоб,
Ездигим бу сатрлар ҳар қайси гўё бир китоб,
Чиқ мозорингдан ўқуб, қаршингдадур явмул ҳисоб,
Илм олиб аъмола боқ, эй миллати олижаноб,
Ҳашрда бўлғайми Ҳижрон мард-зан жуҳҳолидан.

КУКНОРИ ВА ҚИМОРБОЗ

(«Ийглама ёрим»² куйига)

Барча қилди тараққий, бизлар ухлашмайлуқ,
Эски одат — бидъатни маҳкам ушлашмайлуқ.

Ичма кўкнори, ичма, ташла паст ишларни,
Уйнама қимор, қимор, боз ташла мушлашларни.

Сабаб недур, бизларда илма рағбат йўқдур,
Сархушлик кайфи бирлан қорнимиз хўб тўқдур.

Илму ҳунар ўргансун бизни (нг) ҳам авлодлар,
Бўлғусидир илм ила ҳар бир иш бунёдлар.

Узгалар кирди йўлга, бизлар ғофиллармиз,
Авлодимиз билимсиз, барча жоҳиллармиз.

Бузуқ ишдан динимиз бизларни манъ этган,
Бизнинг ишлар барчаси тескарига кетган.

¹ Кўкбур — кўпқари.

² Куйларимиздан бири: «Ийглама ёрим, ййглама, яллолашай-
луқ, тўртта, бешта бўлуб олибон, гулбоғлашайлуқ»дур. Шул куйга
солинуб, юқорида ёзилган миллий шеърлардан бир байт бир киши
тарафидан ўқилуб, сўнгидан кўб кишилар тарафидан хўр, созлар
ила жўр қилуб иккинчи байт ўқилур (Авлоний изоҳи).

Кўзни очинг, ёронлар, бизлар ҳам инсон-ку?
Мана, бизнинг миллатнинг аҳволидур — ушбу?

Борму биздек дунёда нотавон ҳеч миллат,
Қилмуши кони зарар, турмуши ҳаб иллат.

Миллат ҳолин кўрганда кўзларимдур гирён,
Мунча пастлаб кетди деб бўладурман Ҳижрон.

Ичма кўкнори, ичма, ташла паст ишларни,
Уйнама қимор, қимор, боз ташла мушлашларни.

ТҲЙ ҲАҚИНДА

(«Реза»¹ куйига)

Ўғлингизни ўқитмоқға бўласиз айёр-ўв,
Тўй қилсангиз ош бермоқға ақчангиз бисёр-ўв,

Камбағал келуб тўйга кирса, кет, нари бор, бор-ў,
Бойлар келса, тўрга олиб, ошу тўн тайёр-ўв.

Бидъат учун сарф ўладир олтину динор-ў,
Мактаб деса, пул йўқ, дерсиз,—бу нечук кирдор-ўв?!¹

Туркистонга ўрнаб қолмиш тўй деган исроф-ў,
Бойлар ерлар ёғлиқ ошни, камбағал озор-ўв.

Бидъатми бу? Одатми бу? — Нағора қоқмоғ-ў,
Шавкатми бу, тбм бошида сурнайин тортор-ўв.

Кулган бизнинг бу ишларга бошқа миллатлар-ў,
Пул сарф этуб ҳажвий бўлмақ бизга не даркор-ўв.

Бизнинг динда борми, айтинг, тўрт кун ош бермоғ-ў,
Бсйни сийлаб, бечорани кўксига туртор-ўв.

Ҳақ дер, бизга ёрдам қил, деб нотавонларга-ў,
Очни қўюб тўқға берсак Тангримиз безор-ўв.

¹ Миллий куйларимиздан бири:

«Отма мани тошлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв,
Учуб кетай қушлар билан, ёр-ёр, ёр-ўв»дур. Шул куйга солиниб, юқорида ёзилмиш миллий шеърдап бир байт бир киши тарафидан ўқулиб, сўнгидан кўб кишилар тарафидан хўр, созлар ила жўр қилуб, иккинчи байт ўқилур (*Авлоний изоҳи*).

Дўст тутдилар фақирларни пайғамбаримиз-ў,
Умнат бўлсак, сабаб недир, биз қиламиз хор-ўв?!

Бизнинг тўйлар кўриниб тургон махзани бидъат-ў,
Бўлғумиздур айбимизга биз қачон иқрор-ўв?!

Эмди бизнинг бу ҳолинча бу замон қўймас-ў,
Бош деворга тақ этган сўнг бўламиз ҳушёр-ўв.

Кундан кунга тараққийда бошқа миллатлар-ў,
Билмам қачон биз бўламиз уйқудан бедор-ўв.

Тўйга боруб, ошларни еб, қорнимиз сийпаб-ў,
Шул кун умр ўтқарамиз биз бутун бекор-ўв.

Эсиз, тўйга сарф ўладир оқчалар Ҳижрон-ў,
Илм уйдан қизғонадир пулларин бойлор-ўв.

БИЗ НАЛАР ҚИЛАМИЗ?

Хаёл айламаким, хайри бериё қиламиз,
Улум ҳосил эдуб, ўзни пешво қиламиз.

Хулус ният ила ҳеч иша киришмаймиз,
Етушса бир амали, дафъатан ҳаво қиламиз.

Ҳамиша алданамиз, алдамоқду (р) ниятимиз,
Тушунмай иш тубига жангу можаро қиламиз.

Фалак бизи биватадур ҳамиша ўз куйина,
Билиб туриб ўзимизни, анга фидо қиламиз.

Кимики жоҳилу шарманда, они мақтаймиз,
Губори муқаддамини кўзга тўтиё қиламиз.

Кимики манфаати халқ учун қадам қўйса,
Онинг ҳақида туну кун(да) бад дуо қиламиз.

Агарда бир киши минг яхшилик баробарида
Бирорта айб иши қилса, анга жафо қиламиз.

Савоб қилғучи оздир десам хато қилмам,
Гуноҳ ишлари ҳаб кайфи маишо қиламиз.

Агарда бир сўзимиз ташласа, ўғил-қизимиз,
«Жувонмарг, йўқол!»—деб оқу қаро қиламиз.

Бировни хизмати тақдир қилинмаюр бизда,
Хатоси бўлса зиғирдек, дил узра жо қиламиз.

Замонага ёрашур илма бизда рағбат йўқ,
Фунун ўрнига биз кайф ила сафо қиламиз.

Қилурса бошқала(р) ҳикмат-ла кимёгарлик,
Биз эрса «гардкам» уруб, мисни кимё қиламиз.

Саодатини қачон билғуси билимсизлар,
Азиз умримизни жаҳла ҳаб-ҳабо қиламиз.

Бу даҳри кўҳнада шабу рўз шамътек ёнамиз,
Куюб туруб яна парвонадин гино қиламиз.

Кетиб туруб қўлимиздан ҳунар тижоратимиз,
Умиди сарвату сармоян гино қиламиз.

Бўлакда бор экан бизда йўқми истейдод,
Қачонгача ўзимиз (ни) ғамга мубтало қиламиз.

Муҳаббатини бўлаклар улума банд этса,
Мудом, ёшу қари бизим, дилрабо қиламиз.

Ўқуб етушса камолота ғайрилар боласи,
Ўқутмайин, бошимизга биз (л) ар бало қиламиз.

Кеч ўлса-да, келинг эмди, кирайлук илм уйна,
Ўқуб ўқутмага бу кундан ибтидо қиламиз.

Етар бу дамгача Ҳижронлиғ, эй мусулмонлар,
Келинг, ҳаётимиза илми раҳнамо қиламиз.

ИККИ САДО

Бу ажаб иш қилур кишини адо,
Ики кун ичра чиқди икки садо.
Бир кун аввал қилуб садо Ҳўқанд,
Эртаси Тошқанд қилди наво.

Тугдилар бир Ватан оносиндан,
Икки ўғлон чиқишди, қилди нидо,

Асра, ё раб, балойи офатдан,
Чўқ умр вер ҳар иккисина, Худо.

Яшасунлар оғо-ини бирдек,
Бирисини бириндан этма жудо.
Қўрмасун доғи ҳажрини онаси,
Қилсун ўғлонлари-ла касби ҳаво.

Сандан умидимиз будур, ё раб,
Аросун миллатина сийна роҳи ҳудо,
Сўзласун доимо ширин тил ила,
Суёдур яхши сўзни шоҳу гадо.

ЖАРИДА МУҲИБЛАРИНА

Дўнди фасли баҳора хористон,
Гул очилди бўлуб баҳористон,
Қўнди булбул, чаман очиб бўстон,
Эшитинг, айлаюр сиза достон.
 Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
 Уқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Маслаки бетараф, тараққий йўли,
Қаламин илм учун тутубдир қўли,
Сарф этар қанча бўлса бор пули,
Одватдур мудир масъули,
 Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
 Уқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Сўзидур тўғри, рост-ҳақгўйлик,
Мақсади илм ила художўйлик,
Ердам айланг, қилинг дуоғўйлик,
Сиздан айлар умид хушрўйлик,
 Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
 Уқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Миллатинг ҳолини баён айлар,
Ҳусни қабиҳин сиза аён айлар,
Саҳфасин сизга таржимон айлар,
Уқумоқға тилин равон айлар,
 Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
 Уқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Уламо аҳлини дилин чоқлар,
Ағниёларни хотирин соқлар,
Фуқарони ҳуқуқини ёқлар,
Миллатин жаҳл хобидин оқлар.
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Сўз ёзар Лўндин, Питербургдан,
Берлин, Истанбулу Парижлардан,
Пекину Тўкию Миср, Қоҳир (а) дан,
Рим, Қобул, Тунис, Жазоирдан.
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Кина, бугзу адовати ташланг,
Эмди чинлаб ўқумақа бошланг,
Олмак учун ёнингизи қошланг,
Ибрат олуб кўзингизи ёшланг,
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Ҳафтада икки мартадур чиқиши,
Йилга тўрт сўм баҳоси, ёзу қиши,
Бир-манат — беш тийин, олишу бериши,
Ўқумасми олиб ақлли киши?!
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

Қутган эрди газитни халқимиз,
Ғайрат этган кишини олқиймиз,
Соли таърихина шунини деймиз:
«Амр этибдур ўқурни динимиз».
Чиқди бошлаб «Садойи Туркистон»,
Ўқунгиз шавқ бирла, эй дўстон.

ШОИР ИЛА ТЎТИ

Шоир:

Кел, эй тўти, икковлон сўйлашайлук ҳоли миллатдан,
Эшутдимки, эмишсан бохабар аҳволи миллатдан.

Кўруб Макка, Мадина, Миср, Истанбулу Эронни,
Налар кўрдунг, эшитдинг, сўйла, жоним, молу
сарватдан.

Кезуб Фосу Яман, Афгону Ҳиндистон, Жазоирни,
Ридодан, ҳирқадан, тасбеҳдан, сўйла ибодатдан.

Қрим, Қофқоз, Қозон, Уфа, Ўрунбургларни кезмишсан,
Мусулмонлар аросида на кўрдинг яхши одатдан.

Кўрубсан Ёвропони, ҳолини бир-бир баён айла,
Маорифдан, фунундан, илмдан, боби ҳукумагдан.

Араблар, форсилар, турклар, тотару ҳиндийлар.
Тараққий қилдиларми, йўқми, сўйла кори умматдан.

Булар ҳам илм-фандан, маърифатдан бохабарларми,
Зироатдан, саноатдан, ҳунардан, илми ҳикматдан?

Келибсан бизни Туркистон аро, эй мурғи жонпарвар,
Бу сўзларнинг жавобини менга бергил мурувватдан.

Тўти:

Савол айлаб сўрарсан бандадан аҳволи миллатни,
Эшит, эй шоири ширинсухан, мандан надоматни,

Бутун исломиён гафлатда, шахсийлик ила мағрур,
Хаёлига кетурмайду сира асри саодатни.

Маорифдан, фунундан истасанг топмассан осоре,
Дароз айлаб қилурлар эл қошида ҳақга тоатни.

Шарорат бўлса тиш-тирноқлари бирла ёпушгайлар,
Риёсиз йўқ ибодат, очқучи йўқ чашми ибратни.

Ҳама ислом элининг саҳнаи уммиди боғлангон,
Фирибу алдамоқни касб қилмишлар, касолатни.

Зироатдан, саноатдан хабарсиз Фосу Эронлар,
Асири аср бўлди ташламай буғзу адоватни.

Арабдур, туркдур, тотор, ҳиндидур, мусулмондур,
Хурус ҳар ерда бирдек қичқирибдур, олғил ибратни.

Ҳунар йўқ, илм йўқ, фан йўқ, тараққийдан нишон йўқдур.
Мусулмон киссасидан ел эсадури ишта сарватни:

ИФФАТЛИ ИНСОНЛАР

Бўйинини эгмас кишига ҳақни билгон нафс учун,
Молин исроф айламас олийжанобон нафс учун,
Маслаку мақсадни сотмас чин мусулмон нафс учун,
Йиртмас ифбат пардасин арбоби урфон нафс учун.

Ҳар кишининг кўнглида мастур бир омоли бор,
Баъзининг бахту саодат, баъзининг иқболи бор,
Баъзининг на кулбаси, на сарф этарга моли бор,
Исматини бузмағай ҳар хонавайрон нафс учун.

Турмағай боби тамаъда ҳиммату ғайратлик эр,
Бўлса гар бир бурда нони, камбағаллар бирла ер,
Ожизу бечорани кўрган¹ замон онларга дер:
Чўзмағай дасти тамаъни яхши инсон нафс учун.

Парча пон деб синдирарми одамият шонини?
Гўшт йиғмоқға верарми нафса миннат нонини?
Миннат ичра банд этарми ҳар киши жононини?
Чиндан ишлаб келтирар чин марди майдон нафс
учун.

Сотмағай ифбат-ҳаёсин нафс учун арзон баҳо,
Уздан ожизроқ кишиларга қилур хайру саҳо,
Сўзида содиқ турур, аҳдиға ҳам қилгай вафо,
Сўйламас асло ёлонни аҳли виждон нафс учун.

Мор захридин ёмонроқдур бахилнинг бир пули,
Ҳам чаённи найзасидан пуралам нокас тили,
Юмшамас тун-кун эритганда данининг тош дили,
Нокаса сунмас бўйин гавҳаршуносон нафс учун.

Бир қарн ичра қорин деб обрў тўкмак абас,
Арзи¹ номусин йўқотганлар бўлурлар хору хас,
Халққа миннатдорлиқ ҳаргиз керак эрмас эмас,
Олат этмас ғайратин номусдорон нафс учун.

Ризқ топмақда чўмолидек кучингга йиғлағил,
Пашшадек хониш қилуб ҳар суфрадан қувланмағил,
Ғайратингни, арзи номусингни, Ҳижрон, сақлағил,
Пардаи инсоният йиртарму инсон нафс учун.

¹ Арз—қиймат, қадр.

ГАПУРМАНГЛАР

Келинг, инсоф этинг, буғзу адоватдан гапурманглар!
Масожид олдида ғийбат, шикоятдан гапурманглар!

Сахийликни қилинг одат, бўлинг шафқат-мурувватлик,
Бахилнинг қошида хайру саховатдан гапурманглар!

Етар ғафлат, етар зиллат, етар беилмлик, жонон,
Очинг ибрат кўзини, хоби ғафлатдан гапурманглар!

Тижоратга, саноатга кирайлук бошқа миллатдек,
Йўқ ўлсун маърака, тўю зиёфатдан гапурманглар!

Ибодатни қилинг ихлос ила, Аллоҳ учун холис,
Риё айлаб халойиқға риёзатдан гапурманглар!

Жину деву пари деб болаларни дилларин бузманг,
Келур «Олабўжи» деб, ҳеч хурофотдан гапурманглар!

Ўғул, қизларни яхши тарбият бирла қилинг улкан,
Ғазаб, аччиғ ила даҳшат сиёсатдан гапурманглар!

Боласини ўқутмак фарздур ҳар бир отоларга,
Ўқутмасдан, иш ўтган сўнг надоматдан гапурманглар!

Сабийлар олдида бемаъни сўзлаб хулқини бузманг,
Жувону бачча деб кўз-қош, ишоратдан гапурманглар!

Тамаъдан, моли мардумхўрликдан эҳтиёт айлаб,
Фирибу ҳийлагарликдан, хиёнатдан гапурманглар!

Наша, афюну кўкнор, ичкуликнинг номини айтманг,
Шуларга ўхшаган фиқсу шароратдан гапурманглар!

Болаларга «Онангни ур, отангни сўк» деб ўргатманг,
Уриш, мушлаш каби бежо жиноятдан гапурманглар!

Зиёнлик, дилга ўрнашган ёмон ишларни ташлайлук,
Ота-бобом қилган деб урфу одатдан гапурманглар!

Сиза арзим будур, эй шоирон, ишқия назм этманг,
Қалам қош, зулфи сунбул, сарви қоматдан гапурманглар!

Паямбар айди: «Баъзи шеър — ҳикмат, баъзисидир сеҳр»,
Амал айланг бу сўзга, ҳажву бидъатдан гапурманглар!

Келинг, эмди ёзайлик, сўйлашайлик камчиликлардан
Етар Ҳижронлик эмди, жами ишратдан гапурманглар!

САДОИИ БУЛБУЛ

Кўнуб гул шохига булбул дер: Эй инсонлар, инсонлар,
Қилурсиз табакай гофил ётиб афгонлар, инсонлар.

Туринг уйқуни ташланг, илм олинг, ёшлик ганиматдур,
Йўқ эрса, бўлғунгиздур жаҳл учун қурбонлар, инсонлар.

Туганмиш сиздаги инсониятнинг оби ҳайвони,
Адоват денгизингиз тўлқину тўфонлар, инсонлар.

Учуб кетмиш дилингиздан биродарликнинг осори,
Кўрунмас заррача шафқат, ҳису виждонлар, инсонлар.

Жаҳон тор ўлди сизнинг дастингиздан барча қушларга,
Қамаб дому қафасга сомеъ илҳонлар, инсонлар.

Қаронгу қилдингиз дунё юзин жоҳил дили янглиғ,
Дилингизни ёрутмас илм ила урфонлар, инсонлар.

Фақиру нотавон ҳар ерда биз қушлар каби нолон,
Қани ёрдам дебон Ҳақдан келан фармонлар, инсонлар.

Туну кун айласам фарёд сизларга асар қилмас,
Дили тоғлар тошидек юмшамас қотгонлар, инсонлар.

Адоватни таш(л)анг, улфат бўлингиз, бир туғушгондек,
Бу оламга эрурсиз неча кун меҳмонлар, инсонлар.

Мурувватлик бўлингиз, бир кишининг жонин оғритманг,
Ғарибу бенаволарга қилинг эҳсонлар, инсонлар.

Саховат бўстонига кўнгул мурғини ром айланг,
Санохон ўлғусидур ҳурлар, ризвонлар, инсонлар.

Тараққий айлади дунёда ҳар миллат илм бирла,
Нечун сиз қолдингиз пастлаб, мусулмонлар, инсонлар.

Кучингизнинг борица умрингизни илма сарф айланг,
Билдмсизлар ики оламдадур Ҳижронлар, инсонлар.

МУХОТАБИМ ҚАЛАМ

Аё эй соҳиби урфон! Ватан боғинда фарёд эт!
Отиб ташла ародин эски одатларни, барбод эт!

Маориф-ла фунун таҳсилина қил раҳнамолиғ сан,
Қаронғуда қолан миллатни нури илма иршод эт!

Садои дил фирибинг-ла ўчур кину адоватни,
Адолат орзуси-ла тўқуб ёшингни, иншод эт!

Жаҳолат, зулмат ичра қолди авлоди Ватан мағмум,
Назар қил, марҳамат қил, жаҳл чанголидин озод эт!

Керак, оқил эсанг, дунёга ортуқ ҳирсинги қўйма,
Қўлингдин келганича илм арбобина имдод эт!

Қарамхонингни ёзгил неъматни алвон ила ҳар он,
Шакаргуфтор ила авлоди миллатни дилин шод эт!

Кириш, ожизлара имдод қилмак пунжасин бошла,
Бу миллат хонадонин тоза таъмиринг-ла бунёд эт!

Маишат бобида исломиён ҳар ерда меҳнаткаш,
Зиёи илма тарғиб айла, меҳнат боғин обод эт!

Агар қолсун десанг оламда бир таърихи осоринг,
Чолиш миллат ишина бир бинотек яхши бир од эт!

Ғариб миллатни афроди тилар сендан шу умиди,
Чақир илма, Ватан авлодини чин одамизод эт!

Белингни боғла маҳкам, шаръи онҳазратга хизмат қил,
Қаро ёшингни тўк шому саҳарлар вирди аврод эт!

Ватан меҳри агар бўлса, дилингда ишқ савдоси,
Отил нури маорифга, ўзингни мисли Фарҳод эт!

Етар гафлатда Ҳижронлиғ, қадам қўй боғи таълима,
Чолишмишлар нечук таҳсила ўтмиш таърихинг ёд эт!

ҒАЛАТ

Шайхлик даъво қилуб, беилм гуфторинг ғалат,
Шайх Санъон бўлмасанг, бўйнингда зунноринг ғалат.
Сўфиман деб соф дил бир-ла ибодат қилмасанг,

Сўзинг (г) а тўғри эмасдир жумла кирдоринг ғалат.
Илм лофин урдинг эл қошида манманлик қилуб,
Қўлда тасбеҳ, мағзсиз бош узра дасторинг ғалат.
Зоҳидо, зуҳдингга мағрур ўлмағил сан зинҳор,
Қилмаса тангри қабул тоати даркоринг ғалат.
Рўза тутгач, мушлашурсан кўчада ҳар ким била,
Гар савол ўлса, хумориман деб иқроринг ғалат.
Ҳақни амр этган закотини мукаммал бермайин,
Ҳийла айлаб камбағал ҳаққига инкоринг ғалат.
Ҳожи десун халқ, деб қилдинг зиёрат Каъбани,
Ақрабо авлодинга қилгон жафокоринг ғалат.
Халқ олдида ибодатни қилиб дуру дароз,
Махфида қуллуқ адоси бўлса душворинг ғалат.
Камбағалларни қўюб бойинг чақирдинг рўзада,
Холисона қилмагон хайроту ифторинг ғалат.
Қориё, қилдинг тиловат доимо дунё учун,
Гар худо раҳм этмаса, шаб-рўз такроринг ғалат.
Илмдан йўқ санда осори дуохонлик қилуб,
Ёзибон берган эзибички-ю туморинг ғалат.
Тўрт адад тош ташлабон, касб айладинг роммоллик,
Жину шайтондин ялондан берган ахборинг ғалат.
Бизга эшону табиблик отадан мерос деб,
Заъфарон ҳуббулмаликдин дору тайёринг ғалат.
«Аскиёман» деб тилингга ҳарна келса сўйлабон,
Мажлису улфатчиликда мардум озоринг ғалат.
Дод-фарёд этганинг бирла қулоғи кар элинг,
Терс тўнини ташламас, Ҳижрон, бу ахторинг ғалат!

ДИҚҚАТМАН

Аромизда муҳаббатни урушконига диққатман,
Мусулмонларнинг ахлоқин қуришконига диққатман.

Оларда ақчани олғай хамирдан қил суғурғондек,
Берурда тўрта туқғондек тиришконига диққатман.

Агар сўфи чақирса, масжида кирмас, ибодатга,
Худойи ош десанг саф-саф киришконига диққатман.

Агар илму маорифга тараддуд қилса бир инсон,
Анга қарши туруб, халқнинг қизишконига диққатман.

Таажжуб, бу замонда тўғри сўз тувғонга ёқмайдур,
Темурчидек ялон сўзни чўзишконига диққатман.

Ичарлар оч юракға чойни шилқиллатиб доим,
Кишиларни самоварда қиришконига диққатман.

Агарда етти ерда тўй бўса, ошни тушургайлар,
Тўйоб қорни, кекуруб, кўб керушконига диққатман.

Маориф, илм йўлига тийинни кўзлари қиймас,
Базмда баччага сўмлар беришконига диққатман.

Бўлақларни боласи илм уйига отилганда,
Бизим авлодимиз ўйнаб юришконига диққатман.

Ё(в)рупо халқи ҳар ишга назар ибрат учун боқса,
Бизим эл қоф йўқотгандек туришконига диққатман.

Уқуб ҳамсоямизнинг қизлари зебо тикиш тикса,
Бизи қизларни тикғони бурушгонига диққатман.

Бўлақлар илм дуррин риштаи жонига тизганда,
Бизимки илмсиз чўпчак теришконига диққатман.

Ҳама деҳқончиликни янги асбоблар билан қилса,
Омоч-бўйинтуруқ-ла ер суришконига диққатман.

Ҳавоси яхши уйларни ясаб роҳат яшар ағёр,
Бизимкилар зах уйларда чуришконига диққатман.

Халойиқдан мани Ҳижронлигим беҳуда эрмаским,
Фирибгарлик қилуб, юмшоқ кўришконига диққатман.

БИЗ НИМА ҲОЛДАМИЗ?

Эй, жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз,
Илмсиз қолдук аёқ остида мисли хокимиз.

Усди илму маърифат-ла бошқалар ар-ар каби,
Тарбиятсиз, мажмағил монанди занги токмиз.

Жисмин, ахлоқин тузатди нослар, таннослар,
Қир чопон, кўкрак очуқ, яхтак яқоши чокмиз.

Ғайрилар ташлаб жаҳолат бодасин ғамдан халос,
Биз эса масти жаҳолат, кўкнори тарёкмиз.

Айшу ишрат бўлса ҳар қанча қилурмиз бемалол,
Диний ишлардан, ибодатдан қочар бебокмиз.

Дори дунё илм ила пурнур ўлан бир вақтда,
Жаҳли водийсинда ётгандур хотун-эркакмиз.

Уйламак лозим эмасми, эй Муҳаммад уммати,
Фарзи суннатдан чиқуб, бизлар қаён кетмокмиз?!

Жоҳилон билгайму нафъи-судини, эй олимон,
Тобакай яхши-ёмонга етмагай гидрокимиз?
Илм яхшими, жаҳолатми, тушунмаймиз ҳануз,
Ақлимиз йўқми бизим, мажнунми ё тентокмиз?
Ичкилик, уммул хабоис¹, дейдилар пайғамбарим,
Кеча-кундуз кўп ичармиз, жоҳилу нопокмиз.
Басдур, эй Ҳижрон, жаҳолатдан гапурмак шунчалар,
Тўғри сўз тувгонга ёқмайдур, демиш ўроқимиз.

МУСИҚИ

Маст ўлур ҳар ким эшитса, шавқ ила овозинги,
Уйнамоқ айлар тақозо, тингласа жон созинги.
Мавжи овозинг асир айлар қулубу жонлари,
Сомеъ айларсан садо қилсанг агар инсонлари.
Чашми руҳонинг неча минг жонлари жазб айлағай,
Мурда диллар жунбушингдан тўтиё касб айлағай.
Элни элтар завқ дийдоринг таманно айласа,
Қим мусаххар ўлмагай васлинг тамошо айласа.
Қайflanмазму сенингдек дилкушо мастонадан,
Қайси жон айрилмоқ истар сан каби жононадан,
Сўйлаган кимдур даҳонингдан азал асрорини,
Нағманг очгай элни афкорин, тузар жон торини.
Ларза тушгай жисми инсона тараннум айласанг,
Қалблар ларзишга тушгай сан такаллум айласанг.
Сувратинг кўрганда, эй жонпарвари зебо мақом,
Оташи ишқинг-ла ҳар жон суврати бўлгай гулом.
Қуйла, сўйла шеърими, эй руҳпарвар, бемалол,
Бир садо қил, бир нидо қил, кўрсат оҳанги жамол.
Қоинота чиқ уйингдан, айлагил бир илтифот,
Шаклинги кўрганда, сендан руҳ касб айлар ҳаёт.
Нағмасозингдур мадори жисм, қудсий сўзларинг,
Руҳбахшодур садо қилганда, Ҳижрон, кўзларинг.

МИЛЛАТ ҲАЙКАЛИГА ХИТОБ²

Тур, эй миллат, уйқудан, ҳасратлашайлук,
Илм уйига кирмоқға суҳбатлашайлук.

Ётма, миллат, ухлама, бедорлашайлук,
Миллий ишлар ишларга, тур, бел боғлашайлук.

¹ Уммул хабоис—қабихликлар, тубанликлар манбаи.

² «Йиғлама ёрим» куйида (Авлоний изоҳи).

Ётмоқ бўлса хўб ётдинг, эмди турмоқ замони,
Уйқу, ғафлат, ялқовлик — жаҳолатнинг нишони.

Сўлмиш гулдек юзларинг, ёшлар сочур кўзларинг,
Узма умид дунёдан, айт қайғулик сўзларинг.

Тилсиз, ишсиз, билимсиз, бемор, миллат — авлодинг,
Ҳеч бир ерига етмас оҳу фиғон, фарёдинг.

Олам нурга тўлганда, бизлар вулқон ичида,
Барча чиқди соҳилга, бизлар тўфон ичида.

Дунёга боқ диққат-ла, ётма ғафлат, ҳасратда,
Оламдаги санъатга кўз қамашган фурсатда.

Кечди ул ўтган замон, ҳозирда янги замон,
Нодон миллат маҳв ўлган, ўқуган, билган — омон.

Сўлган гулингни бўйла, тарихларингдан сўйла,
Кўб замон чекдинг ғурбат, истиқболингни ўйла.

Ухладинг бир неча йил, эмди илма ғайрат қил,
Ялқовликни тарк айла, фану илминг яхши бил.

Тур, бизларга йўл кўрсат, кўрпангни устингдан от,
Бул тараққий давринда ётмоғлик санга уёт.

Маънос ўлма, эй миллат, бўлма навмид ҳам диққат,
Савқ эт илма авлодинг, ғайрат қил, чекма ғурбат.

Ағёр — олим, биз нодон, барча — руҳлик, биз бежон,
Узгага дунё бўстон, бизларга зиндон Ҳижрон.

БАҲОР

Кўнглум хуш эрди мавсуми фасли баҳордан,
Боди сабо кетурди хабар васли ёрдан.
Табъи табиат айламиш атрофни сабззор,
Рашк айлаюрди Боғи Эрам бу диёрдан.
Бир ёнда гул-чечаклар отуб, тебранур чаман,
Бир ёнда булбул оҳ чекур интизордан.
Бир шавқ хуш латофат ила келтурур насим,
Бир қўқуни чамандан ва бир лозордан.
Боқ диққатинг-ла бир гула, бир сарву сунбула,
Оч кўзларингни, қилма гина рўзгордан.

Ағеринг олди гулни гулобин териб-териб,
Гулшан хазона дўнди тушуб эътибордан.
На санда ёра майл, на васл учун ҳавас,
Чек алларингни эмди бу завқу ихтиёрдан.
Аввалда санда бор эди илму фунунға ишқ,
Шимди иборат ўлдинг у эски мазордан.
Қўб ётма, қотма, иста висоли жамоли ёр,
Бўлма баҳор сўнгида Ҳижрони зордан.

ЎЗ МАИШАТИМИЗДАН

Қўб қизиқ бул жаҳоннинг савдоси,
Қўринур ранг-баранг тамошоси.
Ҳар ера борса, сўзи мақбулдир
Қимни бор бўлса нуқра-тиллоси.
Гар фақир ўлса, очлигиданким,
Бўлмағай бойни зарра парвоси,
Тўй қилиб, ош берур ғанийларга,
Қамбағал кирса, ҳайда-ҳайдоси.
Тўн берур ағниё-имомларга,
Қамбағал — парча нонни шайдоси.
Сарф этар тўйга пулни минг-минглаб,
Йўқ хаёлинда мактаб иншоси.
Илм учун пулни кўзлари қиймас.
Қим билур, борми, йўқми фойдоси?!
Жумласи бойни сўзини айтур,
Хоҳи эшону хоҳи муллоси.
Илмдан истасанг, нишон йўқдур,
Бошида бор қозонча саллоси.
Халққа бир пулча қиммати йўқдир,
Ҳар ким (н) инг бўлса илми-доноси.
Тонг отур — кун ботур — ўтар даврон —
Йўқтур миллатни зарра болоси.
Ҳар киши ўз маишатин истар,
Қимга лозим малолни ғавғоси.
Тўғри сўз тувғониға ёқмайдур,
Бу сўзимдур замон тақозоси.
Қўрдими парча манфаат миллат,
Эй, замоннинг адиби аълоси?!
Ҷамият мажлиси бормаслар —
Йўқтур ёғли палов, нишоллоси.
Эй кўзум, қон тўк, оғла, Ҳижрон бўл,
Ишда миллатга булдур авлоси.

МАИШАТИМИЗДАН БИР МАНЗАРА

Қўб вақтлар ухладук, эмди турайлук,
Тонг отди, уйқудан кўзни йирайлук.
Ўтмасун вақтимиз, илма юрайлук,
Тезгина илм(н)инг уйига кирайлук.
Э миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Тангримиз фарз қилмиш бизга ўқурни,
Қўбимиз билмасмиз ўқур, ёзурни,
Биз яхши кўрамиз ухлаб ётурни,
Бошқалар ўқутур гунгу сўқурни.
Эй миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Умрини сарф этмиш илма боболар,
Чекмишлар илм учун жабру жафолар,
Бизлар ҳам бўлмайлук бахти қаролар,
Битсун, йўқ ўлсун бу кайфу сафолар.
Эй миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Боболар қилмишлар илма шитоб,
Ёзмишлар қанча ҳисоб-китоб,
Солмишлар мактаб, мадраса, меҳроб,
Бизлар ётармиз ўқумайин ухлаб.
Эй миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Оз бизда яхши тартиблик мактаблар,
Йўқ бизларда илма жиддий талаблар,
Оталар илма пул бермас — ер гаплар,
Тўйларга оқчалар неча минг сарфлар.
Эй миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Ўзгалар иттифоқ, бизда хиёнат,
Ўзгада илм олмақ, бизда жаҳолат,
Ўзгаларда ғайрат, бизда атолат,
Ўзгада иқтисод, бизда сафоҳат,
Эй миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Динимиз манъ этган киши ҳақин ердан,
Биз ҳазар қилмаймиз ҳаққинг йўқ дердан,
Пул деса қаттиғмиз тошу темирдан,
«Ол» демак ёқадир, безормиз «бер»дан.
Эй миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

Ҳар ерда кўчди жуҳудларга савдо,
Бизлара ҳовли сот, боғни сот, ялло,
Илмсиз ҳар бир иш охир вовайло,
Оч кўзни, эй Ҳижрон, илма бел бойло.
Эй миллат, ухлама, илм олур чоғи,
Ҳар миллат илм олди — ёнди чироғи.

ЖАҲОЛАТ ҚУРБОНИ

Декламация усулида шеър.

Биринчи бўлим

Отам эди бойлар бойи, кўб эди ер-сув, жойи,
Уйимизда ҳар кун фалов — тагида оқурди мойи.

Гумашталар, хидматчилар, ривожлик юрурди ишлар,
Неча ерда сарой-дўкон — нақшкорлик иморатлар.

Бир тарафда деҳқончилик, саҳроларда чорвачилик,
Бир тарафда боғу бўстон — яхши эди тирикчилик.

Ёғлиқ ошлар ошар эдим, фароғатда яшар эдим,
Отам, онам иш буюрса, бўйин товлаб қочар эдим.

Ухлар эдим кун чиқгунча, ўйнар эдим кун ботгунча,
Пул тикуб ошуғ ўйнашни ўргандим ман унча-мунча.

Ёшим бўлди саккиз ёшар, ишим эрди ўйнар, ошар,
Тарбиятсиз катта бўлдим, ҳасратларим ҳаддан ошар.

Ўргангил деб илму адаб, отам элтуб берди мактаб,
Шогирдлар ўқуса сабоқ, ман ўлтурар эдим қараб.

Домламда бор уч газ таёқ, йўғонлиғи икки бармоқ,
Подачининг гавронидек бошга тушар тароқ-тароқ.

Мактаб менга бўлди зиндон, ақлим ҳайрон, кўзим гирён,
Шундай машаққатлар билан ўқуб юрдим неча замон.

Ўскан эдим эрка бўлуб, юрган эдим ўйнаб-кулуб,
Мактаб деса безиллардим, йиғлар эдим ўфкам тўлуб.

Бир кун сўрди отам ҳолим, баён қилдим ўз аҳволим,
Ўз айбимни ёшируб қўюб, ота, домлам, — дердим, —
ЗОЛИМ.

Отам, «жур» — деб, қўлим тутди, бошқа бир мактабга
элтди,
Домлага тайинлаб мени, ўзи уйга қараб кетди.

Аммо бу мактабда калтак, йўқ экан чархфалак, чалфак,
Домласи ҳам яхшигина, кўрди мани ўз ўғлидак.

Тарбият қилди ҳар кунни, ўқусун, билсун деб мени,
Аммо манда қайда қулоқ, тингламадим ҳеч бирини.

Мени ишим эрди мушлаш, ёқа йиртиш, уриш-талаш,
Ошиғ ўйнаш, янғоқ отиш, бел боғлашиб тушмоқ кураш.

Домлам қилди кўб насиҳат, ўйин ўрнига ёз деб хат,
Домла сўзи ёқмас эди, бўлур эдим жуда диққат.

Домла бўлди мандан безор, болалар ҳам чекди озор,
Қувди, мактабдан ҳайдади, эмди бўлдим тоза бекор.

Иккинчи бўлим

Ҳар кун чиқиб самаварга, улфат бўлдим ямонларга,
Ўргандим қимор ўйнашни, йўлдош бўлуб чафанларга.

Саодат дунёдан кечдим, наша чекдим, шароб ичдим,
Тўғри йўлдан озғурдилар — майхоналарда пул сочдим.

Бебокларга қўшилуб юрдим, махфий бузуқ суҳбат
қурдим,
Отам насиҳатин олмай, турма, зиндонларни кўрдим.

Юрий-юрий бўлдим ямон, меҳрибонлар қочди мандан,
Қимор шаробхоналарда ҳар кун қилур эрдим жавлон.

Бўлдим мусрифлар мусрифи, гаров эрди тўну дўфи,
Оч қолганда уйга келуб, бўлур эдим мўъмин сўфи.

Иш қилмоқга айёр эдим, ош вақтида тайёр эдим,
Насихат қилган кишидан дунёда ман безор эдим.

Уриш, мушлаш эрди ишим, оғу эрди ичган ошим,
Бир кун бошим ёрилурди, бир кун синур эрди тишим.

Отим бор яхши арғимоқ, чопар эрдим ҳар кун улоқ,
Бир кун маъийб бўлуб келуб, бир кун бўлур эрдим
чўлоқ.

Меҳрибон онам йиғлар зор, мен берурдим яна озор,
Сут ҳақини ҳақламадим, охирда бўлдим шундай хор.

Ун саккизга тўлди ёшим, йўқ эрди ўзга қардошим,
Отам ўлди, ер-сув қолди, зарга ботди ёлғуз бошим.

Дунё мани қутуртурди, ямон дўстлар йўлдан урди,
Охирини ўйламадим, мағрурлик йўлдан озғурди.

Сафоҳатга бўлдим мағрур, шароратга эрдим масрур,
Гостинса, рестўранларда кеча-кундуз қилдим мурур.

Қилди қўлдан дунё гузор, бўлдим тоза ранжу хуммор,
Ер сотишга қолди куним, бўлдим охир ғамга дучор.

Дунё манга берди фириб, давлат кетуб бўлдим ғариб,
Саодатдан баъид ўлдум, фалокатга бўлдим қариб.

Қулфат менга эшик очди, ғурбат бошга меҳнат сочди,
Молу дунё, давлат кетди, ҳамроҳларим ташлаб қочди.

Боғу бўстон кетди қўлдан, чўнтак қуруқ қолди пулдан,
Барчасини бердим барбод, турмушим фарқи йўқ қулдан.

Ҳасратларим ҳаддин фузун, ҳеч ким мандек бўлмас
забун,
Кўзларимдан оқар қон-ёш, жигарлар пора, бағрим хун.

Тириклигим жаҳаннамдур, турмушим туну кун ғамдур,
Сўнг фушаймон фойда бермас, кўзим гирён, дийдам
намдур.

Емоқға нонга бұлдим зор, чопоним эски, ўзим хор,
Кучу қувват кетди қўлдан, қимирлашга йўқдур мадор.

Уқумадим — бұлдим нодон, ҳазар қилур мандин инсон,
Сизлар мендан ибрат олинг, жаҳолатга бұлдим қурбон.

Ибрат бўлсун сизга бў ҳол, жаҳолатда йўқтур камол,
Илмсизлик қилгай хароб, Ҳижрон бўлур аҳли залол.

ЎЗ МАИШАТИМИЗДАН

Арбамиз ғилдираги уч газу ғилдир-ғилдир,
Олти ботмон юки бирлан қиладур пилдир-пилдир.

Миллат авлоди ҳама арбакаш ва ҳаммоллар —
Афти ангори қаро, кийгани — жулдур-жулдур.

Бошқалар илму ҳунар соясида яхши яшар,
Илмсиз фақри заруратга биз (л) ар қулдур-қулдур.

Тўлди тобеълиғимиз Русияга эллик йил,
Билмайин рус лисонин, кўзимиз мўлдур-мўлдур.

Биз қачон ажратамиз фойда бирлан зарарни,
Лоф, ёлғон гап-сўзда қиламиз гулдур-гулдур.

Қимга ўғлингни ўқут русча — десанг, ёқмайсан,
Русча билса бузилур дер, важи булдур-булдур.

Самоварга чиқишуб ёш-қари чулдирашур,
Эртадан кечғача чойни ичадур шўлдур-шўлдур.

Ўлтуруб мақташадур отини, эшшакларини,
Бири дер: йўрға, бири дер, меники — дулдур-дулдур.

Уйда оч ўлтуродур хотуни, эр тўкма еяр,
Келтуруб бачча, базмларга кетар пулдур-пулдур.

Уйнабон қарта-қимор, пулларини бой берибон,
Том тешуб, бўғча ўғурлаб, одам ўлдур-ўлдур.

Сўз қуруқ бўлса, кишининг қулоғига ёқмас,
Ош беруб, тўн берубон қўйнини тўлдур-тўлдур.

Мунча беҳуда тутошуб қизишурсан, Ҳижрон,
Элга оҳинг асар этмас, ўтунинг ҳўлдур-ҳўлдур.

САФОҲАТ — АЙНИ ФАЛОКАТ

Сафоҳат офати жондур жаҳонда,
Сафоҳат биздадур ушбу замонда.

Юқумлик бир мараздандур сафоҳат,
Юқуб, андан туғулур ҳар фалокат.

Сафоҳат маҳв этар умринг, ҳаётинг,
Умид этма сафоҳатдан нажотинг.

Сафоҳат айлагай молингни торож,
Бўларсан охири номарда муҳтож.

Берибдур Ҳақ сенга жуз ихтиёри,
Ризо эрмас бузуқ корингга боре.

Азиз умрингни ғафлатда кечурма,
Сафоҳат жомини нафса ичурма.

Шариат йўлида қил истиқомат,
Сафоҳат охири ҳасрат, надомат.

Душун жони азизинг, эҳтиёт эт,
Мусаффо бўл, пай (ғ) амбар ортидан кет.

Сафоҳат ўйлама ороми жондур,
Бутун виждон ила жонга зиёндура.

Фақирликни пула сотуб олурсан,
Душунгил, душмана муҳтож қолурсан.

Сафоҳат душмани номусу шаънинг,
Буюк бир офати руҳи равонинг.

Қабоҳатдур, сафолатдур сафоҳат,
На Ҳижронлиғ фалокатдур сафоҳат.

НИМА ҚИМНИКИ?

Хўжа хору сўз ҳама бандоники,
Оқча пуллар соҳиби жандоники.

Нега хомуш ўлдинг, эй аҳли хирад,
Бўлди дунё кори шармандоники.
Ширкат айлаб, арбакаш ҳам бўлмадук,
Ҳар куни мингларча сўм кўнқоники.
Нася олуб сут ичадур бизни халқ,
Маска, қаймоқ фабрику банконики.
Бўлмаса мойи ғижирлайдур ўқи,
Барча ишнинг меҳвари тангоники.
Гар фақир ўлсанг, демас ҳолинг надур?
Меҳрибонлиғ олтину денгоники.
Эски тўн бўлсанг, бўлурсан хору зор,
Иззату ҳурмат тўни янгоники.
Илмдан бойлик юқорида турар,
Суҳбату мажлис силиқ саллоники.
Илм учун бир пулни қиймас кўзлари,
Рестўранда тангалар яллоники.
Чашмимизни босди ғафлат пардаси,
Тинчу роҳат кўзлари биноники.
Соддалик бозори бўлди хўб касод,
Суд қилмоқ маҳкаму дононики.
Камчиликни назм ила тақдим этар,
Ишда бу Ҳижрон деган устоники.

„АДАБИЁТ ЁХУД МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР“дан

ТУРТИНЧИ ЖУЗ*

Хомам тўқиюр хуни жигардин ғазалиёт,
Ойинаи ҳар миллат эрур тил-адабиёт.

* 1916 йилги (Т., Орифжонов литографияси) биринчи нашрига асосландик.

БИР-ИККИ СУЗ

Аллоҳ-ал ҳамду ва-л-минаҳи, бан ўз қаламим ила нашр ўлинан «Адабиёт» исмли миллий шеърлар мажмуасининг тўртинчи жузъининг матбуот оламинда жилвагар ўлмоғина муваффақ ўлдум. Муҳтарам миллатпарвар муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ночизоналарими илтифотсиз қолдурмадилар. Туркистоннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалина киритуб, майдони таълима қўйдилар. Улардан бошқа ўз қаламим ила майдони матбуотда жилвагар ўлан «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Адабиёт», «Туркий гулистон», «Тарихи анбиё» исмли асарларим мактабларда ўқулмоқда. Миллат болалари баним бу асарларимдан истифода қилмоқда экан, баним бу хусусдаги ғайрат ва жасоратим даҳо зиёда ўлмаға бошлади. Иншооллоҳ, тездан дилимда хат тортилмиш яна бир неча асарларнинг матбуот воситаси-ла қорини кромларинг анзори олийларина тақдим қилмоқға бандани мажбур қилди. Табний ўлан нуқсон ва камчиликларими танбиҳ ва танқид қилмақда ҳиммат ва марҳаматларини бандадан дариг тутмасалар эди.

Чолишмоқ бандадан, тавфиқ Аллоҳдан,
Ойинаси ишдур кишининг, лофа боқилмас,
Шахсининг кўринур рутбаси, ақли асариндан.

*Тошкент, Абдулла Авлоний, тахаллус
«Ҳижрон».*

ҲАМД

Ҳамд ўлсун, эй Худоё, сенга беадад сано,
Одамни айладинг қора туфроғдин бинно.

Кўкда малаклар арзи убудиятинг қилур,
Ерда қилур ибодатинг инсонларинг адо.

Қудратларингни ҳеч ерига ақл эришмагай,
Санъатларингдан ожиз эрур фаҳм, эй Худо.

Сунъинг баҳоридин ўсадур боғ аро чаман,
Райҳону сунбулу гулу раънои жонфизо.

Тушмиш димоғи булбула гулнинг муҳаббати,
Шому саҳар гул ишқида булбул қилур садо.

Сўйлар шакаринг ишқида тўтйи бебабон,
Қумрини қайди дом қилан дона бебаҳо.

Ҳар зи вужуда нафс веру бас, ҳаёт ичун,
Ҳар зи ҳаёт нафси ичун жон қилур фидо.

Ағёра вердинг илму фунун ишқини ўзинг,
Биз эрса барча жоҳилу нодон, бенаво.

Дўстинг ҳабиби саййиди мухтор ҳурмати,
Умматларини хоби касолатдин эт жудо.

Ё раб, ғариб миллати ҳушёр айла деб,
Ҳижрон қулинг кўтарди қўлин айлаб илтижо.

НАЪТИ ҲАЗРАТИ РАСУЛИ АКРАМ

Қуръони карим нозил эдуб бизлара холиқ,
Ваҳйи ила юборди они пайғамбара холиқ,
Амр айлади бизларга амал қилмаға холиқ,
Қўндирди расулини бу умматлара холиқ.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,
Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў (л) сун хулқина, фазлу карамина.

Биз уммат эрур сенга, аё саййиди барно,
Пайғамбаримизсан бизи, эй гавҳари якто,
Сан икки жаҳон боисисан, хожаи «Тоҳо»,
Сан бирла, ажаб, топди шараф Ясрибу Батҳо.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,
Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,

Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Бир шаръи шариф уммат учун айладинг эҳсон.
То рўзи жазо жоридур аҳкоми фаровон,
Эй умми лақаб соҳиби донандай Қуръон,
Ким зикр эта (р) номингни мукамал ўлур иймон.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Олам ҳама гумроҳ эди, сан роҳбар ўлдинг,
Ойни бир ишорат эдубон иккига бўлдинг,
Уммат ғамида шому саҳар қайғуга тўлдинг,
Лоло гулини олама нашр этдингү сўлдинг.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Ул кунки, чиқиб арши муаллони ёрутдинг,
Лавҳу қалами курсию зебони ёрутдинг,
Ул жаннати фирдавси мусаффони ёрутдинг,
Шамсу қамару манзили маъвони ёрутдинг.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў(л) сун хулқина, фазлу карамина.

Ҳақ верди сенга чун шарафи хилқати лавлок,
Гарди қадаминг бирла муаттар эди афлок,
Ризвону малак ҳуснига аҳсан деди, эй пок,
Авсофинги мингдин бирина етмагай идрок.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў (л) сун хулқина, фазлу карамина.

Дунё кўзи ҳеч кўрган эмас сан каби устод,
Фақр аҳлини кўнглини қилурдинг ҳама вақт шод,
Эй дурри ятим, олама вердинг гўзал иршод,
Чин ҳуррият эрди у замон, ҳар киши озод.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў (л) сун хулқина, фазлу карамина.

Эй қиблаи олам, сан эдинг раҳмати маъбуд,
Бу дини мубин ўлди вужудинг ила мавжуд,
Сонсиз саловат ўлсун, аё Аҳмади Маҳмуд,
Ҳижронлари маҳшарда шафоатга чоқир зуд.

Х ў р

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад, қурбон анга
уммат,

Ул маъдани илма, ул ҳодийи дина, ул соҳиби ҳилма,
Аҳсан тўғри илма, тўғри фана, тўғри дина,
Жон садқа бў (л) сун хулқина, фазлу карамина.

АДИБИ ШАҲИР ИСМОИЛБЕК РУҲИНА

Эй миллатнинг бобоси, буюк нуктадон эдинг,
Миллатни ҳолина душунон таржимон эдинг,
Эрдинг адиби комилу соҳиби лисон эдинг,
Ислом оламина гўзал меҳрибон эдинг,
Миллат ишина ҳаб чолишуб ишлагон эдинг,
Ҳақ раҳматига лойиқу жаннатмакон эдинг.

Тўлсун худони (нг) раҳматига марқадинг сени (нг),
Дўнсун саройи мағфиратга маснадинг сени (нг),
Ўзгармади ўланча гўзал маслакинг сени (нг),

Савқ этди илма бизни бутун ғайратинг сени (нг),
Аслинг қримлик эрдинг, улуғ зодагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Ҳар жонга солди ҳасрат ила яъса мотаминг,
Ғайб этди шонли бир кишин Ислом оламинг,
Дунёдан учди охирата руҳи пурғаминг,
Бўлсун беҳишзда ҳур ила ризвон ҳамдаминг,
Миллат ишида қартаюбон чарчагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёга сенча доҳийи донанда келмагай,
Фарёда сенча булбули хонанда келмагай,
Сандек фатонат аҳли, метин банда келмайгай,
Фиръол ичинда сен каби бофанда келмагай,
Бизларни нури маърифата бошлагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Эй соҳиби лисон, фасоҳатлу, эй нажиб!
Устоз эдинг, муаллим эдинг, бизга, эй адиб!
Нотиқ эдинг, муҳаррир эдинг, энг буюк хатиб,
Нутқингдан ўлди миллатинг афроди бенасиб,
Оби ҳаёт барча лаби ташнагон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёга келса ҳар киши, бир кун қилур сафар,
Ҳар жисм ўлур жаҳонда фано, ишта номвар,
Лекин сенингча шаън ила кетмоқға ким етар?
Майдони маърифатда топар санча ким зафар?
Эрдинг ғаюри Рустами Исломиён эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Дунёда ҳар ким ишласа, хайр ишта ном олур,
Оламда қанча юрдими, элдан салом олур,
Дунёдан ўтса жисми кетар, исми ком олур,
Улган сўнг анга ҳар киши тилга калом олур,
Устои халқ, давлата соҳибнишон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Айт ҳасратингни эмди ҳузури паямбара,
Чекфон ғамингни сўйла у ҳодийи акбара,
Биздин шикоят айла боруб руҳи сарвара,
Бир нутқ сўйла биздан ўшал шоҳи раҳбара,
Сўз сўйламоқға нотиқу ҳаб қаҳрамон эдинг,
Ҳақ раҳматина лойиқу жаннатмакон эдинг.

Етушди муждаки, қайғули кунларинг қолмас,
 Улайда қолмадигидек булайдағи қолмас.
 Агарчи ман назари ёра хоксор ўлдим,
 Рақибим манга ўхшаш шод ўла қолмас.
 Кўтарса байроғини, урса ханжари бирлан,
 Ую уйи ичра турган бир киши омон қолмас.
 Фақирларинг дилини овла, қўлга ол, эй бой,
 Хазинаю зару олтун, кумушларинг қолмас.
 Сенга ганимат, аё шамъи васлу парвона,
 Булай муомалангиз субҳидамгача қолмас.
 Хабар кетурди фаришта у олами ғайбдан,
 Киши карам эшикида умидсиз қолмас.
 Равоқ узра забаржад била ёзилмиш бу,
 Карам эгасини эҳсонидан бўлак қолмас.
 Бу сўзни Жамшид у базминда шод ўлуб дедик,
 Кетур пиёлада майни, ки Жоми Жам қолмас.
 Шикоятинг ери эрмас, ёзилгани бўладур,
 Киши ҳамиша гирифтори ғам бўлуб қолмас.
 Нигор меҳр қўяр деб, тамаъ қи (л) ма, Ҳофиз,
 Нишони меҳр йўқидек ситамлари қолмас.
 Фалакни терс кетар деб бўлмагил Ҳижрон,
 Ки бизни эзгани бирлан ўзи-да соғ қолмас.

ҲОФИЗДАН ТАРЖИМА

Танбур, дотор, англа, на тақрир қилурлар,
 Авлоқда ичинг ичкунни, тақфир қилурлар.
 Ушшоқларинг пардасини ишқ ўзи йиртар,
 Ёшларни, қариларни-да таҳқир қилурлар.
 Дилда хираликдан бўлак иш ҳосили йўқ-ку,
 Янглиш бу хиёлиндака дилгир қилурлар.
 Дерларки, эшитма, дема ҳам ишқ рамузин,
 Қандоқча қийин қиссани таъбир қилурлар.
 Ташвишга солуб вақтларим май кўтарубон,
 Ҳилватда кўринг, пир-мурид «гир» қилурлар.

¹ «Девони Ҳофиз»дан таржима. Миллий куйларимиздан бири «Баёти Шероз» куйидирким, куй шундан иборатдур:

Расид мужда, ки айёми ғам нахоҳад монд,
 Чунон намонду чунин низ ҳам нахоҳад монд.

(Авлоний изоҳи).

Юз мулк дили ёрти боқишда олинуркан,
 Бу тўғрида хўблар нега тақсир қилурлар.
 Биз ҳийласига алданубон ташқари қолдук,
 Ичкарида онлар нима тадбир қилурлар.
 Бир фирқа э (й) тар: «Саъйу жадал васла етургай»,
 Бир фирқа буни «соия тақдир» қилурлар.
 Бирдек туражак дермусен аҳволи замонни,
 Бу ишхонани ҳар куни тағйир қилурлар.
 Майни ичавер! Сўфию шайх, муфти, раислар,
 Диққат ила боқ! — Ҳаммаси тазвир қилурлар!
 Уйлаб кўр ўзинг, ичкулик иғвога сабаб, чун,
 Шореъларимиз бизлари танфир қилурлар.

РУЕ

У кечаким шаби торик қилди истило,
 Бу саҳнада кўринур банго бир ажиб рўе.
 Жаҳон юзини босиб қирмизи қизил тўфон,
 Фажеъ қўқуси вордурки, жирканур инсон.
 Вабоми, қаҳр-ал-ҳайми не бало, билмам,
 Ғазабми марги муфожатми — даҳо билмам.
 Фақат кўнгул мутараддуд, пуризтироб, малул,
 Қилур фажеъ бу шабни қачон сабоҳи ҳалул.
 Сукут ичинда шу қон-жона айлаюр йилон,
 Фарроши хоба чекилмакда халқ бепоён.
 Надур бу маърака майдонидур балойи ҳаёт,
 Шу саҳна фожиасидан бўлурми фавзи нажот.
 Қилур шу денгиза инсон ўзини дарвона,
 Кечуб ўғил-қизидан, боқмаюр пулу жона.
 Бунга замон ҳукамоси тополмаюр чора,
 Бутун жаҳон бу кечик тонги бирла овора.
 Бу зулмат ичра жудо неча хонумониндан,
 Бу чархи кажрав ўтонмазми имтиҳониндан.
 Шу аср эмиш маданият, шу — давр эмиш гўё,
 Жаҳон ичиндаги инсоният, эмиш рўе.
 Сабоҳ умидида сескандим уйқудан, Ҳижрон,
 Тушумми ёки хиёлимми, билмазам, ал-он.

ҚИМОРБОЗНИ(НГ) ҚИМОРБОЗГА НАСИҲАТИ

Банди бўлсанг ютқузуб, беорман, деб йиғлағил,
 Чўнтагимда бир пулим йўқ, зорман, деб йиғлағил.
 Волидангни пахтасини ур, қиморга бой бер,
 Уғрисан деб ушласа, ночорман, деб йиғлағил¹.

¹ Бу икки байт халқ адабиётидан олинуб ёзилди.

Эртадин ахшомғача ўйнаб юругил бемалол,
Кечқурун ош вақтида тайёрман, деб йиғлағил.
Яхшиликға ундаса ҳар ким сени, солма қулоқ,
Ман насиҳат аҳлидин безорман, деб йиғлағил.
Ишласанг бўлмайдими, куч-қувватинг бор-ку деса,
Соғ эмасман, беқуту беморман, деб йиғлағил.
Кўкрагинг захға бериб ётгил, ёқонгни чок этиб,
Тур болам, — деса онанг, ухлорман, деб йиғлағил.
Гар ёмонлар суҳбатига чорласа, тайёр бўл,
Яхшилар йўқлар эса, мурдорман, деб йиғлағил.
Ўйнама, ўғлим, қимор, деб йиғласа, Ҳижрон, онанг,
Урганиб қолдим нетай, хумморман, деб йиғлағил.

АРЗИМАС

Аё ғофил, жаҳон айши бағир қонингға арзирму?
Эсиз умринг жаҳолатда еган нонингға арзирму?

Улumu тарбиятдан беҳабар авлодинг, эй ғофил,
Қилан тўю тамошонг хонавайронингға арзирму?

Бу дунё айшига бору йўқингни сарф қилғайсан,
Қаро ер остига кирганда армонингға арзирму?

Хаёлу хотирингда бенаволарга мурувват йўқ,
Хасисликда кечан ҳоли паришонингға арзирму?

Уруғ-тувғонларингни барчаси сендан эмас хушнуд,
Бу янглиғ меҳрсизлик бағри сўзонингға арзирму?

...¹Жамъ қилгон шайларинг гўр оғзида қолгай,
Саховатсиз, мурувватсиз кедан жонингға арзирму?

Қолур дунёда молинг, сан кетарсан дори ухрога,
Сахийлар олдида қилган пушаймонингға арзирму?

Иш ўтган сўнг пушаймон, эй биродар, кор қилмайду,
Чекиб ҳасрат-надомат, оҳ-афғонингға арзирму?

Билурсанми, сан ул қавми нажиб исломиёнсанким,
Саҳойиф бирла дунё тўлса Қуръонингға арзирму?

¹ Уқиб бўлмади.

Адолат, тўғрилиқни амр этар Қуръонимиз бизга,
Душун, кину адоват нури иймонингга арзирму?

Чиқиб «Ал мўъминуна ухувват»дан маслакинг, ёху,
Ойил, дўстим, фано иш поки виждонингга арзирму?

Қани улфат, қани ихват, қани ҳақдин кел (г) ан фармон,
Қани бизларда омил, доғи Ҳижронингга арзирму?

ҲАҚИҚАТ ЎЛСУН БУ ХАЕЛ

Келинг, эй дўстлар, кайфу сафони ташламаймизму,
Вафосиз дунёда меҳру вафони бошламаймизму?!
Утар дунё, кетар дунё, қолур кўнглингдаги армон,
Ғаниматдур, азизим, умримиз, иш ишламаймизму?!
Аромизда бизим ишчи кишининг қиймати йўқдур,
Боқиб инсоф ила ишловчини олқишламаймизму?!
Бизим авлодимиз ҳам илму урфон билсун, ўргансун,
Етар ғафлат, етар зиллат бинони хушламаймизму?!
Фунуни илмсиз дунёда турмоғлиқ маҳол-алҳол,
Бу кундан ибтидо нуру зиёни ушламаймизму?!
Келур бир кун ажал боди, хазона дўндирур умринг,
Азиз жондан азиз авлодимиз бо хушламаймизму?!
Жаҳон бозорида, афсус, тушдик қадр қимматдан,
Жаҳолатдан кечуб илм ўйини оғушламаймизму?!
Етар оху фиғон, Ҳижрон, етар бу хоби бепоён,
Ойилмоқ вақтидур, ғафлат бошига муштламаймизму?!

ИЛМА ТАРҒИБ

*«Лайли Мажнун» операсиндаги куйлардан шарҳи;
«Эй бекасу бечора» куйига солинуб ёзилди.*

Эй, илмсиз, аҳволи забун, ғофилу нодон миллат,
Афсуски, ҳар бир ишинг ўлди ғаму андуҳ.

Н а қ а р о т

Оҳ, жаҳл, жаҳл! — Балодур, балодур!
Жоҳил кишилар дарда мубталодур¹.

¹ Бу бир байт Кашкўкда ёзилмиш муаллим Осаф афандининг шеъриндан олинди. (Авлоний изоҳи). Муаллиф Боқуда Жаъфар Бунёдзода нашр этган «Гашгўк» (вағмалар мажмуаси)ни кўзда тутмоқда Қаранг: 2-табъ, 1914 йил, Боку.

Мактабда эрур нури зиё, ҳосили урфон миллат,
Мактаб деганинг жаҳл балосини давоси...

Ағёрлар олдинда бутун бесару сомон миллат,
Ёврупони кўр, найлади илм ила жаҳонни...

Басдур бўйла ғафлат сенга, эй хотири вайрон миллат,
Шояд топилур истаса бу дардингни давоси...

Атрофинга боқ, кўзларинг оч, дийдаси гирён миллат,
Боқ диққат ила, илм ила пурнурдур олам...

Илм олмақи фарз этди биза ояти Қуръон, миллат,
Сад ҳайфки, бизлара амал қилғучидур оз...

Пайғамбаримиз илм ўқу, деб айлади фармон, миллат,
Токайғача бизлар қоламиз жоҳили нодон...

Ҳар тоифа илм ила, саноеъ-ла қилур ҳар ери бўстон,
Бизлар эса ялқовлик ила жаҳлга қурбон... миллат,

Ўйлаб кўринг, оламдами бор биз каби Ҳижрон, миллат,
Оҳ, дангасалиқ, дангасалиқ бизни йиқодур.

Н а қ а р о т

Оҳ, жаҳл, жаҳл!—Балодур, балодур!
Жоҳил кишилар дарда мубталодур.

МИЛЛАТГА ХИТОБ¹

Кўзларинг оч, эй миллат,
Кўб замон гофил ётдинг.
Умринг ўтди ётмакда,
Қайғуга тоза ботдинг.
Кетди шону шарафинг,
Мозор тошидек қотдинг.

Х ў р

Э!.. Токайғача ғафлат ичра ётамиз!
Келинг ёшлар, жаҳолатни отамиз.

¹ Шарқи куйлардан «Сўйла бир кўрки араб» куйига солинув ёзилди. (Авлоний изоҳи).

Бизга бу кун илма киришмак керак.
Бизга бу кун илма тиришмак керак.

Эй миллат ҳасраткаш,
Йўқ санда илма рағбат.
Илм олмақ-ла ағёринг
Роҳат яшаюр, роҳат.

Бўлма навмид, эй ислом, сан-да айла бир ғайрат.

Х ў р

Эй!.. Токайғача биз ўқувдан қочамиз,
Келинг, ёшлар, миллий мактаб очамиз.
Бизга бу кун илма киришмак керак,
Бизга бу кун илма тиришмак керак

МИЛЛИЙ НАҒМА

*«Шоҳ Аббос» операсиндаги шарқи куйлардан бирига—
«Тасниф»га солинуб ёзилди.*

Борми, миллат, хабаринг, қирилди болу паринг,
Улумсиз яшамоқдан сен ўлмишсан тақачи,
Фунунсиз яшамоқдан сен ўлмишсан подачи.

Х ў р

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон,
Яшамоқинг сени илм иладур, бўлурсан амон,
Илм олмасанг — хатаринг, ҳеч қолмагай асаринг!

Улумсиз яшамоқдан сен ўлмишсан чақачи,
Фунунсиз яшамоқдан сен ўлмишсан ёқачи.

Х ў р

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон.
Яшамоқинг сени илм иладур, бўлурсан амон,
Борми ғайрат назаринг, ҳеч қолмади ҳунаринг!

Ялқовликда яшамоқдан сен ўлмишсан чегачи,
Илм олмайин яшамоқдан сен ўлмишсан бедачи.

Х ў р

Ортар ғаминг, аламинг, йўқтур қўлда қаламинг,
Ёзув билмай яшамоқдан сен ўлмишсан мозачи,
Уқумайин яшамоқдан сен ўлмишсан азачи.
Йўқдур ҳиссинг — сезаринг, тилсиз, қулоқ қаринг!

Анқовликда яшамоқдан сен ўлмишсан кўзачи,
Бекорликда яшамоқдан сен ўлмишсан бўзачи.

Х ў р

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон.
Яшамоқинг сени илм иладур, бўлурсан амон,
Кетди гулинг, чаманинг, вайронадур ватанинг!

Чойхонада яшамоқдан сен ўлмишсан болачи,
Майхонада яшамоқдан сен ўлмишсан модачи.

Х ў р

Яша, яша, яша миллат, заковатинг вордур?!
Саодатинг сени илм иладур, кечурма замон,
Яшамоқинг сени илм иладур, бил ани Ҳижрон.

МИЛЛАТА САЛОМ

Эй сабо, етур бу саломими,
Илм кўйида юран ҳабибим, дилраболара,
Тонг отибди, кўр, нур ўлиб жаҳон,
Боқ, кўзинг очиб, азизим, рўшнолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоялара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Бу замонада илмсиз залил,
Илм йўлида, оталар, бўлмангиз бахил,
Жаҳлдур бало, айлангиз ҳазар,
Илмлик етар, азизим, муддаолара.

Боқ, зиёлара, ҳамсоялара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Саъй ила топар ҳар киши мурод,
Илм ила ўлур кишида ақл-ҳуш зиёд,
Гофил уйқуда ясланиб ётур,

Бир назар айланг, азизим, ошнолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоёлара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Ким билур қачон биз бўлур уёғ,
Хоби жаҳлдан бўламиз, оҳ, қачон узоғ.
На раво биза мубталойи азим,
Қолди бошимиз, азизим, кўб жафолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоёлара,
Илм ила учар, азизим, боқ ҳаволара.

Сўйла, эй сабо, миллата салом,
Бўлмасун дерам, ҳеч бизда бир авом:
Мен, гуломам, Хижром, эй сабо,
Илм олан етар, азизим, ҳап сафолара.
Боқ, зиёлара, ҳамсоёлара,
Илм ила учар, азизим, боқ самолара.

МАВЛУДИ НАБАВИЯ

Эй аҳли Қуръон, бу кун пайғамбар туғилган кун,
Нурлар тўлган дунёга, динимиз бошланган кун.

На қ а р о т

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунимиз — бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Туғди нури нубувват, тўлди олам нур ила,
Ерга инди малаклар, осмонда шуур ила.

На қ а р о т

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунидир бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Ҳақ кўндарди дунёга энг шонли пайғамбарин,
Кўрди дунёнинг кўзи охир замон раҳбарин.

На қ а р о т

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунимиз — бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Келди раҳматнинг кони, саллаллоҳи Муҳаммад,
Аҳсан дарёсин дури саййидино Муҳаммад.

На қ а р о т

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунидир бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Бўлгунча то қиёмат жорийдур онинг дини,
Энг мукамал динлардан, акмалдур онинг дини.

На қ а р о т

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунимиз — бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул.

Ҳар ким умматдур анга пайравлик қилмак керак,
Энг шонли пайғамбарин қадрини билмак керак.

На қ а р о т

Шод ўлингиз, шод ўлингиз, шодлик кунидир бу кун,
Ёд айлангиз, ёд айлангиз, шонли кунимиздур бул,

Ҳижрон шафоат истар, рўзи жазода сиздан,
Журму гуноҳдан ўзга йўқ туҳфа сизга биздан.

На қ а р о т

Шод, ўл, миллат, шод ўл, миллат, шодлик кунимиз—бу кун,
Ёд эт, миллат, ёд эт, миллат, шонли байрамдур бу кун.
Шонли байрамдур букун, шонли байрамдур букун.

ОҚМА, КЎЗ ЕШИМ

(Ускудор куйига)

Оқма, кўз ёшим, оқма, басдур гирёнинг,
Нодонликдан келмиш сени бу бағри қонинг.

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Ибрат кўзинг очуб, бир боқ замона,
Илму санъат нур сочурлар жаҳона, (жаҳона),

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Қайси миллат ётса роҳат, кайфу сафода,
Нодон миллат бўлур ҳар вақт жабру жафода.

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Уқумаса инсон бўлурми инсон,
Ҳар бир ишда ҳайрон, кўзлари гирён.

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Илм олганларга боқ, налар қилурлар,
Ҳар бир ишнинг ҳақиқатин яхши билурлар.

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Жоҳил бўлса ҳар бир миллат ўғли, авлоди,
Ул миллат кўрмайдур дунёда шоди.

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Йиғлама кўзум, сенга жоним оғриб ачиюр,
Ўзга миллат ғайрат қилуб мактаб очиюр.

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

Оқма, Ҳижрон, эй кўз ёшим, бузма кўнглимни,
То ўлгунча илм ўйидан узма кўнглимни.

На қ а р о т

Қодир Аллоҳ, қодир Аллоҳ, бу на замондур,
Илмсиз миллатнинг ҳоли беҳад ямондур?

КЕРАКМИ Ё КЕРАКМАЗМИ

Сенга, миллат, бу кунда илм ила урфон керакмазми?
Жаҳолат иллатиға саъй ила дармон керакмазми?

Уғул-қизни ўқутмасдан кетарсан дунёдан гофил,
Қаро гўрда дуойи хайр ила Қуръон керакмазми?

Худо амрин қўюб ҳаб ишлаюрсан турфа исёнлар,
Биҳишту кавсару дийдор ила ризвон керакмазми?

Ҳаётингда ҳаво бирла ҳавас йўлини изларсан,
Фақиру бенавога хайр ила эҳсон керакмазми?

Қўлингдан келса, ўз диндошларингга берасан озор,
Мурувват санда йўқ, инсоф ила виждон керакмазми?

Жадал бирла жаҳонда ишла, сандин ўзга хайр олсун,
Ки, ҳар бир ишда, жоним, пул ила жавлон керакмазми?

Зироат ишларида нега бизларда ҳавас йўқдур,
Бу дунё зийнати-чун боғ ила бўстон керакмазми?

Жаҳонда борми биздек илмсиз, жоҳил қолан миллат,
Паришон ҳолимизга, оҳ ила афгон керакмазми?

Дило, токай ётарсан хоби ғафлат йўргони узра,
Билимсиз ўтмиш умринг доғ ила Ҳижрон керакмазми?

ОҲ, БАҒРИ ҚОНИМ¹

Айтсам ғамимни сизлара девоналар каби,
Енсам фироқи миллата парвоналар каби,
Йўқ бир кишики, сўрса бу аҳволи зорими,
Қилсам баён хотири вайроналар каби.

Оҳ, бағри қоним,
Уртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо,
Инсонларда
Қайфу сафо.

Ҳосил жаҳонда кўнгли очич банда кўрмадим,
Инсон каби ўз аҳлини дарранда кўрмадим,
Донанда — лолу жоҳилу шарманда — сарфароз.
Афсус, тўғри, одилу донанда кўрмадим.

Оҳ, бағри қоним,

¹ Шарқий ҳаволардан «Рост» куйига солинуб ёзилди. (Авлоний изоҳи).

Уртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

Ҳар ким ўзини нафъи учун жонини верар,
Парвоси йўқ бўлаклара келса жаҳон зарар,
Кучсизлар (н)и уруб сўкадур табъини қируб,
Кучликлара тавозеъ ила бел букуб турар.

Оҳ, бағри қоним,
Уртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

Суфрангда санга дўст бўлуб ғийбатинг қилур,
Дўстинг илож топса, сани пўстинг (н)и шилур,
Алдар тошини шалдиратуб, қўлда ўйнатуб,
Тадбир — ҳийла, дом қуруб, ким — налар қилур.

Оҳ, бағри қоним,
Уртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо,
Инсонларда
Кайфу сафо.

Тақво либоси эгнида зоҳидлигин сотур,
Эл олдида ибодат учун жонини отур,
Хилватда хўбрўлар ила базми дилкушо,
Пинҳонда кўрсанг, айшу фароғат билан ётур.

Оҳ, бағри қоним,
Уртанди жоним,
Чекдим жафо —
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

Афтодаларни ҳолина раҳм айламас гани,
Алломаларни сўзина қулоқ салмаюр дани.
Ҳақ сўзни сўйлаган кишини халқ суймаюр,
Ҳижрон, гапурма, сўйлама, қадринг кетар сани.

Оҳ, бағри қоним,
Уртанди жоним,

Чекдим жафо —
Йўқдур вафо.
Инсонларда
Кайфу сафо.

МУСТАҲЗОД

Ҳасрат ила ҳар шаб кўрурам уйқудан озор,
ё раб, бу на кирдор!
То субҳа қадар тўлганурам мисли касал, мор,
билмам, бу на асрор.
Ёнуб, йиқилуб, гоҳ туриб, гоҳ ўтиурман,
ғамларга ботурман.
Уртаб ёнурам ҳар кеча парвона каби зор,
ман бекасу беёр.
Борган сари чулғор бани авҳоми хаёлот.
Тангримга муножот,
Бу дарду аламлар қиладур уйқуни бедор.
кўб қайғуларим бор.
Қонлар ютурам, хоби хаёлимдан ўтондим,
жонимдан ўсондим,
Ялғон уламолардан ўлубман жуда безор,
шайтон каби маккор.
Инсоф ила виждондан узоғ кўнгли қаролар,
ул сўфинамолар,
Қофир қимоға муҳри ани ёнида тайёр,
тасбиҳ санар айёр.
Ўз нафси учун ўзгалари қилмада қурбон,
қани ахват сўзи — Қуръон,
Диндан хабари йўқ сонур, ул ўзини диндор,
ул мўъмини жиндор.
Нақдинаи жон ҳадяи ҳаққоният ўлсун,
иғвочи йўқ ўлсун,
Бизларда қачон бўлғуси ўз айбиға иқрор,
токайғача инкор.
Ҳосил ҳақу ҳаққоният аҳли топилурми?
ё туғилурми?!
Ҳижронларинг аҳволидан Олло хабардор,
Ҳақ ўзи ғамхор.

ФАЛАК БИЗНИ НАЛАР ҚИЛДИ?

Фалак мотамсаро кўз ёшимизни қона дўндурди,
Мурувватсизлиғи-ла бағримиз бир ёна дўндурди,

Биза гамхона қилди бу Ватан туфроғини ҳоло,
Бўлақларга маншат йўллари осона дўндурди.

Фунуну илмдин золим фалак бизларни дур айлаб,
Бутун авқотимизни хайр ила эҳсона дўндурди.

Шикоят айласам жоиз бу кажрав гардишинданким,
Ҳаёти умримизни бесару сомона дўндурди.

Налар қилди жаҳонда бизни бепарво фалак маккор,
Фароғат айшимизни оҳ ила афғона дўндурди.

На илма бизда рағбат, на фунуна йўқ ҳавас бизда,
Ҳаловат ҳузримизни ҳасрату армона дўндурди.

Фақирликға ботурди, ошимизда қолмади лаззат,
Палов, норинларимиз қоқшаган қоқ нона дўндурди.

Қасолат дардига чандон бизиким мубтало қилди,
Саломат-соғлиғимиз бедаво дармона дўндурди.

Биза озор вермакдин соқинмаз, раҳми келмазми,
Умиду орзумиз(ни) дам-бадам Ҳижрона дўндурди.

ТАЪРИФИ ГУЛ

Хор алиндан бағри қон ўлмиш, бўянмиш, қона гул,
Гунча бағрин чок этуб, афғон қилур афсона гул.

Элни гулға рағбати чекғон азобиндан келур,
Ул тикан дастида ёнмиш оташи сўзона гул.

Юздаги холи эмас — золим тиконнинг ёраси,
Кеча-қундуз захми гам бирлан бутун ўртона гул.

Гулни гул дерму киши гулнинг тикони бўлмаса,
Онинг учун лойиқ ўлмиш иззату эҳсона гул.

Субҳидамда юзлариндан мавж уран шабнам эмас,
Хор зулмидан тўкар кўз ёшини дурдона гул.

Кимки ҳамдам бўлса ноқобил била заҳмат чекар,
Бемурувват хор алиндан ҳар тараф тўлғона гул.

Гар сабо тебратса гулни, ҳуш иси невчун чиқар,
Бағрига ботган тиконлардан келур афғона гул.

Найласун бечора гул, ботмиш вужудига тикон,
Заҳмига марҳам учун япроғига чулғона гул.

Дилдаги қайғуларин кўрганмусиз чун заъфарон,
Чок этиб гурбат яқосин кўрсатур инсона гул.

Қадрини билмас кишилар сўлдурур гул юзларин,
Тушмасун жоҳил қўлига, битмасун нодона гул.

Ҳосили бечора гул, овора гул, афтода гул,
Охири сўлгай юзи ғам боди-ла Ҳижрона гул.

ҲИЖРОНИ БУЛБУЛ

Баҳор ўлса, шаби ҳижрон ҳамиша зор ўлур булбул,
Гулининг ишқида фарёди хушгуфтор ўлур булбул.

Нидойи жон физоси айлаюр дил гунчасини чок,
Муҳаббат соясида жонидан безор ўлур булбул.

Худодан бошқа йўқ бечоранинг бир воқиф асрори,
Бўлур нолони гирён, ҳажр ила бемор ўлур булбул.

Емоқ-ичмоқ бутун ёдиға келмас ёридан бошқа,
Тутар доим ўтар рўзаки, беифтор ўлур булбул.

Қамоли яъсидан, бекаслигиндан оҳ-зор айлар,
Умид андин узуб, уммиди ғамга ёр ўлур булбул.

Нечун ғамга гирифтор ўлди, булбул бағри қон ўлди,
Жазоси шул: гул истаб мойили гулзор ўлур булбул.

Ватандан, хонумонидан йўқ они зарра парвоси,
Бўлиб шўрида шайдо масти беҳушёр ўлур булбул.

Қачон гулни узуб, сотмоқ учун банд айласа гулчи,
Тушуб сайёд алина, толиби мозор ўлур булбул.

Бўлурман гулға ҳамдам деб, ўзини боғлатур дома,
Фидойи жон этар муштоқ чин дийдор ўлур булбул.

Кеча-кундуз қафасда, оҳ гул, деб айлаюр фарёд,
Омон бермас анга золим қафас, озор ўлур булбул.

Таажжуб, раҳм қилмас, етмаюр фарёдина ҳеч ким,
Бу Ҳижронлиға доим ғам билан ғамхор ўлур булбул.

ЖОҲИЛ НА БИЛУР

Билмагай жоҳил жаҳонда лаззати дунё надур,
Балки билмас, англамас, дунё надур, уқбо надур.
Оҳу фарёду фиғони инжитодур ўзини,
Билмаюр дунёга қилмоқдан қуруқ ғавго надур.
Фақру ғурбатдан шикоят айлаюр саъй этмайин,
Кунчилик айлар бўлакга, билмас истиғно надур.
Билмагай тартиб надур, ҳар иш қилур қилгай зиён,
Олмоқу сотмоқ тижорат, билмаюр савдо надур?
Илмсиз ўсганлигиндан илм қадрин билмагай,
Хат надур, ёзмоқ надур, билмоқ надур, имло надур.
Хору зор ўлгай ҳамиша бошқаларга қул бўлуб,
Меҳнату ғам шуъласига рўзу шаб парво надур.
Қулфати кун-кундан ортар, ҳеч бўлмаз роҳати,
Қайғу-ҳасрат оташига ёнадур, ўртонадур.
Мажлиси суҳбатда бўлса бош қотурғай сўзлари,
Ғоядан, мақсаддан ўлмас гаплари — афсонадур.
Яхши бўлмайдур ямон ҳаргиз насихат айласанг,
Жаҳл ғавғоси-ла мағрур, ақлдан бегонадур.
Жон надур, жонон надур, билмам зиёну судини,
Водийн ҳайрат аро билмас ғами фардо надур.
Жаҳл агар жаҳли басит ўлса, давоси вордур,
Қолса ким жаҳли мураккабда, дали девонадур.
Ҳосили, жоҳи ғаму андуҳдан бўлмас ҳалос,
Билмаюр роҳат надур, ҳасрат надур, Ҳижрон надур.

САОДАТ ШУНДАДИР

*Миллий куйларимиздан «Қошғарча», «Анорхон ёрима»
куйига солинуб ёзилди.*

Мулло бўлсанг, такрор қил-а
Дехқон бўлсанг, шудгор қил-а
Ҳар ишга ғайрат керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Боғинг бўлса, мева қил-а
Ўғлинг бўлса, мулло қил-а
Ҳар илми билмак керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтунум, саодат шундандур.

Боғ атрофи шафтолу-я
Билган ёзар дафтори-я
Жаҳлдан қочмак керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтулум, саодат шундандур.

Ўқуган хушбахт ўлур-а
Жоҳил иши сахт ўлур-а
Ўқумак, билмак керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтулум, саодат шундандур.

Мусулмондур исмимиз-а
Ўқув-ёзув билмаймиз-а
Билмак, ўрганмак керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтулум, саодат шундандур.

Барча етди мақсудга-я,
Биз-да кетайлук бирга-я,
Яхши ўйламак керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтулум, саодат шундандур.

Илму ҳунар устинда-я,
Жоҳил оёқ остинда-я,
Жаҳли тарк этмак керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтулум, саодат шундандур.

Ўқингиз, ўғлонларим,
Кетсун дилдан ғамларим,
Илма тиришмак керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтулум, саодат шундандур.

Ағёр олим, биз нодон,
Борми бизлардек, Ҳижрон,
Ҳиммат ва ғайрат керак ҳозирда.

Х ў р

Илма саъй-у ғайрат қил, олтулум, саодат шундандур.

ЖАҲОЛАТ

Сабаб недур илм уйига бизлар кирмасмиз,
Бизга нўлди, илминг қадрин яхши билмасмиз,
Ўқусак-да чала-чулпа, тамом қилмасмиз.
Қани олий таҳсил кўрган миллат доноси?

На қ а р о т

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!¹

Ҳар кимнинг бор жонидан азиз боласи,
Суюклуси, кўзининг оқу қораси,
Жигарпора, ширин, қимматбаҳоси,
Фарзандин ўқутмас ота-онаси.

На қ а р о т

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!¹

Дилларга ўрнашмуш буғзу адоват,
Илма йўқдур биза саъй ила ғайрат,
Хор ўлмиш, зор ўлмиш, бечора миллат!
Қани алломаси? Йўқ раҳнамоси!

На қ а р о т

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!¹

Бизларнинг ишимиз кўб ямон ўлди,
Хотирлар паришон, бағир қон ўлди,
Миллатнинг боғининг гуллари сўлди,
Қолмади доноси, гули раъноси.

На қ а р о т

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!¹

Фафлатда ётсамиз ўтар замонлар,
Замон бермас бизга сўнгра амонлар,
Жаҳолат нори-ла ўртанур жонлар,
Қани илма роғиб миллат боласи.

¹ Бу байт Кашкўкда «Миллат навҳаси» сарлавҳаси-ла ёзил-
миш шеърдан олинуб ёзилди. (Авлоний изоҳи).

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

Бизда йўқ ғайратдан, йўқдур ҳимматдан,
Савдо-тижоратдан, ҳунар, санъатдан,
Зироатдан маҳрум, фунун, сарватдан,
Барча миллатларнинг бўлдук гадоси.

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

Ишлар бутун овора-саргардонлиғ,
Уйимизни йиқди бизни нодонлиғ,
Илмсизлиғ, оҳ Ҳижронлиғ, Ҳижронлиғ,
Қолмади миллатнинг руҳ ва зиёси.

Нақарот

Оҳ, мунча жаҳолат, ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!
Мундоқча касолат ўлмаз, ўлмаз, ўлмаз!

ЖАҲЛДАН НАФРАТ

*Миллий куйларимиздан «Дугоҳ» куйига солинув
ёзилди.*

Илм нури-ла бу кунда хўб ишиқланди жаҳон,
Илму санъат ҳосил этганлар жаҳонда шодумон,
Жоҳилу нодон қутулмас дарду ғамдан бир замон.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!
Илмликлар олдида беилм бўлгай шармисор.
Илмлик иззатда бўлгай, илмсизлар хору зор,
Жоҳилу нодонларнинг кўз ёши бўлгай шанқатор.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!
Аҳли урфон қайда бўлса, иззату роҳатдадур,
Уқуган, билган кишилар шон ила шавкатдадур,
Жоҳилу нодон ҳамиша меҳнату кулфатдадур.

Нақарот

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

Соҳиби урфон кечургай дунёда беғам ҳаёт,
Илм ила мумкин фақат топмоқ жаҳолатдан нажот.
Жаҳл водийсида ётмоқлиқ уёт узра уёт.

На қ а р о т

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!
Илмдур ҳар бир замон касбу маишат тешаси.
Илм ўлан ерда қуруқ ғафлат жаҳолат решаси,
Илмсизларда бўлурми миллатинг андешаси.

На қ а р о т

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!
Ҳосили илм ўлмаса, дунёда кун кўрмак оғир,
Миллатим аҳволиға Ҳижрон бўлуб ёнгай бағир,
Саъй-ғайрат бўлмаса, илм осмонданми ёғир?!

На қ а р о т

Алъамон, ё раб, жаҳолат кулфатидан алъамон!

ГУФТОРИ ҒАМ

Ҳар кима ағёр бўлса, менга хўб дилдор ғам,
Кеча-кундуз ҳамдамим, ҳар ерда ҳамасрор ғам.
Шодлиғини найларам, йўқтур вафоси бир замон,
Қайда бўлсам биргадур, менга анису ёр ғам.
Уйла хў қилмиш баним-ла, бир нафас айрилмаюр,
Узгага озор бўлса, менга беозор ғам.
Ғам бошига келса ғам, қайғуларин сўйлар банга,
Кулбаи аҳзоними равшан қилуб, ҳар бор ғам.
Даҳр боғида бўлолмас ҳеч киши ғамдан раҳо,
Ҳар қаю гул жисмида бўлгай тизилган хор ғам.
Олиму жоҳил, фақир, шоҳу гадо яксонидур,
Борига борича ғам, йўғига йўқча вор ғам.
Ҳосили дунёда ғамсиз бўлмагай Хизри ҳаёт,
Ҳар бирин бошида бордур минг туман осор ғам.
Холи эрмас ғам алиндан ҳар адибу порсо,
Истамас бўлсангда они ул сени истор ғам.
Бир нафас мендан жудолиқға ризоси йўқ ани,
Кетса ҳам бир онда келгай қошима такрор ғам.
Ёндулар, аммо бу оташлар каби ёқмас кишин,
Ё жаҳаннам норидек мағз—устихон ўртор ғам.
Сўзларим сизларни Ҳижрон этмасун деб қўрқарам,
Чунки доим мен била шому саҳар ғамхор ғам.

ЖИГАР СУЗ

Ҳар нафас дарди дилимдан доғи ҳижроним чиқар;
Чикса жоним жисмидин, кўнглумдин армоним чиқар.

Сийнаи сўзоними ёрса агар, боқса табиб,
Шубҳасиз, бағри сиёҳимдан қаламдоним чиқар.

Таънаи инсонлара бўлмиш ҳадаф ҳижрон дилим,
Ҳар жароҳат ўрнидан бир оҳи афғоним чиқар.

Ошинолиғ кўрсатур қошимда юз найранг ила,
Ошино зан этдиким, бир душмани жоним чиқар.

Ханжари тилдин дилимда ёралар турна қатор,
Сўз эмас, Ҳижрон дилимдан тирқираб қоним чиқар.

Эй, адибо, яхши тадқиқ айлангиз ёзмишларим,
Сатрларда қора эрмас дийда гирёним чиқар.

Саҳфаларда сатр уланмуш хат(ти) ҳолимдур ёзуқ,
Ҳар паришон жумладин ҳоли паришоним чиқар.

Гар ҳаёти жовидоним тан ила қилса видоъ,
Дилдаги қайғуларимдан жони сўзоним чиқар.

Зоҳидо, тасбиҳ ўгурмам, сан каби истаб беҳишт,
Дилдадур дийдори тилдан зикри ҳамёним чиқар.

Истаса Ҳижронлиғимға ҳар киши мандан далил,
Сафҳан дилға ёзилмиш тўла бурҳоним чиқар.

МУНОЖОТ

Миллий куйларимиздан «Сегоҳ» куйига солинуб ёзилди.

Ё раб, тараҳҳум эт биза, қилғил инояти,
Бир сандин ўзга миллати йўқтур ҳимояти.

Тушдук балойи ғамга билимсиз гадо бўлуб,
Авлодимизга дардимизнинг вор сирояти.

Бўлдук фақиру зору дилафгору нотавон,
Нодонлиғ ила жона етушдик ниҳояти.

Ҳар дарда бир даво бўла, ҳар ғамга интиҳо,
Е раб, бу жаҳл дардини бўлғайми ғояти.

Урнашди бизда ақла сиғишмас хурофалар,
Кимдан эришди бизлара ёлғон ҳикояти.

Қилдин қийиқ топиб бизим алломаю муллолар,
Муслимни куфрина топадурлар ривояти.

Е раб, бу можаролара Ҳижрон ўлур кўнгила,
Сандин бўлакға айламак ўлмас шикояти.

ҚАРС ФАЛОКАТЗАДАЛАРИНИНГ ҲОЛИ¹

Ардаҳон, Қарс бошига келди балойи ногаҳон,
Қичқируб ёшу қари фарёд ўлуб дер: Ал-амон!
Қимсасиз қолмиш етимлар йиғлаб истар ошу нон,
Қайси бир виждон қилур тоқат бу ҳола бир замон,
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Неча модар жонидан — ширин болосиндан жудо,
Ўгли айрилди атодан, қиз аносиндан жудо,
Қиз-хотунлар нечаси ифбат-ҳаёсиндан жудо,
Оч-яланғоч барчаси, завқу сафосиндан жудо.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Етмади зolim фалак бечоралар имдодина,
Раҳм-шафқат қилмади инсу малак фарёдина,
Чўқ мусулмонлар фидо бўлди ажал сайёдина,
Бизга вожибдур кўмак қилмак улар авлодина.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Неча кун аввал ғани бир оила бўлди сафил,
Молу дунё, мулку ашё барчаси қолди сабил,
Фарча нон истаб эгур бўйнин бу кун хору залил,
Вақти имдод, эй Ватан аҳли, веринг, бўлмаиғ бахил.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

¹ 1914 йилда Қарс ва Ардаҳон шаҳарларида юз берган ер қимирлаш муносабати билан ёзилган.

Эй мурувват аҳли, имдоду иноят вақтидур,
Оҳ, пон деб жон отонларга понат вақтидур,
Кимсасиз қизу жувонларга мурувват вақтидур,
Тез етинг фарёдина, энг сўнг зарурат вақтидур.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

Бу ёзиқлар ҳолина қайси мусулмон оғламаз,
Бу фажоеъ сахнани кўрганда ким қон оғламаз,
Бу мусибат доғида қай аҳли Қуръон оғламаз,
Шунча иймон аҳли қурбон, қайси Ҳижрон оғламаз.
Бўлди ҳап вайрона Қарсу Ардаҳон,
Хонавайрон, баччагирён, солди бойқуш ошён.

УЗ АҲВОЛИМИЗДАН

Бу Туркистонда зебо қиру сой кўб,
Усумлик туфроғи, кенг, яхши жой кўб,
Сигир, қўй, оту тева бирла той кўб,
Қимиз, қаймоқ, қатиқ ва эту мой кўб,
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб¹,
Ҳисобин билмагон бемаъни бой кўб.

Пулин сарф айлаюр тўю азога,
Йўқу бори кетар боду ҳавога,
Уқурман, деса, пул бермас болога,
Даво борми бу дарди бедавога?
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Ҳавоси қарздордек зор йиғлар,
Экинсиз ер ётиб бемор, йиғлар,
Гулистон боғларида хор йиғлар,
Билимсизлар ниши душвор, йиғлар.
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Кўзи қиймас маориф йўлига пул,
Бу Туркистон элининг одати — шул,
Бу турмуш, бу яшовни бошига кул,
Билувчи билмагани айлагай кул,

¹ Жаргонда «лой» пул демакдир.

Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Харожотдин қочур боддек ғизиллаб,
Келаберса, тўда ёқдан шариллаб,
Қўлидан учмаса бир пул пириллаб;
Чиқим ҳеч бўлмаса, келса ғириллаб.
Бизим Тошканд элинда онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Етиму беваю бечораларни,
Дилин шод айламас афтодаларни,
Вали дерлар бўшангу содаларни,
Қойирлар илмлик озодаларни.
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Ҳисобин билмаган бемаъни бой кўб.

Терак яфроғидек титрар бизи халқ,
Қочар, қўйдек аводисдан бизи халқ,
Илмсиз, тарбиятсиз — пўк, бизи халқ,
Юраксизлик билан Ҳижрон бизи халқ.
Бизим Тошканд элида онча «лой» кўб,
Пули кўб, ақли кам бемаъни бой кўб.

МАКТАБ ГУЛИСТӨНИ¹

МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАРДАН 5-ЖУЗ

Мактаб — хазинаи адабу илм (у) иззатинг,
Мактаб — боғи жаннати фирдавс, неъматинг,
Мактаб кишини жаҳл (у) данийдан қилур халос,
Мактаб — калиди каъбаи қалб (у) заковатинг.

Адабий ахлоқий мароқу шавқ ила ўқуладурган ҳикоялар, шеър ила Туркистон мактабларининг, иккинчи синфларидан бошлаб ўқутмоқға мувофиқ равишда ёш болалар учун енгил вазн ва осон шева узра тартиб берилди.

¹ 1916 йилги биринчи нашри (Т., Яковлев литогр.) асосида тайёрланди.

МАКТАБ БОЛАСИ

Бир кун гўдак, ширин ҳаракот,
(Берсин олло умрина баракот),
Жилдини бўйнига олиб осди,
Мактабга қараб қадам босди.
Йўлда бир ўртоғи анга учраб,
Сўйлади ўйнамоқ учун кўб габ:
«Кел, бу кун борма мактабга», — деди.
Алдабон нонидан бир оз еди.
— Кел, биродар, бугунча ўйнайлук,
Катта сувлар бўйни бўйлайлук.
Ўртоғининг жавобини берди,
Сўз ила хўб одобини берди.
Ман эмасман санинг каби аҳмақ,
Фикру зикрим эмас ўйин, кулмақ.
Ўйнасам ўйнарам озод бўлиб,
Ота-онамни хизматини қилиб.
Мактабга боруб сабақ олурам,
Ўқумасам, сан каби чафан қолурам.
Жур, санам бор баним-ла мактабга,
Кўб ҳаваскор бўлмағил габга.
Йўлга солди тил ила йўлдошин,
Мактабга мойил айлади бошин.
Солди ўртоғининг сўзина қулоғ,
Босди ул ҳам ўқув йўлига оёғ.
Иккиси бирга бўлдилар мулло,
Чиқди хату савод ҳам имло.
Яхшилар яхшиликга бошлайдур,
Ямон ўртоғ яқонгдан ушлайдур.

БАТАН

Сенинг исминг бу дунёда муқаддасдур,
Ҳар ким сенинг қадринг билмас—ақли пастдур.
Сенинг туйғунг юракларга савдо солур.
Сенинг дардинг бошқа дардни тортиб олур.
Еринг, сувинг бизни боқуб тўйдирадур,
Семиз-семиз қўйларингни сўйдирадур.
Олма-анор, анжир, узум—меваларинг,
Оту ҳўкуз, эчки, така, теваларинг.
Бизлар учун хизмат қилур барчалари,
Ҳар бирлари нозу неъмат парчалари.
Сендан туғуб, катта бўлуб, қайтиб боруб,

Яна сенга кирадурмиз бағринг ёруб.
 Онамизсан! Бизни (нг) мушфиқ онамизсан!
 Жавлон уруб яшайдургон хонамизсан!
 Сени сотмоқ мумкинмидур, ўзинг ўйла,
 Тилинг бўлса, ҳасратларинг тузук сўйла!
 Бизлар сотмас бурун қилур эрдинг фарёд,
 Биз сотган сўнг нега дерсан бизлардан дод.
 Айб бизларда, сени соғуб эмолмадук,
 Емуш бериб ем ўрнига ем олмадук.
 Билмадук кўксингдаги хазинани,
 Биз билмасмиз тош-тарозу, мазинани,
 Сотиб-сотиб қоладурмиз ғамга ботуб,
 Бойқуш каби вайронада ётиб-ётиб.
 Сени сотуб пул қилурмиз — кетур-қолур,
 Бир йилдин сўнг баҳонг икки бўлуб олур.
 Тарбиятсиз, илмсизлик жазосидур,
 Жаҳолатнинг бошга солган азосидур.
 Селоби ғам келмас бурун жадал бирлан,
 Ту(в)ғонини тўхтатмаган бўлур Ҳижрон.

ҲИЖРОН СУЗИ

Туғуб ўсдим бу Ватанда,
 Ватаним мисли йўқ жаҳонда!
 Туфроғлари ўсумликдур,
 Манзараси кўрумликдур.
 Бир тарафда тоғлари бор,
 Меваси мўл боғлари бор.
 Тоғларидан конлар чиқар,
 Ерларидан донлар чиқар.
 Сувларидур тамлу-тотли,
 Меваси қанду ноботли.
 Боғларидур ширин-шарбат,
 Анжир, узум, анор, нашват.
 Дарахтлари ўсар фирош,
 Фалак узра кўтаруб бош.
 Ҳавоси ўта ёқимлик,
 Чўллари бор тошлик, қумлик.
 Тошқанд эмас, тошқанд эрур,
 Кесаклари гулқанд эрур.
 Ишлаганга хазинадур,
 Дангасага ҳаринадур.
 Кеча-кундуз фарёд этуб,
 Ишловчини ётур кутуб.

Ўтар кунлар, ўтар замон,
Эй, Ватаним, бўлма Ҳижрон!
Мен кетсам-да, сен бўл омон!
Омон — Ватан, Ватан — омон!

НАМОЗ

Тангрини фармонидур бизга намоз,
Динимиз арконидур бизга намоз.

Эркагу қизга баробар қилмағи,
Ҳар куни беш вақт фарз бизга намоз.

Қалбимиздан қайғуларни йўқ қилур,
Ҳикмати Луқмонидур бизга намоз.

Жаҳл (у) гафлат отабини паст этар,
Кавсарни оби ҳаёт бизга намоз.

Фарқсиз шоҳ (у) гадо сафда турар,
Ҳуррият майдонидур бизга намоз.

Ҳар қаю мўъмин керак қилмак адо,
Буйруғи Қуръонидур бизга намоз.

Тарк қилганлар гуноҳкор ўлғуси,
Қилмоғи дозим эрур бизга намоз.

Дунёда иззу шараф, ухрода ҳам,
Лутфи Ҳақ раҳмонидур бизга намоз.

Беғамозлар кўрмагай роҳат юзини,
Икки дунёга керак бизга намоз.

РУЗА

Эй моҳи мунаввари муборак,
Фарз этди сани биза таборак.

Инсонга шараф вирди қудуминг,
Шод этгучи сан эрур умуминг.

Сансан ҳама ой ичннда сарвар,
Сандан диду жон ўлур мунаввар.

Таъриф қилур сани малаклар,
Табрик қилур замни, фалаклар.

Эй жомеъи жуд(у) лутф(у) эҳсон,
Эй манбаъи нуру файз(и) Раҳмон.

Вор санда у раҳмати илоҳи(й),
Афу ўлғуси банданг гуноҳи.

Ҳақ лутфини санда айлар изҳор,
Эҳсонли, карамли, бахшишинг вор.

Масжидлар аро тўлур халойиқ,
Тангринг ибодатига лойиқ.

Мўъминлар эдуб худога сажда,
Бошини эгуб умуми банда.

Ҳар кимда ибодата ҳавас вор,
Ҳар дилда сурур, шод бисёр.

Овозаи шавкатинг бўлакча,
Санда сўролур гўзал тилакча.

Хурсанд бў(л) масинми рўзадорлар,
Раҳмат ишқи бу ойда порлар.

Эҳсони худосан, эй шариф ой,
Бечорани санда шод этар бой.

Юз шукр Муҳаммад умматига,
Шойиста худони раҳматига.

Гар тутмаса рўза қай мусулмон,
Бўлғуси гуноҳкор, (эй) Ҳижрон.

ЗАКОТ

Худо амрин тутунгиз, эй ганийлар,
Қулоқ солмас насиҳатга данийлар.

Берибдур мол(у) дунё сизга Раҳмон,
Қўлингиздан келанча айланг эҳсон.

Закотини беринг бечораларга,
Ғарибу бенаво, овораларга.

Бу ишни ҳийла йўлга бурманг асло,
Худони алдамоқга юрманг асло.

Йиғилган молингиз чиркдан қилинг пок,
Яқонгиз рўзи маҳшар бўлмасун чок.

Ҳазар айланг фақирлар ҳиссасидин,
Бўлинг огоҳ Қорун қиссасидин.

Беранларни (нг) худо яхши кўродур,
Наинки ҳар киши они уродур.

Сулаймон қошига кирганда ҳар жон,
Қуруқ қўл хушима келмас, дер эркон.

Берингизлар худони берганидин,
Беран қўл устун ўлғай олғонидин.

Худони амрига айланг итоат,
Саховатни қилинг боқадри тоқат.

Ҳал (из) жазоу-л-эҳсон иллал эҳсон,
Жазо вақтида бўлмаг зори Ҳижрон.

ҲАЖ

Бу кун байти Худо ажмоъи уммат-ла музаййандур,
Муаззамдур, мукаррамдур, муқаддас, энг муаззамдур.

Бутун дунё мусулмонларинг ийд азҳолари бўлғай,
Бутун Ислом элин анда бу кун шўролари бўлғай.

Биза ҳаждан мурод ҳақ йиғин қилмоғи умматдур,
Пайғамбар айдилар бизга: «Жамоат файзи раҳматдур».

Букун қурбон кесурлар Ҳақ ризосини тилаб Ислом,
Худо амрин адо айлаб қилурлар бандалик эълom.

Фақирлар сийланур, ҳар ерда жорнй хайр ила эҳсон,
Ғарибу бенаво, мискин, етимлар шод ила хандон.

Фигон, исломнён ғафлат, жаҳолат-ла паришондур,
Амал йўқ, илм йўқ, бирлик-да йўқ, арбоби исёндуру.

Ажаб, эҳсона лойиқ бир сиқим мажруҳ ўлуб қолдук,
Маорифдан ойнлдук, мустаҳиқ беруҳ ўлуб қолдук.

Очиб дасти таманно бир дуо айланг, мусулмонлар,
Бу кун ғам дастида бўлдук паришонлиғда сарсонлар.

Ғариб уммат, фақир миллат, Ватан авлоди ғурбатда,
Йўқолди моямиз, йўқ касбимиз, биз—дард(у) меҳнатда.

Фунуна ҳашр очилди, илм таҳсили учун мезон,
Ҳисобини беролмай биз фақат аъмолдан Ҳижрон.

БАҲОР

Аввал баҳор бўлса, кулур чаманлар,
Баргак ёзур гуллар, ғунча даҳанлар.
Барча қушлар учар, ўқур чаманда,
Боғу бўстон, тоғу саҳро, ўрмонда.
Яйловларда қўзичоқлар мағрашур,
Овозлари юракларни доғлашур.
Ҳар тарафдан сувлар шилдираб оқар,
Шилдираган тов(у)ши одамга ёқар.
Ғир-ғир шамол елпиллатур гулларни,
Гул тебрануб сайратур булбулларни.
Ҳар нарсада шодлиғ асар кўрилуру,
Кўкмак бўлуб беда-пичан ўрилуру.
Экинчилар ҳар хил ошлиқ экарлар,
Тухумларин ерни ҳайдаб тикарлар.
Дангасалар бўлар-кетар, деб ётур,
Қиш кунида оту тўнини сотур.
Кўб ишлаган кўб олур, оз ишлаган — оз,
Қиш куни роҳатдадур ким ишласа ёз.
Ҳар ким нима экса, албат, шуни ўродур,
Экмаганлар ўзгаларға муҳтож бўлодур.
Келинг, биз ҳам экинимиз бошлаб экамиз,
Имтиҳонда экганимиз ўриб йиғамиз.
Ҳар ким аввал баҳорини ўткарса бекор,
Ёз келганда Ҳижрон бўлур, ул-тангри безор.

ЁЗ

Ёзда пишар барча экин, мевалар,
Шод ўладур зор етим-бевалар.
Ҳар ера борсанг, ҳама маъмурчилик:
Ҳандалагу тарбузу қовун — тилик.
Ер гунаша яқин ўлуб нур олур,
Ерга муҳаббатли зиёсин солур.

Ҳар киши ўз нафси учун ишлагай,
 Ишламаган қишда нима тишлагай?
 Боғлари, бўстонлари ранг-баранг,
 Меваси-ю гулларига бир қаранг,
 Гуллари, булбуллари бор, боғлари,
 Қўйлари, қўзчоқлари бор, тоғлари.
 Сутлару, қаймоғ-қимизлар сероб,
 Сувлар оқур сойлар аро шарқироб.
 Бир тараф (д) а экинчи—хирмончилар,
 Бир тараф (д) а ўроқчи — кетмончилар.
 Ғайратлилар ғамини ер вақтинда,
 Тиртишуб ишлайдур ганимат кунда.
 Ишёқмаслар ёзда юрар гулдураб,
 Қиш келганда қолгай кўзи мўлтираб.

КУЗ

Куз куни кўзлара ямон кўринур,
 Яфроғи мисли заъфарон кўринур.
 Мева ўрнига боғу бўстонда
 Шалдираб қақшаган хазон кўринур.
 Гуллар ўрнида хор ила хашак,
 Булбул ўрнида зағизгон кўринур.
 Кетгай Одам Атони жаннатидек,
 Жўйлари бир совуқ йилон кўринур.
 Ёзни кўрдинг, кузни ҳам кўрасан,
 Шодлиғ ортидан фиғон кўринур.
 Ҳар киши фойда кўрмагай доим,
 Суд орқасидан зиён кўринур.
 Йиғлаган шод ўлур, кулан йиғлар,
 Ҳар дақиқа бўлак замон кўринур.
 Айлануб-жайлануб ўта (р) бу замон,
 Кети аввалгидан ямон кўринур.
 Қиш келур бошинга қилч кўтаруб,
 Қалқонинг пахталик чапон кўринур.
 Ёз ишламадинг, сан ишёқмас,
 Йиғмадинг дон — похолу сомон кўринур.
 Кўзларинг жовдирар еганга боқиб,
 Ишчи олдинда ошу пон кўринур.
 Ёз кўзим, ёз хатинг (н)и, тез-тез ёз,
 Ёз — омон, куз — омон, омон кўринур.

ҚИШ

Келса қиш, бўлса совуқ, ҳар кимга меъеринча вор:
Йўқга-йўхча, борлара-боринча вор.
Бойлар ёглиқ паловни танчада ғамсиз емас,
Қамбағаллар оч-яланғоч чекгон озоринча вор.
Ерлара тушган қировлар ҳам дарахтда булдуруқ,
Ёзни яшнаб ўсадургон сабза гулзоринча вор.
Қиш кунинда ҳўл ўтуннинг аччиги,
Ёз кунининг мушки тоторинча вор.
Ул совуқни шиддатидин яхлаган музни кўринг,
Бойларнинг ойнабандлик сирли дево(р)инча вор.
Ҳар ким уйига йиғилган тўда қорларга қаранг,
Унфуруш ханнотларнинг йиғган омборинча вор.
Сиз дарахт устидаги оқ қорлара айланг назар,
Муллаларнинг чулғаган бошига дасторинча вор.
Бир тарафда қалтираб турган тиланчига боқинг,
Кўзларининг ёши ирмоқларни(нг) асроринча вор.
Бу совуқ раҳм айламас бева-етимлар ҳолина,
Ким етар фарёдина?—Бу ҳол душворинча вор?
Кўрдингизми, яхши қушларни қувар ўз мулкидан,
Олти ой сургунда жон(и)вор, жони безоринча вор.
Ҳосили: қиш борни селоб, йўқлари Ҳижрон қилур —
Бу совуқнинг зулми зolimларнинг атворинча вор.

ОЛЛО(Ҳ) ТАОЛОНИНГ «ҚУДРАТИ»

Қодир Олло(ҳ), қодир Олло(ҳ) тоғни яратди,
Тоғнинг ичи қаронғу деб ойни яратди,
Яйловларда ўтлар чорва ҳайвонлар,
Бўронлардан сақлансун деб сойни яратди.
Қўю қўзи, тева-сигир ўтлар тоғларда,
Минмак учун оту эшак, тойни яратди.
Қорлар эруб, оқар сувлар шовлаб-шалдираб,
Шалоласи манзаралик жойни яратди.
Тоғу тошлар ҳавосидур гўзал, мусаффо,
Шаҳарларнинг туфроғи кўб — лойни яратди.
Қамбағални муҳтож қилди бир парча нонга,
Катта-катта тўй қилсун деб бойни яратди.
Қамбағаллар мошхўрдани явгон ичадур,
Ёглиқ палов бой есун деб мойни яратди.
Бечоралар гўрдек тор уй-вайронда яшар,
Бойлар учун сирлик уйлик жойни яратди.
Ҳар ким келди бу дунёга бўлғуси Ҳижрон,
Тангрим ҳар иш охирида войни яратди.

МАКТАБ

Фирдавси жинон мактаб, нодонлара жон мактаб,
Билган кишига қадрин бир доруломон мактаб.
Қўнгул ошиғи мактаб, руҳинг пишиғи мактаб,
Илму адаб ўргатгай, донанда, ко(р)дон мактаб.
Жоҳиллара ғам мактаб, ялқовлара кам мактаб,
Ҳуснихат кишиларга чин руҳи равон мактаб.
Ҳар ким ўқуса мактаб, йўлдоши бў(л)са мактаб,
Қандоқча саодатдур, эй аҳли замон, мактаб.
Диннинг ёзуғи мактаб, руҳнинг озуғи мактаб,
Миллат болаларига ҳам ош ила нон мактаб.
Кимки ўқумас мактаб, кирмас-қарамас мактаб,
Қилгай бу кишилардан фарёду фиғон мактаб.
Жоним, ўқунгиз мактаб, бору йўқингиз мактаб,
Сизлар учун, авлодим, боғи гулистон мактаб.
Манбаидур фан мактаб, энг яхши чаман мактаб,
Ахлоқу одобсизга олмоқлиға кон мактаб.
Гулдастан гул мактаб; сунбулу жамбул мактаб,
Булбул каби толибга гулзори жаҳон мактаб.
Миллий уйимиз мактаб, тўну тўйимиз мактаб,
Таълим уйдур, Ҳижрон, энг яхши макон мактаб.

ТОҒЛАРДАН БИР МАНЗАРА

Туркистон тоғлари тўла кон эмиш,
Ичи, тоши бутун ошу нон эмиш.
Нодонликдан бизлар они тош дердук,
Кумуш-олтин ичинда пинҳон эмиш.
Жуша, зинних, навшадил, олтинговут,
Тоғ ичинда тош каби қотгон эмиш.
Нефту кўмир, пахта, собунлар тоғда,
Қўргош(ин), қалай, мис, чўян чандон эмиш.
Ёвропо маъданларни истаб топура,
Афсус, биз фан илмини отгон эмиш.
Зар қадрини заргар билар дегандек,
Биз, нодон ғам лойига ботган эмиш.
Бизга дунё илми керак эрмас деб,
Охират дунёни биз сотгон эмиш.
Кеча-кундуз бизлар дарду меҳнатда,
Илм ила ёврополик хандон эмиш.
Нонимизни тева қилуб берурлар,
Бизлар ҳўб бепаросат, нодон эмиш,

Онлар фақат илма ғайрат қилурлар,
Онлар — инсон, бизлар ҳам инсон эмиш.
Ҳар миллатнинг тараққийси илм ила,
Нодон халқнинг кўз ёши маржон эмиш.
Уқумаса, билмаса ҳар бир миллат,
Ҳозирги замонда Ҳижрон эмиш.

БЕЧОРА ЧОЛ

Бир фақирам, куним ўтар куч ила
Ишим йўқтур гўшт-ёғу гуруч ила.
Ўтун сотуб, зўрға авқот қилурман,
Ўзимдан ўтганин ўзим билурман.
Ҳеч ким огоҳ эмас ҳоли зоримдан,
Пушаймонман нодонлиғда коримдан.
Совуқ, саҳар демай, тун-кун ишларам,
Меҳнат-машаққатда қоқ нон тишларам.
Кундузи оромим, кеч роҳатим йўқ,
Борган сари роҳат оз, кулфатим чўқ.
Билмам, бу меҳнатлар қайдан ёпишди?!
Қайга борсам, қайғу-ғамлар топишди.
Олимларни кўрам доим роҳатда,
Жоҳил қолиб мен бенаво меҳнатда.
Ёшлигимда отам ўқутган бўлса,
Олим бўлуб, қалбим нур илан тўлса,
Қаро кунлар тушмас эди бошимга,
Ранжу меҳнат келмас эди қошимга.
Қаро бахтим ибрат кўзимни очди,
Ҳижрон бўлур, ҳар кимки ўқурдин қочди.
Шунинг учун ўқутурман Аҳмадни,
Аҳмад ўқур ман ўлган сўнг раҳматни.

БОЛА ИЛА ГУЛ

Бир бола ёз кунда бир боғда
Сайр этарди кезуб дил чоғда.
Кўрдиким, боғда гул турур очилиб,
Атрдек ислари чиқар сочилиб.
Гулни узмоқ учун узатди қўлин,
Ўзубон искамоқни тутди йўлин.
Эгди гул шохини у булбули шўх,
Ўйлаб эрди гулнинг тикони йўх.
Ботди нозук қўлиға гул тикони,
Гул каби қўлидан чиқорди қони.

Боқди гулға кулуб, табассум ила:
— Йўқ экан сенда ҳеч раҳм, сийла.
Ёширибсан дилингда наштари тез,
Сувратинг яхши, наштаринг хунрез.
Зулм эрмасми бу ишинг, эй гул?
Қўнмасунми шохингга ҳеч булбул?
Қилмасунми фиғони фарёдин,
Қўрқмаюрсанми қаҳри Оллодин?
Баҳраманд ўлмасунми сандин жон?
Сийратинг — заҳар, сувратинг — жонон.
Қилмушингдан чекар ҳама озор,
Дилларозордан худо безор.
Ярашурми санга шу бадхўйлик,
Эсиз, эй гул, санга у хушрўйлик.
От, чиқар дилдаги тиконларни,
Бўлма хунрез, сиқма жонларни.
Бу ишингдур бутун пушаймонлиг,
Зулминг сўнги доғи Хижронлиг.

БУЛБУЛ

Баҳор ўлди бу он булбул,
Очилди гулистон булбул.
Юрагинг бўлди қон булбул,
Уқу оромижон, булбул.
Баҳоринг ҳусни гулдур, гул,
Бинафша, лолау сунбул.
Юзинг шайдосидур булбул.
Уқу, ҳар бир замон, булбул.
Баҳор оворасидурсен,
Гулинг парвонасидурсен,
Жаҳон афсонасидурсен,
Эрам тахтина хон булбул.
Чаман кулгай гар ўлса ёз,
Гулистонлар бўлур хўб соз,
Гулинг қадрин биланлар оз,
Сен ул хўб қадрдон, булбул.
Ёз ўлмазса, гул ўлмазди,
Чаман ҳам булбул ўлмазди,
Уқугон жоҳил ўлмазди,
Уқу, эй хушфиғон булбул.
Ёзи суймас киши йўқдур,
Гули истар киши чўқдур,
Валек булбулда ортуқдур,

Гула энг меҳрибон — булбул.
Баҳор айёмидур айём,
Демиш шоир Умар Хайём,
Кетур, эй соқи, гулгун жом,
Бўлур Ҳижрон чунон булбул.

ЯЛҚОВ

Уён гафлатдан, уйқудан,
Чўзилма, ётма қўрқувдан,
Насиҳат тингла ҳақғудан,
Қулоқ сол сўзима, ялқов.
Таша катта думоғингни,
Дароз этма қулоғингни,
Кечурма ёш чоғингни,
Дедурма ўзинга «ялқов».
Чолишмоқ жонга роҳатдур,
Чолишмаслик ҳамоқатдур,
Ҳам офатдур, қабоҳатдур,
Зарардур ўзинга, ялқов.
Жадал қил, илм учун саъй эт,
Муроду мақсадингга ет,
Улуғларнинг йўлидан кет,
Боқ ўз аҳволингга, ялқов.
Уқуб илму адаб ўрган,
Еқил, илм ўтина ўртан,
Авом инсонмидур инсон,
Даво қил дардинга, ялқов.
Ҳамиша хор — шалтоқлар,
Уқинг, эй дўст — ўртоқлар,
Нодонлик ўйламанг, ёқлар,
Жафодур жонинга, ялқов.

ҒАИРИЖИНС ИТТИФОҚ

(Криловдан таржима)

Бир куни Тошбақа, Балиқ, Урдак,
Қилдилар маслаҳат учи бирдак,
Дедилар: Биз аробакаш бўламиз,
Тортармиз арбани ва ё ўламиз.
Епишуб бир арбага маҳкам,
Жон-дилдан чекурди уч ҳамдам,
Кучлари арбага етушмас эди,
Арба бунлар йўлича кетмас эди,

Урдак осмон сарига тортарди,
Балиқ эса ёнига тортарди,
Тошбақа судрар эрди орқа сори.
Йўқ, эди иттифоқнинг осори.
Қилдилар қанча саъй бебаракат;
Арба ўрнида турди беҳаракат.
Мунда ким айб эгаси, ким айбсиз,
Бир ҳаводис бизим учун кайфсиз.
Бу иши бир киши гўзал биладур,
Арба ҳамон қимирламай турадур.

ТУЛКИ ИЛА СЕРКА

(Криловдан таржима)

Тулки сакраб юрар эди чўлда,
Бир қудуқ бор эди ўшал йўлда.
Ногаҳон тушди-кетди гумбурлаб;
Чоҳ ичинда ўтирди гунғурлаб.
Ул қудуқ тор эди, чиқолмаз эди,
Тулкининг бахтига суйи оз эди.
Серка ўтлаб юрурди йироқда,
Сусабон су(в) қидирди шул чоқда.
Серка чоҳ бошига келиб оралаб,
Кўрди Тулкини тепадан мўралаб.
Тебратиб тўрбадек узун соқолин,
Сўрди Тулкини(нг) ҳол-аҳволин.
Серкага Тулки махтади су(в)ни,
Сув деганда тошарди нафси уни.
«— Су(в) десанг, туш, бу ерга, улфат бўл,
Су(в) деган бу қудуқда эркан мўл».
Серка отди ўзин қудуқ сори,
Тулкининг ҳийласи бўлиб ёри,
«Гум» этиб тушди Серка сув ичига,
Сувлари сачради қудуқ четига.
Тулки айтди: «Аё, узун саққол!
Дузга етдинг сен яққол.
Сувни тўйганча ман ичуб эрдим,
Қолганин бутун санга бердим».
Сакрабон Серка устига чиқди,
Андан ирғиб юқорига чиқди.
Серканинг соҳиби неча муддат,
Ахтарубон бўлуб эди диққат.
Охири бу қудуқда кўрди они.
Серканинг қолмиш эрди ёрти жони,

Минг машаққат билан чиқарди базўр,
Серка бўлган эди чўлоқ ҳам кўр.
Соҳиби Серканинг кўриб ҳолин,
Айтди бошин силаб, тараб ёлин:
«Эй соқоли чўқ, ақли йўқ Серкам,
Қилди Ҳижрон соддалик, эркам».

МАЙМУН ИЛА КЎЗОЙНАК

(Криловдан таржима)

Жуда қартаймиш эрди бир Маймун,
Кўзининг нури қолмаб эрди бутун.
Ул эшитди бу дард учун дармон —
Кўзойнак тутар эмиш инсон.
Пул йиғуб кўзгуни сотиб олди.
Ўзини қайта (га) заҳматга солди.
Гоҳ тутарди думига, гоҳ кўзига,
Фойда бермасди ойнаги ўзига.
Бўлди Маймун тақолмайин ҳайрон.
Деди: «Хўб ҳийлагар эрур инсон,
Манга ким деди ани олғил деб,
Ким буюрди кўзингга солғил деб.
Қурсин ойнак кўзимни қилди хира,
Тақмазам ойнакини энди сира.
Туф! Бу дунёни эътибори йўқ,
Очни ҳолин биладурми тўқ?!
Сарф этар пулни йўқга инсонлар,
Қилмаюр кўр ва шалга эҳсонлар,
Кимга айтай бу дарду ҳасратни,
Ким эшитгай бу қайғу, кулфатни.
Кўзларим ожиз, ўзим қариман,
Мустаҳиқман, камина камтаринман.
Ҳеч киши сўрмаюр бу аҳволим,
Кетди қувват, мадорим, иқболим.
Кўзгу ҳам менга қилмади дармон,
Дилда ҳасрат, кўнгулда кўп армон.
Кўзгунинг хайри йўқ экан мисқол»,
Деб отиб тошга урди ул дарҳол.
Ойнагин парча-парча қилди ўзи,
Уртануб дер эди ўзи бу сўз(н)и:
«Ойнак олмоқ ўзи экан осон,
Мушкули ани тақмоғида экан».
Кимки ҳаддидан ошуб иш қилса,
Охирида бўлур шулай Ҳижрон.

ИТ ИЛА ЙУЛОВЧИ

(Криловдан таржима)

Кечқурун йўл кетарди икки киши;
Сўзлашувдан йўқ эрди ўзга иши.
Ногаҳон бир кучук чиқиб боғдан —
Вовуллади бунлара сўл ва соғдан.
Ит овозин эшитди бошқалари —
Келдилар, жам бўлди ёшу қари.
Йиғилуб барчаси ҳужум этди.
Йўлчилар ақли бошидан кетди.
Йўлчилардан бири олиб бир тош,
Тўрмоқ ўлғонда айтди бир йўлдош:
Қўй, қўлинг оғритуб нима қиласан,
Итларнинг феълини ўзинг биласан.
Ҳамла қилганга вермаюр роҳат,
Ит гуруҳинда бўйладур одат».
Итлара солмайин қулоғ онлар,
Тўғри кетавердилар ики жонлар.
Дарҳақиқат, секин-секин ҳамаси.
Тарқалуб кетди, қолмади бириси.
Ит деган итлигин қилаберадур,
Эътибор этмасанг кетаберадур.

ҚАРҒА ИЛА ЗАҒИЗҒОН

Қарға бир кун деди Зағизғонга:
— Қоч, агар овчи дуч ке(л)са санга.
Эҳтиёт эт ўзингни милтиғдан,
Отса пойлаб, йиқилмағил бирдан.
Қарғага Зағизғон деди: — Нодон!
Гўштимизни емас бизи инсон.
Сену бизга керак эмас қўрқмоқ,
Нега қўрқарсан, эй боши тўқмоқ?
Овчи аҳмоқ эмас, биза ўқ отиб,
Бизни отмоқга бир ўқин йўқотиб.
Гўштимиз онлара ҳалол эрмас.

Қарға бу сўзни айлади такрор:
— Дермусан одам ўғлида раҳм вор?!
Сен ажаб бир қизиқ сўзи айтасан,
Сўзима кирмасанг, ўлуб кетасан.

¹ Уқиб бўлмади.

Боқмагайлар сени каломингға,
 Гўшт-мўшту ҳалол-ҳаромингға.
 Ишларидур аларни қон тўкмак,
 Тўғри келганни урмаку йиқмак.
 Тўғри келса, урар бирини бири,
 Уқу найза уриш — алар ҳунари.
 Онлари йўқ иши фиғонинг ила,
 Хонавайрону азиз жонинг ила.
 Кўрсатурлар санга ҳунарларини,
 Бу ҳунардан чиқан унарларини.
 Ҳосили: Қоч, кўранда инсон, қоч!
 Борма ёнига, гарчи эрсанг оч!
 Онларинг кори-бори душманлиғ,
 Ҳеч ярашмас онлара инсонлиғ, —
 Деб сўзини тамом қилан йўқ эди,
 Овчидан беҳабар, кўнгул тўқ эди,
 «Тарс» этуб, овчи Қарғани отди,
 Қарға, бечора тош каби қотди.
 Зағизфон ҳам йиқилди бир ўқ ила,
 Иккиси ҳам кетишди чағ-чуғ ила.

ҚАМИШ ИЛА ҚОВҒА

Қовға ила Қамиш бўлуб ёндош,
 Иккиси ҳам кўтарган эрди бош.
 Қилдилар суҳбат иккиси бир кун,
 Қизишуб кетди сўзлари ул кун.
 Қамиша таън айлади Қовға:
 — Турмушингдур сени бутун говға,
 Шалдираб лоф урмоға кетма,
 Сен бўйингға инонма, фаҳр этма.
 Сўррайқбсан, белинг букулмайдур,
 Салла—бошда, бўйин эгилмайдур.
 Кўк чопонингни енги шалбирлар,
 Бойларинг тўнларича шалдирлар.
 Савлатинг шайхдек, ичингдур бўш,
 Ёқилурсан ўтун бўлуб хомуш.
 Қоматинг тўғри, лек меванг йўқ,
 Онинг учун дилингда қайғунг чўқ.
 Тўғри сўзга Қамиш сукут этди.
 Ородан бир неча замон ўтди.
 Ногаҳон гулдираб шамол етди,
 Қамишинг бошини узуб кетди.
 Қовға дўстиндан айрилиб ҳайрон,
 Ким эгилмас, деди:—Бўлур Ҳижрон.

ҚУШ ИЛА ИЛОН

Эру хотун бўлуб эди ики қуш;
Яшар эди ҳамиша вақти хуш.
Бир куни аввал баҳор ўлди.
Ер юзи сабза—лолазор ўлди.
Сув бўйида дарахт шохига,
Ин қўюб тухм учун бутогига.
Шод-хуррам учар-қўнар эдилар,
Сайрашуб, нағмалар қилар эдилар.
Ородан бир неча замон ўтди,
Тухмдан болалар чиқуб етди.
Бунлара бўлди рўзгор катта —
Бола боқмоқ керакдур албатта.
Бири-авқот учун кетар эрди,
Бири уй ишларин кутар эрди.
Бир куни иннида отоси (з) эди,
Бир илон чирмашуб чиқуб келди.
Дод-фарёд қилди бечора,
Этмади раҳм анга юзи-қора.
Азроил қуш болаларин ютди,
Отаси нола мотамин тутди.
Онаси келди, айлади фарёд:
— Дод, золимларинг алиндан дод!
Айди бу сўзни ўртануб Ҳижрон:
Уй бузувчи бўлур хонавайрон!

ВАЛИНИНГ ЖУМЪА БАЙРАМИ

Ман жумъани суюрман, Шоду хуррам бўлурман.	Сўнгра боруб жомеъга, Жумъа намоз ўқурман.
Бу кун жумъа ахшоми, Эрта байрам қилурман.	Қариндошларни кўруб, Уйга қайтуб келурман.
Эртага эрта туруб, Юзу кўзим ювурман.	Отам, онам хизмати, Бўлса адо этурман.
Чойимни ичиб бўлуб, Бир оз ўйнаб келурман.	Сўнгра сабоқларимни Такрор қилуб билурман.

Қуръон қилиб тиловат,
Хуфтон ўқуб ётурман.

ГУЛИСТОНДАН БИР МАНЗАРА

Саноеъ ўстуруб алвон ранг-баранг гуллар,
Қизил оқу қаро турли-турли сунбуллар.

Буларни манзараси жонлара сафо верадур,
 Бўлакча руҳ, бўлакча гўзал сабо верадур.
 Яшилча барг ичиндан қизилча гунчалари
 Бўйин чўзиб чиқиши уйғотур душунчалари.
 Оқ очилан гули оппоқ гўзал қизи юзидек,
 Қизилча қирмизи гул барги юзинг руҳидек.
 Сариг гули кўриюр ишқ эли каби Ҳижрон,
 Юзи висоли тилаб ҳажр ўтида сарғайган.
 Нигоргул юзин устида қоша тортилган,
 Мисоли ўсма каби барггулга ортилган,
 Бу манзара, бу тамошо, бу қудрат—бори —
 Етишмаюр биза, онжақ уяр ғамхори.

БАҲОР КЕЛДИ

Гофил қолма, келди баҳор,
 Экинларни экдинг, ўсор.
 Боғбон экар гул боғига,
 Булбул қўнар гул шохига.
 Гул очилур, булбул сайрар,
 Кўнгилларни масрур айлар.
 Гул ишқида сайрар булбул,
 Лекин билмайдур муни гул.
 Кеча-кундуз айлар фиғон,
 Гул фиғонин билмас бежон.
 Булбул гулнинг исин суяр,
 Чумаки-ла ҳар кун туяр.
 Ҳеч нарсага йўқ парвоси,
 Бошида гулнинг савдоси.
 Кеча-кундуз тинмай ўқур,
 Хат ёзай деб гулни чўқур.
 Баҳор ўтар, гуллар—ҳазон,
 Булбул бўлур яна Ҳижрон.
 Сиз ҳам ўқинг ёш чоғинда,
 Умрингизнинг баҳоринда.
 Жадал қилинг, вақт ўтмасун,
 Хазоннинг вақти етмасун.
 Сўнги пушмон—жонға душмон,
 Ғайрат қилинг, бўлманг Ҳижрон.

ЗУЛУК ИЛА ИЛОН

Бир куни бир Илон Зулук кўрди,
 Бу сўзни Зулукдан ул сўрди.
 Деди: Ҳайрон-да мен, бу ишга, ажаб,

Менга сувратда ўхшаюрсан ҳаб.
 Нима учун сени суяр инсон,
 Мени кўрса, бўлур жони ларзон?
 Нимага суймаюр мени бириси,
 Сени сийлаб боқадур ҳар бириси?
 Сан-да санчарсан одами, ман-да,
 На сабаб бор, билмазам мунда.
 Сўзини соб қилуб эди у Илон,
 Кулубон сўйлади Зулук чунон:
 — Сўзларинг тўғридур, бориси—ҳақ,
 Ҳаққини сўйлайин сенга онжақ.
 Мен табиатда санчарам сендек,
 Наштар урмоқда иккимиз бирдек.
 Қай замон санчсанг сен инсонни,
 У замонда чиқар анинг жони.
 Мен эса санчурам ҳўб оҳиста,
 Соғолур тишласам қаю хаста.
 Менга боқмай сенга боқарму киши?
 Зулм ҳеч кимсага ёқарму киши?
 Зулмдан доимо қочар инсон.
 Наштаринг жонлари қилар Ҳижрон.

ТУЛКИ ИЛА ҚАРҒА

Бир куни оч қолиб эди Тулки,
 Очлиғиндан толиб эди Тулки.
 Неча хил ҳийлаларни ўйлар эди,
 Очлиғин ўз-ўзига сўйлар эди.
 Ҳеч киши етмас эрди додига,
 Бир қизиқ ҳийла тушди ёдига.
 Бир чинорда бор эрди Лаклак ини,
 Учта ёш боласи бор эрди ани,
 Тулки қурди у доми тазвириш,
 Ишлатур бўлди ҳийла-тадбирин.
 Олди арра-тешасини кўтариб,
 Кесмақ учун чинор тубига бориб,
 Лаклака айди: — Эй, узун бўйлук!
 Бизни ерда бўлурмусан ўйлук?
 Бу дарахт, ер мерос манга отадан.
 Узга жойида ин қўюб ётасан.
 Кет бу ердан, бўлак ера ин сол,
 Ман кесарман чинорими ал-ҳол.
 Лаклак айтди: — Биродаржоним,
 Ҳолима раҳм айла, жононим.
 Бузуб уйимни, қилмағил гирён,

Уйи йиққанлар бўлур хонавайрон.
 Марҳамат қил бу ёш гўдақларима,
 Монеъ ўлма бутун тилақларима.
 Бир боламни берай, ебон тўйғил,
 Хонавайрон қилма, тинч қўйғил.
 Бир боласини Тулкига отди,
 Бўлди маъюс, қай (ғ) уга ботди.
 Тулки қорнини тўйғазуб кетди,
 Хийла бирлан муродига етди.
 Қарға воқиф эди бу ишлардан,
 Лаклака ўргатай, деди бир фан:
 — Хўб узундур бўйингу ақлинг оз,
 Кишга йўқ тоқатинг, тиларсан ёз.
 Тулкининг кориму ўтин кесмоқ,
 Шунга ҳам етмас ақлинг, эй аҳмоқ.
 Йўқға бир бола айладинг қурбон,
 Бефаросат, тушунчасиз, нодон.
 Қарғанинг сўзлари қилуб таъсир,
 Билди, Тулки сўзлари экан тадбир.
 Эртаси келди хийлагар Тулки,
 Тамаъи қўзғалуб чу аввалги.
 Яна ости чинорига етди,
 Кет, дебон Лаклакка хитоб этди.
 Лаклак айтди: — Йўқол, аё хонин!
 Ишла хийлангни сан билуб жойин.
 Қарғанинг панд берганин билди,
 Очлик бағрини яна тилди.
 Хийласин Қарға сорига бурди,
 Қаргани (нг) тутмоға тузоғ қурди.
 Бир баланд ерда ётди ўлгандек,
 Кўзларин юмди мурда бўлгандек.
 Қарға Тулкини ўлук гумон айлаб,
 Кўнди бошининг устига пойлаб,
 Чўкумоқчи бўлуб эди кўзини,
 Хийлагар Тулки тишлади ўзини.
 Доди фарёдига назар солмай,
 Қаргани (нг) Тулки бошлади ялмай.
 Қарға чиндан ўларини билди,
 Бу-да бир яхши хийлани қилди.
 Тулкига: — Эй, биродаржоним!
 Сенга бўлсун ҳалол эту қоним.
 Бу байтни ўқуб, егил гўштим,
 Бу васиятни сенга мен қўштим:
 «Беватан, бегўру кафан Қарға,
 Лаклак (к) а яхшилиқ эдан Қарға!»

Тулки бу байтни ўқумоқ учун
Шавқ ила йиғди танда бор кучин:
«Беватан, бегўру кафан Қарға,
Лаклак(к)а яхшилиқ эдан Қарға!»
Тулки «Қарға» деганда оғзин очиб,
Ўқ киби Қарға чиқти-кетди қочиб.
Тулки ҳайронда қолди ақли шошуб,
Бўлди Ҳижрон бўғумлари бўшашуб.
Ҳийлада мандан ўтди Қарға дебон,
Ўкунуб, хўрсунуб еди пушмон.
Қарға мақсуд-муродига етди,
Ҳийлагар Тулки оч қолуб кетди.

ЕЛҒОНЧИ ЧУПОН

Бир куни бир Чўпон қилуб фарёд,
«Бўри келди!»—дебон чоқирди дод.
Қишлоқилар югурдилар бирдан,
Қўйлари асрамоқ учун бўридан.
Бунлари ҳолини кўруб Чўпон,
Қаҳқаҳа ила кулуб деди: — Ёрон!
Алдабон сизларни чақирмиш эдим,
Синамоқға сизни бақирмиш эдим.
Алдануб қайтдилар алар ул он,
Эртасига яна чақирди Чўпон.
«Бўри келди!» — дебон фиғон этди,
Бўрилар қўйлара келуб етди.
Эшит(г)анлар бунга ишонмадилар,
Доди фарёдига ишонмадилар.
Едилар бўрилар ҳама қўйини,
Мана, жоним, ялончилик ўйини!
Кўрдингизми ялончилик зарарин,
Бир ялон сўз йўқ этди болу парин.
Бир ялончи бўлуб эди Чўпон,
Тўғри сўзласа ҳам кўрунди ялон.
Ўғлим, айтма ялон сўзи асло,
Дўст тутмас ялончини Олло.
Ҳамда эл ичра ҳурмати бўлмас,
Халқ аро қадру қиймати бўлмас.
Ўйи куйса ялончини дедилар,
Анго ҳеч ким ишонмаюр эдилар.
Тўғри сўз қутқарур балолардан,
Доғи Ҳижрон ва можаролардан.

„МАРДИКОРЛАР АШУВЛАСИ“¹дан

¹ 1917 йилги нашри (Т. Фулом Ҳасан Орифжонов литогр.) асосида тайёрланди. Муаллиф уни «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»нинг 6-жузи деб изоҳлаган.

БИР МАРДИКОРНИНГ ОТАСИ УҒЛИГА АЙТГАН СЎЗЛАРИ

Қанча меҳнатлар билан, ўғлим, сани боқғон эдим,
Ман сани деб ғам ўтига жоними ёқғон эдим.

Сан кетарсан, ман қолурман кўзларим гирён бўлуб,
Бу жудолиғ оташига ўртануб, бирён бўлуб.

Дастёрим, ҳамдамим, оромижоним сен эдинг,
Белгинамнинг қуввати, руҳиравошим сен эдинг.

Найлайин, кетдинг қошимдан, қолдим эмди айрилиб,
Сан кетарсан, ман ғарибга ким боқодур қайрилиб?!

Кўлда кучу белда қувват, танда дармон қолмади,
Кўзда нуру бошда ақлу сару сомон қолмади.

Ҳар ғаминг поёни бордур, ҳар аламнинг охири,
Шодликга айлонодур ҳар фиғоннинг охири.

Ғам ема, ўғлум, қаро кунлар кетуб оқ кун чиқар,
Ерга нам, қўрқунч булутлар даф ўлуб, ойдин чиқар.

Ҳақ таолло манга сабру санга умр этсун ато.
Соғ-саломат кел Ватанга, бўлмасун ўрнунг хато...

Бор, худо ёринг бўсун, Оллоға тобшурдум сани;
Соғ бориб келғил амон, мавлоға тобшурдум сани,

Меҳрибонлардан айилдинг, бўлма Ҳижрон, эй болам,
Ҳам Ватандан айрилиб сан дийда гирён, эй болам.

1961

ОНАСИНИНГ УҒЛИГА АЙТГАН СЎЗЛАРИ

Жон болам, жоним болам, Оллоҳ сани ёринг бўсун,
Кеча-кундуз йўлда-чўлда Тангри ғамхоринг бўсун.

Ман сани бағримга босуб ўстириб эрдим, болам,
Ким, қаро кунда боқарсан сан мани дердим, болам.

Оҳ, найлай, бўшга чиқди бу мани хуш нийятим,
Сан кетар бўлдинг қошимдан, ким қилур тарбийятим.

Найлайн, золим фалак аҳволима раҳм этмади,
Бу фалакнинг даврида кимға жудолиғ етмади.

Эй болам, найлай, жудолиғ ўти бағрим ёқадур,
Меҳрибоним, сан кетар бўлдинг, мани ким боқадур?!

Дилда сабрим, кўзда ёшим, танда жоним қолмади,
Уртаниб ёндим, қимирлашга мажолим қолмади.

Ҳоли зоримким нечук кечғуси, сандин айрилиб,
Моҳи солим қандоқ ўтгай, зор сандин айрилиб.

Ҳеч қайғу йўқ жаҳонда бу жудолиғдин ямон,
Сан кулуб ўйнаб юурсан, ман бўлуб ранги самон.

Найлайн ман муштипар, бечора бахти қораман,
Кеча-кундуз ўз ғамим бирлан ўзим овораман.

На қилай, бу кўбға келгон тўй, мани чорам надур?
Ман кимам? Бу оҳу воҳу нолаи зорам надур?!

Чордевор ичра ётиб, йиғлаб сани ёд этаман,
Қисмати ҳақ шул экан — ман кимға фарёд этаман?!

Эй болам, мандин дуодин бошқа ёрдам йўқ санга,
Қайда борсанг, икки энлик хат ёзиб тургин манга.

Яхши бор, жоним болам, келгил қошимға эртароқ,
Қилмасун оллоҳ сани соянгни бошимдан йироқ.

Тез кўрай, жоним болам, тезликда дийдоринг сани,
Қайға борсанг ҳақ ўзи бўлсун мададкоринг сани.

Кўб узоқ кетма, ишингдан бўш бўсанг, кел қошима,
Раҳм қил, жоним болам, бу кўздан оқган ёшима.

Пиглатуб қўйма йўлунгда зори саргардон қилуб,
Тезгина кел қошима, юрма мани Ҳижрон қилуб.

1916

ЎҒЛИНИНГ ОНАСИГА АЙТГАН СЎЗЛАРИ

Волидам, Маккам, Мадинам—меҳрибоним сен эдинг,
Ғамгузорим, мушфиқим, оромижоним сен эдинг.
Эй, вужудимға сабаб бўлган мени мушфиқ онам,
Жисмиминг руҳи — ҳаёти, жовидоним сен эдинг.
Оқ сутингга, оҳ, лойиқ санга хизмат қилмадим,
Марҳами жоним, муҳибби хонадоним сен эдинг.
Бошингиздан, эй она, парвонадек айланмадим,
Уртанурдинг ман учун, шамъи шабоним сен эдинг.
Бу фалак солди жудолиғ бошимизга, эй она,
Қайғулик вақтимда кайфу шодмоним сен эдинг.
Ман кетар бўлдим, қолурсан кўзларингдан ёш оқуб,
Ман ғарибни катта қилган посбоним сен эдинг.
Қўлтуғингга тарбият топдим, яшаб, ўйнаб-кулуб,
Билгучи дарду ғамим, сирру ниҳоним сен эдинг.
Найлайин, эмди жудолиғ пора айлар бағрими
Зор Ҳижронлиғ тунда ошиёним сен эдинг.

1916

ХОТУНИГА АЙТГАН СЎЗЛАРИ

Яхши қол, эй муниси ғамхор, кўрсам-кўрмасам,
Эй кўзимнинг нури пуранвор, кўрсам-кўрмасам.
Найлайин, солди жудолиғ бошимизга каж мурод,
Зулфи сунбул, кўзлари хуммор, кўрсам-кўрмасам.
Айшимиз гулзорига ўт тушди барқи чархдан,
Маъзурам ман, эй гули беҳор, кўрсам-кўрмасам.
Ёлғиз уйларда рафиқи меҳрибоним сен эдинг,
Еру жоним, ҳамдамим, такрор кўрсам-кўрмасам.
Бул эмас эрди умидим, бошима солди қазо,
Сабр этарсан, эй шакаргуфтор, кўрсам-кўрмасам.
Ҳеч душвор иш бўлурму бу жудолиғдин ёмон,
Хуш қол эмди, қайтадан дийдор кўрсам-кўрмасам.
Бир-биримизга муҳаббат риштасин боғлаб эдук,
Тоқатим йўқ ҳажринга, эй ёр, кўрсам-кўрмасам.
Кеча-кундўз фикру зикрим ой юзинг васли ўлур,
Кўзларим ё уйқу, ё бедор кўрсам-кўрмасам.
Бир-биримиздан тирик зolim фалак қилди жудо,
Айрилиб сандин ўлум — бемор кўрсам-кўрмасам.
Ҳақ таолло манга тоқат, санга сабр этсун ато,
Гулъузорим, яхши қол, ман зор, кўрсам-кўрмасам.
Ман кетарман, сан қолурсан, айрилиб, Ҳижрон бўлуб,
Кўз ёшингни тўкма, эй дилдор, кўрсам-кўрмасам.

1916

ТУРЛИ ШЕЪРЛАР

«ШУХРАТ»

Жаҳонда иттифоқу илм учун оворадур «Шухрат»,
Зухури рўшноийи илм учун маҳфорадур «Шухрат»,
Вужудин сарф қилгон илм учун бечорадур «Шухрат»,
Дили миллат ғамида дам-бадам садпорадур «Шухрат».

Каломи хуштакаллум тўтии зебосифат сўзлар,
Мақоми ҳурриятда булбули шайдосифат сўзлар,
Замона гулшанида қумрийи танҳосифат сўзлар,
Гулистонларда доим сайр этар тайёрадур «Шухрат».

Хабар бергай замона гўшига атроф — ҳар ёндан,
Ёзар ҳар сафҳасина зийнат ила ҳар хил эълондан,
Дили хуш, рамзи хушалфоз, хушафқордур «Шухрат».

Қўюб сарлавҳасина илм истар муддаосини,
Яна дебочасида шарҳ этар миллат баҳосини,
Қани хушфаҳм билса, гавҳари қиммат баҳосини,
Замона маъданида бир зумуррадпорадур «Шухрат».

Халойиқ гўшидин хомуши ғафлат финса²син тортур,
Ғариб миллат кўзидин сафҳаси-ла ёшини артур,
Хулуси ният ила зори миллат сўзини айтур,
Фароғат, хоби ғафлатдан кеча бедорадур «Шухрат».

Харобатхонада ётсанг, бизим-чун ким қилур таъмир,
Бузулсун, қадри кетсун, деб қилур ҳамсоямиз тадбир,
Ал ила туртмасанг қилмас қалам ўздан-ўзи таҳрир,
Қилуб изҳори ҳасрат ҳар кима ёлборадур «Шухрат».

1907

¹ Манбада шундай.

² Финса — тиконч маъносида.

ЖОҲИЛ ТИЛИНДАН

Нафсу овқотим учун қопқонда юрдим ахтариб,
Ким кетурса галла кўп сотқонда юрдим ахтариб.

Пул қилиб ёнига солғон чоғини пойлаб туриб,
Кесмоқ учун киссан ҳамёнда юрдим ахтариб.

От бозору мол бозорина кезубон бемалол,
Гар қулай келгайму, деб кармонда юрдим ахтариб.

Кўнканинг олдида тушган-чиққан одамларни ман,
Чўнтагига бир қўлим солғонда, юрдим ахтариб.

Иттифоқо, бир куни қўлга тушиб қолдим ўзим,
Ўйла калтақлар едим, дармонда юрдим ахтариб.

Шунча кўрган роҳатим талх ўлди, тушдим турмага,
Олти ойга ҳукм ўлиб, зиндонда юрдим ахтариб.

Бу фано ишга сабаб кимдур, билинг, ман айтайин,
Тарбият қилмай онам, майдонда юрдим ахтариб.

Кўча кездим, илма тарғиб қилмади жоҳил отам,
Ошиқ ўйнаб, пул тикуб ҳар ёнда юрдим ахтариб.

Бора-бора зўр қиморбознинг бири бўлдим расо,
Гоҳ ютуб, гоҳ ютқазуб, гулхонда юрдим ахтариб.

Қатта бўлдим, касб ҳам ўргатмади отам-онам,
Ўтти умрим лоф ила ёлғонда, юрдим ахтариб.

Бўлдим ишёқмас, билимсиз бўлди, касбим ўғрилик,
Оқибат жоним азиз қурбонда юрдим ахтариб.

Эй оталар, бу мани ёзгон сўзим ибрат сиза,
Кеча-кундуз илм учун Ҳижронда юрдим ахтариб.

1914

МУҲОРАБА НАТИЖАСИ

Ёврупода ўт чиқди рақобат асариндан,
Милйўнлаб айилди азамат жон-жигариндан.
Инсон на замон ал чекадур қон ичариндан.

Не вақт ўсонур ер талашуб жон чекариндан?
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан.
Европо оловланди бу ёнғин сафариндан.

Англетар¹ (инг) ҳокимлиғ эди фикру хаёли,
Олмонниёни (нг) бўғмоқ эди асл омоли.
Олмонга маълум эди душманни бу ҳоли,
Ҳозирлар эди тезлик ила тўну қуроли.
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан.
Европо оловланди бу ёнғин сафариндан.

Бул икки баҳодир ўзига майдон ародур,
Атрофига ёрдамга баҳодир чақиродур,
Бир ёнда Георг даҳшат ила наъра уродур,
Бир ёнда Вилҳелм турубон мурт буродур.
Ер куррасининг меҳвари чиқди учариндан.
Европо оловланди бу ёнғин сафариндан.

1914

ҲУРРИЯТ ШАРАФИНА

Чун баҳор ўлди, очилди—гул очилди ҳар ёндан.
Булбул айтди оҳ-зорини, нола чекди, ўқуди.
Кўрди булбул ҳурриятни сўйладики: эй жонон,
То қиёмат барқарор ўл, ҳеч йўқ ўлма оламдан!
Кўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Тушса зиндон, чекса афғон, нола қилса мазлумлар,
Қип-қизил қонга бўярди бегуноҳни золимлар.
Раҳми келди тангримизни, бизга деди, оҳ бандам,
Олғил эмди ҳурриятни, бор, қўпғил мотамдан.
Кўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибтур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Кўп онолар санга қилдилар фидо ўз жонини,
Кўп етимлар оч-яланғоч зор-гирён йиғларди,
Мустабид эски ҳукумат раҳм-шафқат қилмазди,
Бир тарафдан зулм этарди, қон тўкарди бир ёндан.
Кўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

1. Англетар — Англия.

Ҳеч киши етмаз эди бечоралар фарёдина,
Охири Оллоҳ етишди онларнинг имдодина.
Зулм элини азл этиб, қўйди ерига одил(н)и;
Яшасун эски ҳукумат, элга яхши хондан.
Қўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Келди одил, кетди золим, қўй-бўри ўлди шерик,
Зулминг одини унутмоқ лозим эрур одамдан,
Қимки зулм этса бировга, Ҳақ юзин этсин қаро,
Қўрмасун роҳат юзин чиқмасун асло ғамдан.
Қўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибтур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

Ухламоқ, ётмоқ замони ўтди эмди, эй дўстлар,
Ишламоқ, юрмоқ замони илгаридур ҳар ёндан.
Бу саодатнинг замони саъйимизга боғлидур,
Қайси ишнинг вақти ўтса бўлғусидур Ҳижрондан.
Қўп кишилар ошиқ эрди сенга, жонон ҳуррият,
Жон қилибдур неча инсон сенга қурбон, ҳуррият.

1917 й. «Турон» г.

ҚУТУЛДИК

Қутулди барча миллат золими хунҳор зулминдан,
Романов¹ хонавайрон бўлди, бадкирдор зулминдан,
Асир ўлди, ҳақир ўлди ҳам ўлди хор зулминдан,
Қутулди қанча жонлар Распутин² думдор зулминдан.
Бу ибратхонада золимлар этсун ор зулминдан.

Гулистон ўлди олам, ҳар тарафда сайради булбул,
Асоратдан қутулди барча миллат, истаюр ҳур йўл,
Хазондан сақла, ё раб! Истаюр миллат тиконсиз гул,
Етушмоқ муддаога илмсиз ҳайҳот, эрур мушкул,
На меҳнатларни кўрдук, ҳар қаю ағёр зулминдан.

¹ **Романов**—Русияда 304 йил (1613—1917) ҳукмронлик қилган романовлар сулоласининг сўнгги вакили Николай II (1868—1918) (подшоҳлик даври: 1894—1917) кўзда тутилмоқда.

² **Распутин** (асл номи Нових) Григорий Ефимович. Тобольскдан чиққан «музык». Товламачилик ва фирибгарлик билан «авлиё» сифатида подшо саройида жуда катта мавқега эришган. Бузуқлиги, ахлоқсизлиги билан шуҳрат топган. Монархистлар томонидан ўлдирилган.

Сиқарди ҳар тарафдан бизни ул золим ҳукуматлар,
Йўлимизни кесарди беҳаё фосид табиатлар,
Тараққий йўлига сад боғлаюрди беҳамиятлар,
Ҳақиқат ишламасди, ишлаюрди бизда бидъатлар,
На кулфатлар чекардик, бир неча бадкор зулминдан.

Саодатга етушдик, лек бизда истиқомат йўқ,
Самарсиз иш, амалсиз бўлдимиз роҳи саломат йўқ,
Илм йўқ, гоя йўқ, мақсадга етмакка аломат йўқ,
Адоват ўртамизда ҳукмфармо, яхши одат йўқ.
Қаён борсун бу миллат дод этарға ёр зулминдан.

Ҳаётигдан умидинг бўлса, майли, илма рағбат қил,
Сиёсатдин, саноатдин, ҳунардин иста, ғайрат қил,
Уқувдан оқчани қизғонма, ташла тўнни, ғайрат қил,
Уён, Ҳижрон, бу хобингдин, йўқот ашқингни, ғайрат
қил,

Ки шояд қуртулурсан бу чиёну мор зулминдан.

1917

МАЙДОНИ САОДАТ

Бу саодатни биза ҳақ верди,
Биза ҳақ верди бу саодатни.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша ҳуррият.

Ҳамангиз ташланг адоватни,
Адоватни ҳамангиз ташланг.
Қўла қўл веруб, келинг, ишлайлук,
Келинг, ишлайлук қўла қўл веруб.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Бир ўлунг дейдур биза Қуръонда,
Биза Қуръонда бир ўлунг дейдур.
Қўшилинг дейдур биза пайғамбар,
Биза пайғамбар қўшулунг дейдур.
На учун бизлар бўлиноб кетдук?
Бўлиноб кетдук на учун бизлар?
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Бири дер сунний, бири дер шиа,
Бири дер шиа, бири дер сунний.

Бири дер даҳрий ўқуғонларни,
Ўқуғонларни бири дер даҳрий.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Бири—мулломан, бири бойман дер,
Бири бойман дер, бири—мулломан.
Йўқ ўлуб битсун бизи манманлар,
Бизи манманлар йўқ ўлуб битсун.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша, ҳуррият.

Яшасун ёшлар, яшасун бирлик,
Яшасун бирлик, яшасун ёшлар.
Яшасун ёрон бу тараққийда,
Бу тараққийда яшасун ёрон.
Яшасун жумҳур, тилангиз, ёрон,
Тилангиз, ёрон, яшасун жумҳур.
Яша, ҳуррият, биза ёр ўлдинг,
Биза ёр ўлдинг, яша ҳуррият...

«Турон» газетаси. 1917 йил 2-сон.

ЕТМА

Эй миллати нажиб, чиқ эмди ниқобдин,
Уйғон, тур эмди, бир хабар ол офтобдин.
Ётмоқ замони кечди, бу дам иш замонидур,
Чиқди, қуёшни кўр, қора зулмат саҳобдин!
Олам тўлубди нур ила, сен беҳабар ҳануз,
Ётмоқда сенқи, лаззат олубсан бу ҳасобдин.
Эй миллат, сенга бу касолат раво эмас,
Қўрқма, бу дамда мулла-ю эшону жанобдин.
Аввалги замонда қўрқар эдинг хону бекдин,
Йўқдур бу кунда сенга ўшал иктисобдин.
Сўқир бошингга келмиш эди мустабидлар,
Кулфат етарди юзбоши, миршаб, миробдин.
Кетди алар, йўқ ўлди, бу кун ҳуррият бўлиб,
Ҳузр эт, эмди ўз ҳаётингда этма хунобдин.
Жаҳд ила қил, жадал ўқи ҳар қайси илмдин,
Олғил сабоқи ҳиссани ҳар бир китобдин.
Ҳосили тараддуд ила югур, ел, замон учун,
Охирда бўлма пурғаму чашму пуробдин.
Ҳижрон, зор ётма деб, эй, миллати нажиб,
Қалқинг! Қошиб ичинг ҳуррият шаробидин!

1917

ҲАФАЛИК СОАТДА

Ҳар сонияда ўзга алам, ўзга жафодур кўраман,
Ҳар соат ичинда неча бинг дарду аламдур кўраман.
Ҳар кеча тиларсан ўлажак эртаси равшан,
Ул кундузи кечунда бат(т)ар тоза фанодур кўраман...
Ҳар кун бошинга турфа бало тоши ёгилгай,
Ҳар гўшада бўлсанг-да қудратли қазодур кўраман.
Дерларки, ой(н)инг ярми қаро, ярмиси равшан,
Ўтгуз куни ҳам бизга бутун қоп-қародур кўраман.
Дерларки, қиёмат ўлажак жумъа кунйда,
Байрам кунимиз маҳшари ваҳм, рўзи жазодур кўраман.
Ҳижрон ўтадур ҳасрат ила ою-йилимиз,
Ҳар аср биза бир тўда ғам оҳ—наводур кўраман.

1919 йил феврал

ИЗЧИЛАРГА ТОРТУҚ

Изингиз элга армуғон кўринур,
Боқса ҳар кима, сиздан нон кўринур.

Сиздаги руҳ(г)а боқса ҳар инсон,
Кўзига арши осмон кўринур.

Сизни кўрса йўқотгай эл ўзини,
Бошқа дунё, бўлак жаҳон кўринур.

Сизлар Туркистон боласими, айтинг,
Ақл инонмас, дила гумон кўринур.

Сиз қаён эрдингиз бу кундан илик,
Руҳ веран сизга замон кўринур.

Қуш каби сиз асир эдингиз аввал,
Қуртулишдан бу бир нишон кўринур.

Сиз чиқоргон ул нағмаю фарёд,
Ўлу(к)ни тиргузон фиғон кўринур.

Сайрашинг ўтмайин баҳорингиз,
Келса ёз, ортидан хазон кўринур.

¹. Изчи, изчилар тўдаси — шу йиллари ташкил топган ўқувчи болалар уюшмаси.

Очилинг, эй Ватав гули, очилинг,
Сизга бўйла баҳор қачон кўринур?!

Гунчаларни очай дебон Ҳижрон
Элга кўпдан бери ямон кўринур.

ОЧЛАР ҲОЛИНДАН

Боғда булбул, сайрама,
Гул ишқида йиғлама,
Бежо бағринг доғлама,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Келди фасли баҳоринг,
Очилгай гули ёринг,
Фигондир ҳоли зоринг,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Боқ, сарғаймиш юзлари,
Жовдирайдир кўзлари,
Жонни ёқур сўзлари,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Мољу жондан айрилмиш,
Утга тушиб қоврилмиш,
Ватаниндан соврилмиш,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Золим фалак хор этмиш,
Парча нонга зор этмиш,
Бадоларга ёр этмиш,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Кўр, ул очни на айлар?
Ахлат ичини ковлар.
Мурдор сарқитни пойлар.
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Тўқлик нелар дедирмас,
Очлик нени едирмас,
Бекор нелар кетирмас,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

Ҳижрон, бўл булбули зор,
Инсонлар ҳайвондан хор,

Уйқудин айла бедор,
Сайра, булбул, йиғлаб-йиғлаб очлар ҳолина.

1919

БИР КАМПИР ТИЛИНДАН

(НЭП даврида)

Чол билан тортишамиз турмуш учун ҳар кечаси,
Ҳар куни жанжалимизнинг чиқадур ўзгачаси,
Ўтмуш ойларда эди турмушимиз ўртагина,
Ушбу кунларда оғирлашди бозор машмашаси.
Ҳар тарафдан чиқадур янги чиқимлар ўралиб,
Вақтида бермасамиз тез ўсадур ўсмачаси.
Иккимизнинг кучимиз йўқ топишга парча нон(н)и,
Чолгинамнинг ёнида қолмади ҳеч оқчачаси.
Пулмиз борида бозорга борарди югуруб,
Озуқ олиб келар эрди тўлубон тўрвачаси.
Сигирим бор эди, кўз тегдими, судан чиқди,
Қоқ бўлиб қолди қошимда осилиб хурмачаси.
Сут сотиб, бир қўй олиб эрдук, уни ҳам сотдик,
Семириб қолмиш эди, катта бўлуб думбачаси.
Уйдаги нарсамизи сотмоға тушди чолим,
Қолмади кўзга илинган чопону кўрпачаси.
«Сирри ва-л-қайроқ» ўлуб рўзага тушди кунимиз,
Йўқ кўмир, ғуррак очибдур бола, уй танчачаси.
Болта ўтмас, теша чўлтоқ, ар(р)амизнинг тиши йўқ,
Ҳеч ёрилмайдур эримнинг бу чатоқ тўнкачаси.
Қисқаси, турмушимиз бунча сиқилгон йўқ эди,
Борда ботмон, йўқда йўқча, бизда ҳеч-ҳеч гачаси.

ҲУРРИЯТ МАРШИ

Ҳур бўлуб яша, бир бўлуб яша,
Ҳамла жавобни эмди сан таш(л)а,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Барча ишчилар — ҳуррият сизинг,
Жаҳл, зулмдан эмди сиз безинг.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Маърифатинг қур, тезроқ, эй ўғил,
Илм онасидан ҳур бўлиб туғил,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Ётдинг, ухладинг кўп замон, етар,

Эмди бошингни уйқудан кўтар.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Ташла уйқуни, ишга ҳозир ўл,
Йўқламас ёринг — санда ҳозир ул.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Бир куни келур, дунё қўзғалур,
Ўнда бойларинг кимсасиз қолур,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Подшоҳ деган маҳв ўлуб битар,
Тахти-тожи ҳам йўқ бўлиб кетар.
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Ушбу яхши уй — ишчилар уйи,
Тезгина бўлур бу уйнинг тўйи,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Барча, ишчилар, тезда бирлашинг,
Қўлга-қўл бериб, бирга ишлашинг,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!
Дўст шод ўлуб, душман оғласун,
Сизга қаршилар бағрин доғласун,
Шонли ҳуррият — Туркистонники!
Шонли Туркистон — ишлагонники!

1919

ЖАМИЯТЛАРГА АРАЛАШМАГАН ДАНГАСА ТИЛИНДАН

Ташқари чиқмам босиб остонадан,
Кўчага чиқмам ўтирган хонадон.

Англамайман дард надур, ҳасрат надур,
Билмасман ҳиммату ғайрат надур.
Мажлис надур... жамият надур,
Нутқ сўйлаб, элга унсият надур.
Тинч ўтирмоқ яхши минг афсонадан,
Тилни тиймоқ яхшидур сўзонадан.

Дунёни сел олса олсун, манга на?
Халқингиз тўфонда қолсун, манга на?
Ўзгалар оламини олсун, манга на?

Бошимизга нўхта солсун, манга на.
Бошга тўқмоқ тушса, шўр пешонадан,
Келса кулфат, кўрмали паймонадан.

Тинч, тошдек ухларам ҳар кечаси,
Айш-ишрат айларам кундуз баса,
Мунча роҳат йўқ жаҳонда ҳеч касе.
Йўқ бошимда жамъият хархашаси,
Бош кўтармам бул бузуқ вайронадан,
Қамлигим йўқ тентагу девонадан.

Зоҳири мулло билан йўқдур ишим,
Бой билан асло чиқишмайдур ҳушим.
Яширганни хоҳламайдур турмушим,
Ҳосили, дунёда йўқ дўст бир кишим.
Ўртанурман ўрганиб парвонадан,
Бир мошомман дўстдан, бегонадан.

Менча йўқ олам ишидин англагон,
Қимни кўрсанг, ўз ҳуқуқин билмагон,
Бир киши йўқ ҳақ сўзингни тинглагон.
Бойлар ўлса, оқчани минг-минглагон,
Чиқмаюрлар рестўран, майхонадан,
Қўнгул узмас мадмазел жононадан.

Ҳосили, ҳар кимсадан озорман,
Ҳар бир инсон ўғлидин безорман.
Нотиқ инсондан куйибман, орман,
Ғайри нотиқларга ул дам ёрман,
Қўнгул узмам кўкнору бедонадан,
Хўп зерикдим суврату афсонадан.

Ҳеч кишида тўғри ният кўрмадим,
Муллада ваъзу насихат кўрмадим.
Бойларингда меҳру шафқат кўрмадим,
Оилада истиқомат кўрмадим.
Йўқ айш Туронда бир дурдонадан,
Бир киши йўқ мардуми мардонадан.

«Иштирокиюн» г. 1919 й. 15 феврал, 70-сон.

ГУЗАЛ БАҲОР

Эй баҳор, олам аро уйғотурсан кукуларни,
Уйғотолмассан ва лекин тош юракли туркларни.

Қўкдаги йиғлар булутлар ой жамолинг(ни) кўруб,
Ердаги ошно салоҳлар янги холингни кўруб.

Гул чаманда очилур ҳар кун сани(нг) завқинг ила,
Боғда булбул нағмалар айлар сани(нг) савқинг ила.

Мавж уран саҳро юзинда қирмизи ул лолалар,
Мустабидлар дастидан сенга қилурлар нолалар.

Ҳар тарафда турли қушлар чулдираб чаҳ-чаҳлашуб,
Қишни зулмидин санга айлашурлар сирлашуб.

Боғу бўстонда дарахтлар гул солуб, яфроғ очур,
Ҳар бири олам китобиндан сенга сано сочур.

Ер юзи кўкмак бўлуб кўк кийгани бежо эмас,
Зулм ила ўлмиш кишилар чун азо қилмиш ҳавас.

Эй гўзал фасли баҳор! Оғла фақирлар ҳолина,
Очлигиндин гул юзи сўлмиш ғариб аҳволина.

Қурту қушга, эй мурувват қилгучи, фасли баҳор,
Не сабабдандурки, инсонлар кезарлар хору зор?!

Тез жавоб бер! Йўқса қилмас кимса сенга илтифот,
Тезгина Ҳижрон бўлурсан, ёз ўтур, санга уёт.

1919

ЕШ САВДОГАР ТИЛИНДАН ¹

Уринсиздур, ўғит берманг, ўзим хўп ишни билганман,
Отам қилгон насихатни қулоқга яхши илганман,
Бутун тасдиқи-иқроримни танҳо пулға қилганман.

¹ Шеърнинг муаллиф қўлёзма нусхаси ва босма нусхаси мавжуд бўлиб, бир-биридан фарқланади. Босма нусха («Шапалоқ», «Еш савдогар тилиндан», «Муштум» ж., 1924, 9-сон) да 4-банд тўла бўлиб, қуйидагичадир:

Жиноят орқасида қўлға тушсам, асқотар оқчам,
Тасодифдан қамалсам, хатти озодим олар оқчам,
Нўғуқсам захму сифлису балоға дам солар оқчам,
Сингисам ҳар эшикка ёлбориб йиғлар менинг оқчам,
Анисим, мунисим, жоним, таним, доруйи дармоним.

Ушбу нашр учун қўлёзма асос қилиб олинди.

Кўпайтирмоққа пулни ҳажрида бағримни тилганман,
Онам — оқча, тоғам — олтун, отам—чўнтакда червоним.

Ҳазил қилманг менинг бирлан, бу пуллар менга аскардур,
Бири — арслон, бири — қоплон, бириси мисли аждардур,
Ишорат бирла дунё айши қошимға мусаххардур,
Қошимда — ҳуру филмоним, шаробим ҳавзи кавсардур,
Эшон-мулло эгилгайлар тўла бўлгонда кармоним.

Зериккан чоғларимда дафъи савдоға чиқарман хўб,
Семиз оту каласка гумбуру ёнимда бир маҳбуб,
Бели нозук, кўзи ферузадек, қадди келишган хўб,
Киши йўқ ерда юзу лабларидан ўпаман чўлп-чўлп,
Қилиб хилватда айшимни юракда қолмас армоним.

Иўлуқсам сўзагу сифлису захма дам солур оқчам,
Баҳоваддин балогардон кўзига чўб солур оқчам,
Сигинса ҳар эшикға менн ёқлаб ёлборур оқчам,

Анисим, мунисим, жону таним, доруйи дармоним.

? йил 12—24 август, Тошканд.

КИМДАН ГИНА ҚИЛАМИЗ?

Уйланг, ўртоқлар, очуб кўзни, бир атрофа қаранг,
Илму урфон айлаюр бизни (нг) қулоқларни гаранг.
Биз ҳамон уйқуда — гафлатда ўюн-кулги билан,
Бир ёғоч устосини (нг) исмин кўёдирмиз фаранг.
Жондин ортиқ боламизға ўқумоқ бўлса агар,
Жондан узгандек берармиз бир ярим танга аранг.
Бошимиз тегса деворға тақ этиб-да кўз юмуқ,
Билгисиз мия билан ҳар қайда борсанг, биз саранг.
Оз-моз иш билган киши ўртоғига қилмас кўмак,
Ёлборуб борса, қошига тўлғануб қилгай таранг.
Узини билмас кишига сўз тушунтирмоқ қийин,
Тошга таъсир айламас сўз кеча-кундуз валдиранг.
Бу билимсизлик билан борганда ҳолдан тоямиз,
Ҳаққингизни билмасангиз, манга деса галдиранг.
Бу билим денгиз деюрлар, сиз оқин-оқин оқинг,
Аста оқмоқға қаноат қилмасангиз шалдиранг.
Бу маорифнинг тараққий даврида тек ётсангиз,
Мунқариз бўлгунча олам судралинг ҳам шалбиранг.

Эй, ернинг шари,
 Сен аллақанча
 Минг йил илгари,
 Сонсиз-саноқсиз
 Асрлар бурун
 Қуёшдан чақнаб
 Чиққан ўт парча,
 Ёнғин бўлаги.
 Отилгон бир тўп
 Ўқиға ўхшаш
 Бир нарса эдинг.

Қуёш бағридан,
 Ўтлар ичиндан.
 Тўфанг ўқидек
 Юмалоқ бўлиб
 Отилиб чиқдинг.
 Ул қуёш сендан,
 Сен ул қуёшдан
 Мангу айрилдинг.

Икки ароға
 Айрилиқ тушди.
 Қайтадан қуёш
 Сени ўзиға
 Тортмоқ истади —
 Истиғно қилдинг.
 Қочмоқ истадинг
 Икки ароға
 Совуқлик тушди.

Ўзбек қизидек
 Ўт денгизидан
 Қутулғонингға,
 Суюнғонингдан,
 Қувонғонингдан,
 Уюнчи қиздек
 Уюнга тушдинг,
 Ҳавода учдинг.

Очиқ ҳавода,
 Еруқ дунёда,

Ўз эркинг билан
 Қувнаб-қувониб,
 Пирилдоқ каби
 Пир-пир айландинг!
 Қувнаб яйрандинг!
 Гир-гир яйландинг!

Ул ўтлик қуёш
 Аждарҳо каби,
 Оғизларидан
 Оловлар сочиб,
 Сени куйдирмак,
 Ёндирмоқ бўлди.

Сен бўш келмадинг,
 Тутқич бермадинг,
 Пириллаб қочдинг!
 Ёриллаб қочдинг!
 Чунки ул сени
 Куйдирмоқ эди,
 Ўт қилмоқ эди.
 Ёндирмоқ эди.
 Ўз моддасиға
 Дўндирмоқ эди.

Сен бу паллада
 Уйнаб ялла-ла,
 Қуёшдан кўнглинг
 Совиғон эди.
 Ёлғиз яшашға
 Кўнниккан эдинг.

Сенинг ишқингда
 Ул ўт денгизи
 Ҳамон куядир,
 Ҳамон ёнадир.
 Асло ўчмайдир.
 Тинмай ёнадир.
 Сен унга асло
 Парво қилмайсан,
 Раҳминг келмайдир.
 Ўз меҳварингда

Уйнай берасан,
Қуёш ҳажрингда
Йинглай бошлайдир,
Кўзин ёшлайдир.
Ул йинглағонча,
Сен ўйнағонча,
Селоб тўфонлар
Устингга тушиб,
Тавба ясайдир.
Қизгин бағрингга
Сувлар сенадир,
Йиллар ўтадир,
Ойлар ўтадир.
Мулойим кўнглинг

Муздек қотадир,
Тошдек қотадир.

Айланган саринг,
Уйнаган саринг,
Совуб борасан,
Қотуб борасан.
Бошқа моддага
Ўтиб борасан.
Охир вужудинг
Совиб қотадир.
Устингда гуллар
Тўлқин отадир.
Ҳозирда энди
Сен бошқа олам...

«БАҲОР КЕЛДИ» ҚУШИГИ

Ёзувчиси уста шапалоқ,
Куйга солувчи шалпонқулоқ,
Нўтага олгон мажмағил чўлоқ,
Тарқатувчиси чопони ямоқ,
Бостирувчиси «Муштум» юмалоқ,
Тарақа-тарақ, шарақа-шарақ.

Жағига тушур, жиғига тушур,
Фикри бузуқни лунжига тушур,
Қулоғи тагида шовла қайнасун,
Баҳор келди, қизлар куйласун.

Деҳқон тоғангиз омочин тутар,
Хўқузин қўшиб ерини титар,
Қичиган еринг қаерда деб
Қулоқ тўрани йўлини кутар.
Таралло лало, таралло лало.

Жағига тушур, жиғига тушур,
Қулоқ «тўра»ни лунжига тушур.
Қулоғи тагида шовла қайнасун,
Баҳор келди — ўтлар ўйнасун.

Бир пора деҳқон дангаса бўлур,
Иш ёқмас бўлиб, ялқовлик қилур,

Ишлаш вақтини ўтказиб қўйиб,
Аттанга вақтин етказиб қўюр.
Отини сотур, ҳўкузин сўюр.

Ана ҳангама, мана ҳангама,
Тахта-ўқлоғи йиғиштирилган.
Қанда қорук, осуқ хурмача,
Қозон-товоқ, кўрпа-кўрпача —
Баҳор кепти, бозорда кўринг!

Баҳор келди, ўтлар кўкарур,
Ўтлар кўкарур, гуллар очилур,
Отлар кишнашур, қўйлар мағрашур.
Ғўнажин бир дам кўзини сузар
Буқохон тўра ипини узар.

Қушлар учишуб, чаҳ-чаҳ сайрашур.
Ишчи деҳқонлар яйраб ишлашур.
Болта-ўроқ шарақа-шарақ,
Таралло лало, таралло лало.
Булар югуруб, хўрсинуб кўяр,
Еган ошлари тез бўлур ҳазм.

Ўюн-қўшуқ, ашувла-базм,
Қорни катта бой — Мулла Азим.
Еяр-ичарга балойи азим.
Ўрта деҳқону батрак — иккиси,
Ҳамжиҳат бўлиб яшар иккиси,
Учинчиси, Тўртинчиси
Буларга душман булар иккиси,
Таралло лало, таралло лало.
Пешана боғлиқ, қўлларда кетмон,
Эски-туски гимирлашур секин.

Баҳор келди, кетмон ўйнасун,
Деҳқон томирин қони қайнасун,
Коллективға тўй ясасун,
Чамохқа уза ўтуб яйрасун,
Қўз қувониб, қушлар сайрасун!

ҲАЖВИЁТ¹

¹ «Муштурм» журналидан олинган ушбу намуналарни ёш тадқиқотчи У. Холмухамедова тайёрлаган.

КҮРНИНГ УЗРИ

Кўзимни оча олмайман!

Очар-очмас кўринатургон нарсалар маълум.

«Қадимий ёдгорликларни сақлаш қўмитаси»нинг ғайрати билан қанча-қанча пуллар сарф қилиниб бузулгон, ағдарилгон, йиқилгон эски, қадимий ёдгорликлар, мадраса ва жомелар...

Санъат суйгучи, локин халта-чўнтакка жон қурбон қилгувчи аҳли ғайратнинг фидокорлиғи орқасида эски Тошкентда миллиардларча пул ҳаржланиб, сўнг битрилган, Жанггоҳ ва Хадра мозорларига кўмилган марҳум театр биноси... Шариф Бухорода «улуг мутахассислар» назорати остида қоп-қоп олтин сарфланиб солинатургон давлат театрининг режаси бузилиб қолгон бурчаги ва ул бурчакнинг устида қора дастрўмол ушлаб йиғлаб ўтиргон шоир — министр ва унинг ёнида тилини икки қарич чўзиб, «миллий мотам» куйини минғиллаб ётқон машҳур ўзбек бастакори...

Ғараз, кўзимни оча олмайман!

1923 йил, 5-сон

БИР МУНОФИҚ ТИЛИНДАН

Мен бир шундай кишиманки, ҳеч кимса
«Сен ёмон!»—деб ҳеч шикоят қилмаган.
Мен шундай бир уста кишидурманким,
Кимса менинг қилар ишим билмаган.
Халқ қошида диндор бўлиб, дин лофин
Уриб тинмай, «дин-дин!»—дея сўзлайман.
Агар бирор жаҳид афтлик учраса.
Маорифдан сўзлаб, уни алдайман.
Чунки мени бирор кимса билмайдир!
Мен кимдирман, сира-сира сезмайдир.
Аёғимга махси-ковуш кийганман,
Устимга-да кенг бир чопон илганман.
Елғизгина ичдан кийгон камзулим
Калта этиб, мийиқни-да қирққанман.

Ҳа, ҳа, ҳа, ҳа... Қандай алдаб юраман,
Ўзим кимман, уни ўзим биламан.
Менга қолса бирдир ёшу қариси,
Яхши-ёмон оламдаги бариси.
Ёлғиз менга керак эрур шу қорним,
Будир менинг кеча-кундуз тилагим...
Шул қорнимчун ҳар ишни-да ишларман,
Истар эсам халқимни-да сотарман.

1923 йил, 15-сон.

ЖУЛҚУНБОЙ КАСАЛ

Журналимизнинг бирдан-бир ёзгувчиларидан ўртоқ Жулқунбой қаттиқ оғриб қолғон. Дўхтирларнинг айтишларича, ўртоқ хафақон касалига йўлиқуб, бора-бора бу касали зўрайиб диққи-нафасга айланган эмиш.

Дўхтирлар бу ўртоқнинг тезда тузалиб кетиши учун ошиғич чоралар кўруб, қуйидаги маслаҳатларни бердилар.

1 — Езув-чизув ишларидан қўл йиғиб, хуш ҳаволи ерларга саёҳатга чиқиш.

2 — Ҳар кун уч мартаба «ноз» дорусидан еб туриш.

3 — Китобларни кўп ўқумаслик, ўқугон чоғда ҳам, қизиқ роман-журналлардан кулгилик, кўнгилочар, айниқса «Муштум»нинг 14-сонигача ёзилгон эшонлар мазоҳа-касини ўқуб туруш.

Мана шу ишларни қилғоч, ўртоқ Жулқунбой тездан тузалиб қолса керак, деган умиддабиз.

1923 йил, 15-сон.

БИЛИМСИЗ ОЛИФТАЛАРГА

Кўзида кўзойнак, ёврупоча кийинган узун бўйли бу йигитнинг сартарош дўконидан ҳозир чиқиб келгани бетини йилтираганидан маълум эди.

У олифта йигит ғоят виқор билан меним ёнимга ўлтирди. Ёнидан попирус қутисини олиб тутатди. Жуда завқландим. Бу ўзбек миллатининг бир фойдалиқ киши-си, балки улуғ бир адиби бўлсамукин деб сўз қотдим. Пуч ёнғоқ, азбаройи худо, шақир-шуқур. У зот бошқани эмас, ўзининг ким эканлигини билмайдир. Ғирт авом, жоҳил. Биргина сурат жойида. Эй, ўл! — дедим. Қиё-

фанг бошинги ёсин,—дедим. Алҳазар, сиздек жоҳил олифтага!—деб тиззамнинг кўзига тупуриб, ўз йўлимга кетдим.

1924 йил, 14-сон.

ҲАҚИҚИЙ МАЪНОСИ

Жамъики бандаларни, балиқ еганда — қилтаногидан асрағил, ё раб.

(Жўра қизиқдан)

Маъноси: Қозиларимиз пора еб қўйиб, жиғилдонларидан ўтмасдан қўлга тушиб шарманда бўлишидир.

Жамъики бандаларни терак йиқилишида ёнига қочмай, бўйиға қочишдан асрағил, ё раб.

(Жўра қизиқдан)

Маъноси: Теракнинг ёнига қараб қочиш — янги мактабга бориш, бўйиға қочиш — эски мактабга бориш.

Жамъики бандаларни от олиб қочганда, аравадан асрағил, ё раб.

(Жўра қизиқдан)

Маъноси: От олиб қочиш деган сўз, ҳукумат ишида туриб, шишиниб кетган масъул ишчиларга айтиладир. Аравадан асрағил, яъни қинғир келиш, аҳмоқланишдан асрағил деган сўздир.

1925 йил, 8-сон.

ДАНГАСАМАН

Агар мен дангаса бўлмасам эди, Наманган туман (район) Қўшчи райиси Аминжоновнинг қирмажувон сақлаб, ҳаммага гап-сўз бўлиб юрганидан ёзар эдим.

Агарда дангаса бўлмасам эди, 2-халқ қозиси бўлиб ўтган Тожи Раҳмоновнинг Қосимхон, Усмонхон деган болаларни жувон қилиб, эл кўзида ўз-ўзини таъвия қилиб юрганини ёзар эдим.

Агар дангасалик балосидан қутулсам эди, Наманган райсоюзининг иш юритувчиси Абдурауф Қорн билан Маъруфхон тўрамнинг Қаландархона масжидидаги бир хужрани рестўран қилиб олғонини ёзар эдим.

1925 йил, 15-сон.

Мана бу, сезилмаган ва кўринмайтурғон боққол ёки кооперативнинг, «фирром»лик тарозуси ёки охиратда гуноҳ, савоб ўлчайтурғон тарозу эмас. Давлат нашриётининг, бир палласига муҳаррирларнинг қимматли фикрларини ва матбаа ишчиларининг тортқон меҳнат машаққатларининг қиймати учун тўланган чақалар билан хорилқулодда чиқимлар учун тўланадурғон червонлар, иккинчи палласига китобни солиб тортиб сотадирғон тарозусидир.

Мана бу, патирнон ёки ҳужжат акамнинг ақчадони эмас. Анов наригилари ўйинчиқ ёки матбаа хатоси эмас. Машҳур академикларнинг денгиз кечиб, шўр сув ичиб, қуса-қуса Баку қурултойидан бўшағон юракларига жойлаб, ҳал қилиб келган масалаларидир.

Мана бу, кўз олдингиздаги лаш-лушлар лабларни қон ичкандек қизил, чиройлик қилишдан ҳам бошқа бир хосияти бор:

Агар бир йигит бир қизни севса, унинг ишқ ўтини ўчириш учун қизнинг лабларига шул юқоридаги мойдан суриш керак:

Сўнгра ул йигит қизнинг кўчасидан ўтмай кўяди.

Ҳозирда шоирларимизнинг ишқ фикрлари ҳам шул мойга қўшилиб кетгани учун бундан буёқ ҳар ерда бундай ишқий шеърларга учраш «Маориф ва ўқитғучи» журналининг адабиёт музасидан бошқа жойда топиш эҳтимоли бўлмай қоладир.

1926 йил, 29-сон.

САМАРҚАНД

Кунлардан бир кун йўлим Шайбонийхон мадрасаси олдидан тушиб қолди. Йўлимни топиб олиш умидида тупроқларни элаб турғон эдим, эсимнинг тилагига, у ердаги таълим ва тарбия курсида ўқиб турғон оғайнилар чиқиб қолди. Бир кўриб ўтай деб кирган эдим, ҳайтовур: «Сан фарғоналиклар ўзингга тортдинг, галча тожиклар фалон қилдинг!!»—деган сафсаталарнинг ниҳоят сергўшт, серёғ жойидан насибадор бўлиб қолдим. Тўполонлар ҳаммаси мажлис учун тўпланғон ўртоқларнинг мажлис очилғунча қилиб турғон эрмаклари экан. Ҳайтовур рўзномадаги масалаларни кўришга фурсат қўймасдан аразлаб, тортишиб, кета қолдилар. Таълим-

тарбия кишиларида шундай группабозлик бўлишига
ҳайрон бўлиб қолдим.

1926 йил, 33—34-сон.

ОХИРЗАМОН АЛОМАТИ

Замона охир ўлса, эй биродар,
Чиқар ҳар турли ишлар, айла бовар!

Бухорода туғилгай бир улуғ эшон,
Унинг исми мукамал Ибни Бурҳон.

Зарафшон вақфида бўлғой мудир ул,
Ҳамоқат гулшанида беназир ул.

Унинг ёши бўлур олтиш яна уч,
Ато қилгай худо шаҳвонидан куч.

Хотинлиққа олур ўн уч яшарни,
Қилур ҳайрон бу ишларда башарни.

Жен отдел билгай-у, қилғой рюя.
Ривож олгай бу ишлар поя-поя.

Ҳазорон алҳазар ундоқ замондан,
Жаҳонда қўзғолур офат ёмондан.

1926 йил, 35-сон.

МАНИ МУХБИР ДЕИДИЛАР

Кўп кишилар каминангизнинг бўйнига мухбирлик
чамбарагини ташлаб, мачитнинг тоmidан йиқитмоқчи
бўдилар. Ваҳоланки, манда мухбирликка лаёқат ёки
қобилият деган нарса таги билан йўқ.

Мен мухбир бўлсайдим: бутун қинғир-қийшиқ, эгри-
бугри, эпақага келмайдирган лаш-лушларни йиғиб, узун
бир карнай ясар эдим-да, матбуот майдонига чиқиб,
ҳақиқат замзамасига тўғри келмаган машқларни чалиб,
кўп кишиларнинг эсини чиқариб қўяр эдим, афсуски,
ман, мухбир эмасман.

Мухбирликка салгина лаёқатим бўлганда: Бухоро
амирининг сарқитхўрларидан бўлган Қосимовнинг қўй
терисига ёпиниб, Зарафшон вақф идорасида ижара шуъ-
ба мудирини бўлиб, ўзининг эътиборини кўтариш мақса-

дида бир-икки европаликларни ўзига тарафдор қилиб, мудириятга ва фирқа аъзоларига қарашли қилиб юрганини ёзиб, масҳарасини чиқарар эдим.

Агар менинг мухбирлик хунарим бўлса эди, вилоят ҳуқуқшуноси ўртоқ Масловни коньяк нўш қилиб, ҳар кун қип-қизил маст ҳолда келиб, катта ижарачиларни қарздор бўлганидан фойдаланиб, уларга ўзларини азроилдек қилиб кўрсатиб, қулай келган вақтда «червон қистириш» деган хунарларининг бўлиб туришини ҳам, ижарачилар билан ака-ука оғиз ўпишиб, зиёфатларини еб, қаймоқлашиб юрганларини ҳам ёзиб, тутунларини кўкка чиқарар эдим.

1926 йил, 40-сон.

ИБРАТ ОЛДИК

Тушимми, ўнгимми? Таъбирларини Қалвак маҳзум қилсинлар. Тушимиз ўнг чиқса, ҳар мазорга биттадан кўтир эчки ҳадя қилганимиз бўлсин, чунки:

кўрган кўзларимизга ҳам ишонмай қолдик. Холам тўқ-қиз жуп Ҳасан-Ҳусан туғиб ташладилар. Жигарсўхта-лардан бизларким: Акбар Азимов, Мирсиддиқ Муҳаммадиев, Турғун Думалоқлар дермиз:

кўнглимизнинг ёнғон ўтини пастламоқ мақсадида 2—3—даражада ойлик оладирғон бедаволардан 4 сўмдан пул йиғиб, 5 челақ (100 бутилка) пива, 10 та оқидан олиб, Йўлчи Азаматовнинг боғида қўй сўйиб қилғон зиёфатимиздан ибрат олдик.

Шунча ҳаракат қилиб муродга етолмай, извош кирага сур бўлиб, бозорда жиққамуш ёқа тутушиб, жириллашқанимиздан ибрат олдик.

1926 йил, 40-сон.

ЛАВАНД БОТИРЛАР

Бухоро милисаларидан жудаям ёлчидик. Наҳотки милиса Худоёрхоннинг лавандидек шалвираган бўлса? Милисаларимизнинг теъкорликлари устига шаробхоналар тараққий қилиб, икки оёқлик қутурғон итлар саноққа сиғмай кетди. Қайси жинкўчага кирсангиз, кунига ўн саккизта пиёнини учратмасангиз, Баҳовутдин пиримнинг арвоқлари сизни урсин.

Кошки бу қутурган итваччалар тинчгина кайфу сафосини сурса, кўринган жўнибўш шавладаҳанларининг

лунжига тушириб, ҳаммани дабдала қилиб юборадир. Бу боқсани кўриб турган ҳалиги жин ботир, лаванд милиса поччамни шу минутда безгак тутадир-да, ўзларини пастқамга тортадилар.

Тангрининг бемаҳал лутфу карамига қул бўлай. Бечора шавладаҳан «бамаъни (лик) қилиб» лунжига ногаҳоний насибани еб бўлгондан кейин дард устига чипқон, яра устига туз дегандек «ҳозир бош, нозир бош» деб, юракни тоғдек қилиб милиса акаси ҳозир бўладилар!

Хўш, нима гап ўзи, демайсизми? «Бояги урушқанлар қаёққа кетди?», — деб эгов қилишни қўйберасиз. Начора ва на илож. Тажангликнинг зўридан: «Бемаҳал арвоҳга фотиҳа йўқ», — деб жавоб қайтарасиз. Манави бизнинг бир пардалик комедиямизга кулмаганнинг уйи куйсин.

1926 йил, 41-сон.

ЭСКИ БУХОРОДА ЯНГИ АШУЛА

Арзимни айтай «Муштум» акоға,
Қилсун тараҳҳум мендек укоға.

Кўзлари чўлпон, Қори Саиджон,
Қош қоққанига жонлар садоға.

Қўчқор акангман, ишқингда сарсон,
Қамиса бўлубон, чиқсак далоға.

Бўлсак иковлон Очилға меҳмон,
Ичсак виножон нашъу намоға.

Мастликни қилсак тонг отқонича,
Етсак уруниб, ҳар муддаоға.

Ёр қаҳр қилса, солиб қовоғин,
Мастликда бўлгон турлук хатоға.

Қуллуқча қилсам.....
Ўзрумни ёзсам, қоши қароға.

Сизларга банда шоир қулингиз
Юз жони бирлан машғул дуоға.

1926 йил, 43-сон.

ҲАР ХИЛ БАЛО БЎЛҒУМ КЕЛУР

Бошим калдир, таъбим нозик, аё, дўстлар,
Ҳар кун битта янги хотин олғум келур.

Ёшим етиб олтмиш бирга, қартанг чолман,
Баҳовуддин суд раиси бўлғум келур.

Ўлиб қолса эски хотин вой-вой, дўстлар,
Қайта бошдан дунё сари келгум келур.

Учта-тўртта ўғлум бордур ўзимга тенг,
Шу ҳолимға ёш қизларни олғум келур...

Хотин олсам, билиб қолса, амалдорлар,
Енг учида назру ниёз бергум келур...

1927 йил, 2-сон

СОҚОВ РАПОРТ

«Камбағал деҳқон» газетасининг 22 январда чиққан 10-сонини деҳқонлар ўқиб ташлагандирлар, албатта. Унда камбағаллар орасида ишлайтурғон раҳбар томонидан «Камбағал деҳқон» идорасига юборилган «рапорт» босилиб ўтди. Рапорт газетада босилиб чиққанда жуда ҳам соқовлашиб кетибди. Биз унинг сарлавҳасидаги «Партия ёрлувларини бажарамиз» деган «қисқача» хатолари устида вайсаб ўтирмаймиз.

Унинг («Камбағал деҳқон»нинг, албатта) ойига 500 сўм олатурғон «адабий» ходимлари шу пул бадалига Афандининг ковши сингари жумлалар тузиб берадилар:

— «Қўқон шаҳар район Урта Осиё бюроси ва ҳунармандлар союзи ВКП(б) Марказком Ўзкомпартия марказкомининг камбағалларни уюштириш ҳақидаги қарорини амалга ошириш асосида кустар артилларида камбағаллар гуруҳлари турли ишларинг ўтказиб, тубандагича амалий ишларини қилди...»

Агарда хафақонга йўлиқмаган бўлсангиз, буни ўқи-гунча асабий томирингиз елкангизга чиқиб кетгандир. Хайриятки, «Камбағал деҳқон» бошқармасида бир вагон ишчилар бор. Бўлмаса нима қилар эдик?

Биз, шу мошова аралаш гап аталани ўз лавзингизга ҳавола қилдик. Токи рапортимизни қабул қилгайсиз, деб «Аб».

1931 йил.

ИЗОҲЛАР

«Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»дан биринчи жузи.

Дастлаб 1909 йилда Тошкентда Ильин типо-литографиясида босилган. 1912 йилда—иккинчи, 1914 йилда—учинчи, 1916 йилда—тўртинчи нашри амалга оширилган. Тўплам антология характерида бўлиб, унда бошқа шоирларнинг ҳам шеърлари бор. Биринчи нашрида ҳар бир шеърнинг вази кўрсатилган. Совет даврида шоирнинг бошқа асарлари сингари ундан ҳам айрим намуналар муаллифнинг 1979 йилда чоп этилган «Тошкент тонги» тўпламига киритилган эди.

Қисқартириб нашр этилмоқда.

Иккинчи жуз.

Советларга қадар уч марта (1912, 1915, 1917) босилган. Кейинги 80 йил давомида биринчи мартаба тўлиқ эълон қилинмоқда.

Учинчи жуз.

1917 йилга қадар икки марта чоп этилган. Иккинчи нашр 1916 йилда Ғуломия матбаасида амалга оширилган.

Айрим қисқартишлар билан чоп этилмоқда.

Тўртинчи жуз.

1916 йилда Ғуломия матбааси (Орифжонов литографияси)да босилган. Ношири: Мактаб кутубхонаси.

Айрим қисқартиришлар билан эълон қилинмоқда.

Мактаб гулистони

1916 йил Тошкентда Яковлев литографиясида босилган. Ношири: Мирзаолим Мулла Рустамбек Юсуфбек ҳожи ўғли.

Муаллиф уни «Миллий шеърлар»нинг 5-жузи деб изоҳлайди.

Тўлиқ эълон қилинмоқда.

Мардикорлар ашувласи

1917 йилда Орифжонов литографиясида босилган. «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» мажмуасининг 6-жузи. Муаллиф шундай изоҳлайди: «...Биринчи тўда мардикорларни жўнатмоқ учун чиқишда ясалган намоишда Тошкентдаги театруга махсус «Турон» тўдаси тарафидан турли латиф куйларда ўқулган эди. Кўб кишилар илтимос қилуви сабабли жамъ қилиниб, нашр қилинди. Ва бошқа бир неча шоирларнинг ёзган шеърлари ўзларининг рухсатлари ила ушбу адабиётга илова қилинди».

Тўпламдаги шеърлардан айрим намуналар берилмоқда.

«Чаҳор китоб» — мадрасаларда ўқитиб келинган тўрт қисмдан

иборат дарслик китоб. Форс тилида. 1,2,3-қисмлари шариат қондаларига оид бўлиб, назмда ёзилган. 4-қисми эса Имом Бухорийнинг «Ал-жомий-ас-саҳиҳ»идан олинган ҳадислардан иборат.

«Сабот-ул-ожизин» — муаллифи Сўфи Оллоёр. Шаръий қоидалар ва диний насихатлардан иборат. Шеърий йўсинда, ширали тилда ёзилган. Ўзбекча. Шунинг учун ҳам дастлабки босқичдаги мадраса талабаларининг сеvimли китобига айланган.

«Навой» — Низомиддин Амир Алишер Навоий (1441—1501)нинг асарлари кўзда тутилмоқда.

«Фузулий» — Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий (1498—1556), улуг озарбойжон шоири ва мутафаккири. Озарбойжон тилидан ташқари форс ва араб тилларида ҳам ижод қилган. Шеъриятда Жомий ва Навоий анъаналарини давом эттирган. «Муҳаббатнома», «Лайли ва Мажнун», «Матлаъ-ул-этиқод», «Сухбат-ул-асмор», «Бангу бода», «Ҳафт жом», «Сихҳат ва мараз», «Анис-ул-қалб» каби асарлари бор. Мадрасаларда асосан «Девони Фузулий» ўқитилган.

«Хожа Ҳофиз» — Шамсиддин Муҳаммад Хожа Ҳофиз Шерозий (1325—1389). Машҳур форс шоири. Ҳазаллари билан Шарқу Ғарбда таниқли. Навоий бу шоир ҳақида, ғазал жанрининг мислсиз ва тенги йўқ устаси, деган бўлса, олмон шоири Гёте унинг ғазаллари ҳақида: «Бир марта маъносини англаган киши учун у бутун умрга энг сеvimли йўлдош бўлиб қолади», — деб таъриф беради. Ҳофизнинг девони ниқилобгача мадрасалар дастуридан мустаҳкам ўрин олган эди.

«Бедил» — Мирза Абдулқодир Бедил. 1644 йил Бенгалиянинг Азимбод шаҳрида туғилиб, 1721 йилда Деҳлида вафот этган. Шарқ халқларининг буюк шоири ва мутафаккири. Ўз даврининг «Маликуш-шуаро»си. Муҳлислари томонидан «Абул-маоний» (маънолар отаси) ҳам деб ном олган. Бедил 130 минг мисрадан ортиқ шеърий ва эллик босма табоқдан зиёд насрий асарлар яратган. Шоирнинг «Тилсими ҳайрот», «Таркибот ва таржеёт», «Муҳити Аъзам», «Турри маърифат», «Ишорат ва ҳикоёт», «Мактублар», «Чор унсур», «Нукот», «Ирфон» каби йирик фалсафий асарлари мавжуд.

«Маслак-ул-муттақийн» — шоир Сўфи Оллоёрнинг фикҳга оид китоби. Форс тилида. Шеърий.

«Баёз» — асримиз бошларида кенг тарқалган шеърий мажмуалар кўзда тутилмоқда. Баёз — бирор шоир томонидан таркиб берилган шеърий тўпламларнинг бир тури.

Абу Бакр—Абу Бакр Сиддиқ Абдуллоҳ ибни Каҳофа ибни Омир. Маккадаги Қурайш қабиласининг Тамим уруғидан. Отаси Усмон (лақаби Абу Қуҳофа) бўлиб, ҳам ота, ҳам она (Уммул Хайр) томонидан сулоласи пайғамбаримизнинг сулоалари билан Муррада бирлашади. Расули Акрамдан икки ёш кичик. Олтмиш уч ёшда вафот этганлар. Унга пайғамбаримиз Абдуллоҳ (Аллоҳнинг қули) исмини берган эдилар. Бироқ мусулмонлар орасида «Абу Бакр»

лақаби билан танилгани учун «Абдуллоҳ» исми унутилиб кетган. Илк фарзандига нисбат берилиб «Абу Бакр (Бакрнинг отаси) дейилган. Исломни биринчилардан бўлиб ҳеч тараддудсиз қабул қилгани ва Расули Акрамнинг меърожларини эшитибоқ тасдиқлагани учун «Сиддиқ» унвони берилган Қизи Ҳазрати Ойшани (р. а.) Расулуллоҳга никоҳлаб бериб, қариндошлик ришталарини боғлаган. Исломий ҳаж қилинган вақт Расули Акрам Абу Бакрни ҳаж раиси қилиб Маккага жўнатганлар. Пайғамбаримиз хасталаниб ётган пайтлари жамоатга имомлик қилиш Абу Бакрга буюрилган. Ҳатто Расули Акрам ҳам бир марта Абу Бакрнинг орқасига ўтиб намоз ўқиганлар.

Абу Бакр Сиддиқ «Хулафон рошидин» — (тўғри йўлдаги халифалар)нинг ҳамда Ашшаран Мубашшаранинг (яъни, ҳаётлик чоғларидаёқ жаннатга киришлари ўзларига муждаланган ўн зотнинг) ҳам биринчиси бўлдилар. Халифалик даврида Қуръони карим оятларини биринчи бўлиб тўплагани учун «Жомиъул Қуръон» (Қуръонни жамлатган) деган шарафли номга сазовор бўлди. Исломий китобларда Расули Акрамдан 142 та ҳадис ривоят қилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Жасади пайғамбаримизнинг «Хужраи Саодат» дейилган мақбараларида дафн этилган.

Умар (р. а.)—Умар ибн Хаттоб Пайғамбарлиқнинг олтинчи йили қирқинчи бўлиб Исломга кирган. Хулафон рошидиннинг иккинчиси. Тўғрини эгрдан ажратишда ўта ҳассос ва одил бўлганлигидан пайғамбаримиз алайҳис-салом унга «Форуқ» деб ном берган эдилар. Сулоласи тўққизинчи отада (Қаъбада) пайғамбаримизнинг сулоласига бирлашади. Уттиз уч ёшда Исломга кирди. Пайғамбаримиз сингари олтмиш уч ёшида вафот этди. Расули Акрамнинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири Абу Бакр, иккинчиси Умар бўлган. Ун икки масалада илоҳий ваҳий Умарнинг раъйига мувофиқ тушган. Умар фикр-мулоҳазасини, ҳатто бу мулоҳаза Ҳазрати Пайғамбарнинг раъйларига зид бўлса-да, очик гапираверарди. Пайғамбаримиздан кейин Ислом бирлигини сақлаб қолишда буюк хизматлар қилди. Қуръони каримни тўплаш ишини Абу Бакрга эслатган ҳам Умар эди. Абу Бакр ҳаётлиги чоғида Умарни халифаликка номзод ўлароқ кўрсатди ва Умар иккинчи халифа бўлди. Унинг халифалик даврида Сурия, Фаластин, Миср, Эрон каби мамлакатлар Ислом чегарасига қўшилди. У ерларда мажусийлик олови ўчирилди. Расули Акрамнинг ҳижрат ҳодисаси мусулмонлар тарафидан тақвим-боши ўлароқ қабул қилинди (17/638 й.).

Ҳазрати Умар (р. а.) ҳам Расули Акрамнинг «Хужраи Саодат» деб аталувчи қабрлари ёнига кўмилди.

Усмон (р. а.)—Ҳазрати Усмон ибн Аффон. Қурайш қабиласининг уммавий гуруҳидан эди. Расули Акрамнинг сулолалари билан бешинчи отада (Абдуманнофда) бирлашади. «Собиқуни Ислом» дейилган ва Ҳазрати Хадичадан кейин мусулмон бўлган маккалик

саккиз зотдан тўртинчиси, Абу Бакрининг далолати ила мусулмон бўлган беш зотдан биринчиси эди. Ашшараи Мубашшарадан (яъни, ҳаётлик чоғларидаёқ жаннатга киришлари ўзларига муждаланган ўн зотнинг) биридирлар. Ҳижратдан қирқ етти йил олдин туғилган, саксон икки ёшида шаҳид қилинган (м. 656 й.) Расули Акрамнинг куёвларидан, Аввал Руқаййа исмли қизларига, унинг ўлимидан кейин Умму Гулсум деган бошқа қизларига уйлангани учун унга «Зуннурайн» (икки нур соҳиби) деб ном берилган. Хулафои рошидиннинг учинчиси (24/644 й.) Ун икки йил адолат билан халифалик қилиб, мелодий 656 йилда шаҳид бўлган. Ҳазрати Усмон чиройли ёзар ва чиройли ўқир эди. Пайғамбарликнинг ваҳий котибларидан, яъни пайғамбаримизга келиб турган илоҳий хабарларни ёзиб берганлардан. Ҳазрати Абу Бакр тўплатган Қуръони карим нусхаларини кўпайтириб, ҳар ёнга ёйганлиги сабабли унга «Ноширул Қуръон» васфи берилган. Ҳазрати Усмон Расули Акрам (с.а.в.)дан 146 та ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳайдар — Али ибн Толибнинг лақаби. Ҳазрати Али (р. а.) жаноби пайғамбаримиз каби Қурайш қабиласига мансуб Ҳошимий уруғидан. Расули Акрамни ёшлиқларидан ўз ҳимоясига олган амakilари Абу Толибнинг ўғли. Абу Толибнинг онласи катта, моддий аҳволи оғир эди. Шунинг учун ҳам Сарвари Олам Хадичага уйланганларидан кейин беш яшар Алини ўз қарамоғларига олдилар. У зотнинг тарбиялари билан вояга етди. Ҳазрати Али ўн яшарлигида «Собиқуни Ислом»нинг иккинчиси бўлиб, Ҳазрати Хадичадан кейин мусулмон бўлган. У зот ҳам Ашшараи Мубашшарадан. Хулафои рошидиннинг тўртинчиси. Бироқ халифалиги (35/656—40/661 йй.) ички исёнлар авж олган паллага тўғри келди. Натижада халифалик иккига бўлинди: Шом халифалигида Муовийа, Кўфа халифалигида Али (р. а.) бир-бирларининг халифаликларини қабул ва тасдиқ қилдилар. Бироқ Кўфа халифаси Али (р. а.) олтиш уч ёшида шаҳид бўлди. «Машҳади Али» деб номланувчи қабри Кўфанинг гарбида.

Ҳасан бирла Ҳусайн — Ҳазрати Али ибн Толибнинг эгизак ўғиллари. Пайғамбаримизнинг (с. а. в.) неваралари. Ҳазрати Али шаҳид бўлганидан кейин Ҳасан Кўфада халифа этиб тайинланган. Лекин орадан олти ой ўтгач, Ҳазрати Ҳасан ўз ихтиёри билан халифалик ҳуқуқларини Шом волийси Муовийяга топширади ва бу билан Ислом бирлигини қайтадан вужудга келтиришга хизмат қилади. Пайғамбаримиз (с. а. в.) бу неваралари ҳақида: «Бу ўғлим сайиждир. Умид қиламанки, бу билан Аллоҳ икки Ислом жамоатининг орасини ислоҳ айласа!», дея марҳамат қилганлар.

Муҳри Сулаймон — Сулаймоннинг муҳри. Сулаймон Ҳазрат Довуд (а. с.)нинг ўғиллари. Аллоҳ таоло у кишига ҳам пайғамбарликни, ҳам бутун жонзодлар устидан ҳукмронлик этмоқни муяссар қилган. Аллоҳнинг инояти билан Сулаймон алайҳис-салом жа-

мики махлуқлар билан тиллашиш қобилиятига ҳам эга бўлганлар. «Муҳри Сулаймон»дан мурод Сулаймон даражаси, мартабаси демакдир.

Жамшид — Пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳнинг исми.

Абу Жаҳл — Абдулҳаким Амр ибн Ҳишом. Муҳаммад (с. а. в.) даврларида Исролга қарши курашган Макка зодагонларидан бири. Исролни қабул қилмай бутпарастлигича қолганлиги сабабли унга Абу Жаҳл яъни «жаҳолатнинг отаси» деб ном қўйишган. 624 йил Бадр жангида ҳалок бўлган.

Язид — Уммавийлар сулоласининг асосчиси Муовийянинг ўғли. Уммавий халифа.

Қорун — Мусо алайҳис-салом даврларидаги Фиръавннинг вазири. Ниҳоятда бой ва такаббур инсон бўлиб, Мусо (а. с.)нинг диний даъватларига қарши иш тутганлиги учун Аллоҳнинг ҳукми билан ер ютиб юборадн. (Бу ҳақда қаранг: Қуръони карим, «Қасос» сурасининг 76—81, «Анкабут» сурасининг 39-оятлари).

Бино қилиб икки оламни ҳазрати Файйоз,

Туфайли ҳазрати кавнайн Саййиди барно.

Юборди ер юзига бир неча паямбарлар,

Ароларинда эди афзали Ҳабиби Худо.

Файйоз — файз соҳиби, яъни Тангри таоло.

Ҳабиби Худо ёки **Ҳабибуллоҳ** — Аллоҳнинг суюкли дўсти. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с. а. в.)нинг сифатлари. Байтдаги икки олам (кавнайн)нинг сабабчиси (туфайли) ва «Саййиди барно» сўзлари ҳам уларга алоқадор.

Атомиз Одаму Ҳавони қўювди жаннатига,

Туширди ер юзига, айлаб эрдиларки хато.

Хато шундан иборатки, Одам ато билан Момо Ҳаво шайтоннинг васвасаси билан жаннатда тақиқланган мевадан истеъмол қилишган. Оқибатда бу хатолари учун жаннатдан ерга туширилганлар.

Бирини қавмини тўфон ила ҳалок этди.

Нух алайҳис-салом ўз қавмини иймонга чақирди. Лекин кўпчилик ширку залолатдалигича қолаверди. Улар Аллоҳнинг пайғамбарига кўч озору ийзо етказдилар. Нух (а. с.) иймонсизларни Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола қилди ва Аллоҳнинг иродаси билан оқни-оққа, қорани-қорага ажратувчи бир тўфон турди. Кофирларнинг барчаси ҳалокатга учради, мусулмонлар эса Нух кемаси туфайли омонлик топдилар.

Бирини қавмини қилди ҳалок сарсар ила.

Сарсар — кучли шамол. Ҳуд алайҳис-салом Од қавмини фақат Аллоҳгагина ибодат қилишга буюрдилар. Залолатга ботган қавм ўз бутларига сирғинишни давом эттираверди. Шунда Аллоҳ таоло уч йил қурғоқчиликни ирода этди. Бу огоҳлантириш эди. Лекин

Од қавми ўз билганидан қолмади. Худ (а. с.) Аллоҳ буйруғига биноан ўз аҳли билан бу қавми тарк этдилар. «Аъроф» сурасининг 72-оятнда бу ҳақда шундай дейилади: «Бас, Унга (Худга) ва у билан бирга бўлган (мўъмин) зотларга Ўз раҳмат-марҳаматимиз билан нажот бердик...» Од қавмининг тақдири ҳақида эса «Ал-ҳааққа» сурасининг 6—7-оятларида шундай хабар берилади: «Энди Од (қабиласи)га келсак, бас, улар бир даҳшатли, қутурган бўрон билан ҳалок қилиндилар. У (бўронни Аллоҳ) уларнинг устига етти кеча ва саккиз кундуз ҳоким қилиб қўйдики, энди у жойдаги қавми худди чириб — ичи бўшаб қолган хурмо дарахтининг танасидек қулаб, ҳалок бўлиб ётганларини кўрарсиз».¹

Брига тош ичидан тева чиқди, туғди боло.

Самуд қавмидаги мушриклар Солиҳ алайҳис-саломдан мўъжиза кўрсатишни, яъни бир катта тошнинг ичидан болалик туя чиқаришни талаб қилишди. Солиҳ (а. с.) Аллоҳнинг изни билан мазкур мўъжизани кўрсатиб, ҳақиқатан, илоҳий пайғамбар эканликларини исботладилар.

Бирини оташа отдурди қудрати бирла,

Бирини қавминин зеру забар қилиб Мавло.

Утга (оташга) ташланган пайғамбар Иброҳим алайҳис-саломдилар. Подшоҳ Намруд улкан гулхан ёқтириб, унинг ўртасига Иброҳим (а. с.)ни ташлашни буюради. Аллоҳнинг инояти билан Ҳазрат пайғамбар тушган жой гулзорга айланади ва олов таъсир қилмайди. Намруднинг давлати эса остин-устун бўлиб кетади.

Бирини қилди ўн икки ўғул ила хушқол.

Сўз Ҳазрати Яъқуб алайҳис-салом ҳақида кетмоқда.

Асир Юсуфу Яъқуб Юсуфина адо.

Юсуф алайҳис-салом ҳақидаги қиссаларни эсланг.

Синор ҳақинда бирин сахт айлади ранжур,

Балога собир экан, берди охирида шифо.

Ривоят қилишларича, Айюб алайҳис-салом ўз қавмлари ичида етарли даражада бой, серфарзанд, келишган, хуллас, ҳеч бир томондан камчилиги йўқ инсон эдилар. Тангри таоло ана шундай кишини пайғамбарликка кўтариш учун синов тариқасида уни дастлаб молу дунёсидан, сўнгра аҳли аёли ва фарзандларидан жудо қилиб, ўзини оғир хасталикка мубтало этди. Айюб (а. с.) буларнинг барчасини Аллоҳдан деб билдилар ва фақат унинг Ўзидангина мадад сўрадилар. Бу ҳолат ва унинг натижаси ҳақида «Анбиё» сурасида шундай маълумот келган: «Айюбнинг Парвардигорига нидо қилиб: «(Парвардигорим), мени бало ушлади, Ўзинг раҳм-шафқат қилувчиларнинг раҳмлироғидирсан»,—деб илтижо қилган пайтини (эсланг). Бас, Биз унинг (дуосини) мустажоб қилиб, ундаги зиён-

¹ Куръони каримнинг ўзбекча изоҳли таржимасидан фойдаландик. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур.

заҳматни кетказдик, ҳамда Ўз ҳузуримиздан меҳрибонлик кўрсатиб, барча ибодат қилгучиларга эслатма-ибрат бўлсин, деб (Айюбга) аҳли оиласини ва улар билан қўшиб яна ўшаларнинг мислича бола-чақа ато этдик». (83, 84-оятлар).

Бирин қўлинда темир мум каби эрир эди.

Довуд алайҳис-салом кўзда тutilмоқда.

Бирини ҳукми остинда эрди боди сабо.

Боди сабо, яъни субҳ эпкинига ҳукмфармодик имтиёзи берилган зот Сулаймон алайҳис-саломдирлар. Сулаймон (а. с.) Аллоҳ таолодан фақат ўзларигагина хос бўлган неъматлар беришни сураган эдилар. Аллоҳ уларнинг дуоларини ижобат этиб, эрталабки ва кечки шамолни уларнинг инон-ихтиёрига топшириб қўйди. Бу ҳақда «Сод» сурасининг 36-оятда шундай дейилади: «Бас, биз унга унинг амри билан у истаган томонга майин эсаверадиган шамолни бўйинсундирдик».

Аъламу сирри хафо — махфий сирларни билувчи, яъни Таигра таоло.

Ойни иккига бўлдингиз айлаб ишорате.

Ҳижратдан беш йил илгари рўй берган бу воқеа Муҳаммад (с. а. в.) кўрсатган жуда кўп мўъжизалардан бири. Қурайш раисларидан Валид ибн Муғйира, Абу Жаҳл, Ос ибн Вонл ва бошқалар Расулulloҳ олдиларига келиб: «Мана шу тўлин Ойга ишорат қил, иккига бўлинсин, шунда сенинг пайғамбарлигингга ишонамиз», — дейишади. Пайғамбаримиз (с. а. в.) ўн тўрт кунлик Ойга бармоқлари билан ишорат қилган эдилар, Ой иккига бўлиниб, бир бўлаги Жароъа тоғининг тўғрисиغا келиб турган ва бу ҳолат икки соат давом этган.

Оқёнусиё — Океания

Мансур — машҳур сўфий Аҳмад ибн Ҳусайн Мансур Халлож. Байзо шаҳрида туғилган. Халифа Муқтадо замонида зоҳиран шариатга муҳолиф фикрлари учун ҳижрий 306 йилда фақиҳлар фатвоси бирла Бағдодда ўлдирилган.

Кўҳкан — тоғ қазувчи. «Фарҳод ва Ширин»даги Фарҳоднинг лақаби.

Доро — Каёнийлар сулоласининг охириги ҳукмдори бўлган Эрон шоҳи. Милoddан 330 йил илгари вафот этган.

Хисрав — Хисрав Парвиз ибн Ҳурмуз. Сосонийлар сулоласига мансуб подшоҳ.

Жамшид жомӣ — ривоятларга кўра Пешдодийлар сулоласига мансуб подшоҳ Жамшид иккита жом (қадаҳ) ясагитирган. Улардан биттасининг майи ичган билан тугамас экан. Иккинчиси эса «Жомӣ жаҳоннамо» аталган бўлиб, ундан май ичаётган пайтда дунёдаги барча ҳодисалар акс этиб турар эмиш.

Кисро — Эрон шоҳи Анушервон.

Маъмун — 813—833 йилларда Бағдодда ҳукмронлик қилган аббосий халифа. Хорун-ар-Рашиднинг ўғли.

«**Утлубу-л-илми ва лав би-с-Сини**» — Хитойдан бўлса-да илм талаб қилинган. Ҳадис.

Луқмон — Луқмони Ҳаким. Қаёний шоҳ Кайқубод даврида яшаб ўтган машҳур табиб ва донишманд.

Афлотун, Фалотун — қадимги юнон файласуфи Платоннинг шарқона номлари.

Адҳам — Иброҳим Адҳам. Машҳур сўфийлардан. Дастлаб Балхда ҳукмронлик қилган. Сўнгра тожу тахтидан воз кечиб, фақир ҳолатда Ҳақ йўлига кирган. Вафоти 777 мелодий сана.

Ашъиё — Юнус алайҳис-саломдан кейин Бани Исроилни иймонга чақирган пайғамбар.

Зикриё — Закариё алайҳис-саломнинг поэтик талабга кўра қисқартирилган номлари.

Халилulloҳ — Аллоҳнинг дўсти, Иброҳим алайҳис-саломнинг лақаблари.

Суқрот — машҳур юнон файласуфи.

Бистомий — таниқли сўфий Боязид Бистомий. Асли исми Тайфур ибн Йисо ибн Одам. Тасаввуфнинг тайфурия тариқати асосчиси. 961 йил вафот этган.

«**Анал Ҳақ**» — мен худоман. Мансур Халлож шу сўзи учун ўлимга ҳукм қилинган эди.

«**Раҳмонир-р-Раҳийм**» — Аллоҳнинг исмларидан. Меҳрибон ва раҳмли дегани. Ўзбек тилида ёзилган тафсирилардан бирда бу сўзлар шундай шарҳланади: «Барчага — кофирга ҳам, мўъминга ҳам меҳрибон ва неъмат берувчи. «Раҳмон» сифати фақат Аллоҳга хос бўлиб, ундан бошқа ҳеч кимга нисбатан бу сифатни ишлатиб бўлмайди.

«Раҳийм» сифати эса хосроқ бўлиб, фақат мўъминларга қиёмат куни раҳм қилувчи маъносини англатади ва Аллоҳдан ўзгаларга, жумладан, Пайғамбар алайҳиссаломга нисбатан ҳам ишлатилади.

Батҳо — Макка яқинидаги водийнинг номи. Адабиётда Макка маъносидан ишлатилади.

Жаброил — энг улуг тўрт фариштадан бири. Аллоҳ гаоло билан Муҳаммад (с. а. в.) ўрталаридаги воситачи фаришта.

Буроқ — Меърож тунида Муҳаммадни (с. а. в.) Каъбанинг орқаси—Хатим деган жойдан Қуддус шаҳридаги Масжидул Ақсога ва у ердан осмонга олиб чиққан жаннатий от. Буроқ Пайғамбаримизни Жаброил алайҳис-саломнинг мақомлари бўлган «Сидратул Мунтаҳо»гача олиб борган.

Раф-раф — Меърож тунида Муҳаммадни (с. а. в.) «Сидратул Мунтаҳо»дан Аллоҳнинг даргоҳига олиб чиққан махлуқнинг номи.

Тамоми анбиё руҳи йўлингда эрдилар муҳтож,

Зиёрат қилгали келдилар ул кун Байтул Ақсога.

Яъни, Муҳаммад (с. а. в.) Меърож тунн Масжидул Ақсога кирганларида барча пайғамбарларнинг руҳлари уларнинг йўлларига кўз тикиб, зиёратига тайёр турганлигининг гувоҳи бўлдилар. Ва уларнинг таклифи билан Расулulloҳ имомликка ўтиб, икки ракаат намоз ўқидилар.

«Оманно» — иймон келтирдик.

Каҳф хоби — Қуръони каримнинг «Каҳф» сурасида етти мўъмин биродарнинг золим ҳоким истибдодидан дину иймонларини сақлаб қолиш учун жонларини фидо қилиб, бир каҳф — ғорга паноҳ тортиб киришлари ва у ерда Аллоҳнинг марҳамати билан уч юз ухлаб қолишлари ривоят қилинади. Шонр миллат бошига соя ташлаган ғафлатни шу уч юз йиллик уйқуга қиёслайди.

Таровиҳ — фақат рамазон ойида хуфтон намози билан витр намозининг оралиғида ўқиладиган йигирма ракаатлик намоз.

Закот — Ислондаги беш улур ибодатнинг тўртинчиси. Моли нисобга етган болиғ, оқил ва мусулмон киши учун фарз бўлган молиявий ибодат.

Лайлату-л-Қадр — Қадр кечаси. Уламоларимиз ҳадиси шарифларга асосланиб, бу кечани рамазон ойининг 27-кечаси деганлар. Қуръондаги «Духон» (2—5-оятлар) ва «Қадр» сураларида айтилишича, бу кечадан бошлаб инсоният учун то қиёматгача мукамал дастурул-амал бўлган Қуръони карим нозил бўла бошлаган. Бу кечанин қадри ва фазилати шу даражадаки, бу тунда бедор туриб қилинган тоат-ибодат Аллоҳ таолонинг наздида минг ойлик ибодатдан афзалдир.

Хизр — Ислон эътиқодига кўра оби ҳаёт — абадият сувини ичган донмий барҳаёт пайғамбар. Бир ривоятда «Таврот» соҳиби Мусо алайҳис-саломдек пайғамбарнинг илми Хизр алайҳис-саломнинг илми олдида денгиздан томчига қиёсланади.

«Икки садо» — 1914 йилнинг апрелида — бир пайтда икки жойда иккита ном билан чоп этила бошланган «Садойи Туркистон» ва «Садойи Фарғона» газеталари кўзда тутилмоқда.

«Жарида муҳибларина» — бу шеър «Садойи Туркистон» газетасининг муштарийларига қарата ёзилган бўлиб, шу газетанин биринчи сониди (1914 йил 4 апрелда) эълон қилинган. Авлоний «Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи» асарида «Садойи Туркистон» ҳақида шундай маълумот беради: «Садойи Туркистон» газетаси 1914 йилда Тошкентда юрист Убайдуллахўжа Асадуллахўжа ўғлининг масъул муҳаррирлиги остида чиқди. Бу газета ўзбек ёшлари томонидан чиқариладургон газеталарнинг энг узоқ давом этганидур.

Бу газета ҳам моддий ёқдан жуда кўп оғир кунлар кечяриб тургон бир вақтда Тошкентда «Турон» театр тўғараги тузилиб, бу газетанин бир оз қаддини тиклаб турди.

Бу газетага ҳам шу кунгача ёзишиб келган қаламлар иштирок этгани каби янги қаламлар ҳам кўрила бошлади. Бу газетага ҳам ўша

замоннинг Муҳит ва Мусодасига қараб фойда етказди. Ниҳоят Муҳаррири судга берилиб, бир қанча тергов кўрди.

66 номер чиқиб моддий танглик орқасида тўхталди.

«Амр этибдур ўқурни динимиз». «Туркистон» г. 1924 й., 24 июнь.

Шоир юқоридаги мисра орқали «Садойи Туркистон»нинг чоп этилиш тарихини беради. Биз уни аниқлаш учун аввал мисрани араб алифбосига ўгирамиз:

Сўнгра ҳар бир арабий ҳарфнинг абжадга кўра муқобилини топамиз. Демак абжадга кўра:

ا—1, م—40, ر—200, 1—1,
ت—400, ب—2, د—4, و—6, ر—200,
1—1, و—6, ق—100, ر—200, ن—50,
ى—10, د—4, ى—10, ن—50, م—40, ز—7

Юқоридаги сонларнинг йиғиндиси эса 1332 бўлади. Маълум бўладики, «Садойи Туркистон»нинг биринчи сони ҳижрий 1332 йил чоп этилган. Бу милодий санада 1914 йилга тўғри келади.

Бир номи Муҳаммад, бир номидур Аҳмад.

Ҳар иккала исмнинг ҳам ўзаги ҳамд. Закон Қўнрапа «Пайғамбаримиз ва Ашшарай Мубашшара» (биринчи китоб, Т.,—1995) китобида айтилишича Расули Акрамга таваллудларининг еттинчи куни боболари Абдулмутталиб Муҳаммад деб, оналари Омина Аҳмад деб исм берганлар. Шунингдек, «Таврот» ва «Инжил» китобларида ҳам Аллоҳ таоло Ўзининг сўнги пайғамбари ҳақида маълумот бериб, унинг номини Аҳмад, дейди. Қуръони каримнинг «Саф» сурасидаги 6-оят бунга далил: «Эсланг, Йисо бинни Марям: «Эй бани Исроил, албатта, мен Аллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридурман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагучи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар берувчи бўлган ҳолда (юборилдим)»,—деган эди»... ИЗОҲ: «...оятдаги Аҳмад — Пайғамбаримизнинг исмлари бўлиб, Муҳаммад сўзи билан бир ўзакдан чиққандир. У ўзак «ҳамд-мақтамоқ» калимаси бўлиб, Аҳмад—Парвардигорга кўп ва хўб ҳамд айтувчи маъносини ифодаласа, Муҳаммад — дунё ва охиратда мақтовга сазовор бўлгучи деган мазмунда келади» (Қуръони карим, Т.,—«Чўлпон»—1992, 545-бет. Таржима ва изоҳ муаллифи Алоуддин Мансур).

«Тоҳо» («Таҳо») — Қуръондаги йигирманчи суранинг номла ниши.

Ясриб — Мадина шаҳрининг қадимий номи.

Дурри ятим — бир садаф ичида яққа ўзи етишган йирик дур.

«Адиби шаҳир Исмоилбек руҳина».

«Садойи Туркистон» газетасининг 43-сони (1914 йил 7 октябр)да

биринчи мартаба чоп этилган бу шеър машҳур Исмоилбек Гаспралнинг вафоти муносабати билан ёзилган. Исмоилбек Гаспрал (1851—1914) ўзининг бутун куч-қувватини жонажон миллати турк қавмининг маърифати ва саодати йўлида сарф этган киши эди. Унинг бу хизматларини кўзда тутиб, 1910 йилда француз журналларидан бири Нобель мукофотига тавсия этган. Унинг 1883—1914 йилларда чиқарган «Таржимон» газетаси Мисрдан Қашқаргача, Петербургдан Ҳиндистонгача тарқалган. «Русия мусулмонлиги», «Дорур-роҳат мусулмонлари», «Хожан сибён» китоблари жуда кўл мамлакатларда босилган. Утган асрнинг 80-йилларидаёқ Гаспрални ғоялари Туркистонга кириб келди. 1893 йилда у Тошкентга келади. Самарқанд, Бухорода бўлади. Миллатнинг равнақи учун «усули жадид»нинг шартлиги ҳақида амир Абдулахадга мурожаат қилади. Ниҳоят, Бухорода мазкур усулдаги мактаб очишга муваффақ бўлади. Бундай мактабларнинг Туркистонга кириб келишига, айниқса, чор маъмурлари тиш-тирноқлари билан қарши турдилар ва Гаспрални ўзларининг ашаддий душмани деб билдилар. Шунга қарамай, Исмоилбекнинг издошлари ва ҳамфикрлари кўпая борди. Айниқса, Маҳмудхўжа Бехбудий билан яқин бўлганлиги ҳақида хотиралар сақланган. «Ойна» журналида «Таржимон»дан олинган материалларнинг босиб борилганлиги «Таржимон»нинг Туркистонга мунтазам келиб турганлигидан далолат беради. Туркистон ёшларининг ғоявий раҳбарига айланиб қолган бу зотнинг вафоти эса уларни чуқур қайғуга чўмдирди. Шоирлардан Сиддиқий-Ажзий, Камий, Ҳамза, Айний, Фитрат, Тавалло қабилар унинг вафоти муносабати билан марсиялар ёздилар. Авлонийнинг юқорида номли зикр этилган шеъри ҳам мана шу марсиялардан бири.

«Ал-мўъмина ухувват». Маъноси: Мўъмин мўъминининг биродаридир.

Мавлуди набавий — Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи васалламнинг туғилган кунлари. Мусулмонлар учун байрам ҳисобланади. Бу қамарий ҳисоб билан рабиъ-ул-аввал ойининг ўн иккинчи куни.

«Қарс фалокатзадalarининг ҳоли». Туркиядаги Қарс ва Ардаҳон шаҳарларида юз берган zilzila ва у ердаги азият чеккан аҳолига ҳамдардлик юзасидан ёзилган шеър.

Байти худо—Аллоҳнинг уйи, яъни Наъбатуллоҳ. Макка шаҳрида. Мусулмонларнинг энг муқаддас зиёратгоҳи. Уни Байтул-ҳарам (Муқаддас уй) ҳам дейишади. Қуръони каримда эса Ал-Масжидул-ҳарам (Муқаддас масжид) деб номланган. Араблар унинг тўрт-бурчак эканлигига қараб Каъба (Мураббаъ) деб аташган.

Йили Азҳо — Қурбон ҳайити.

Саъдий Шерозий — Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, машҳур форс шоири. «Гулистон» ва «Бўстон» асарларининг муаллифи. Тахминан 1208 йилда туғилиб, 1292 йилда вафот этган.

«Шухрат» — шу номли газетанинг 1908 йил 7 январ (5-сон)ида

босилган. Авлоний таржиман ҳолида бу газетанинг чиқарилиши ҳақида шундай ёзади: «1906 йилда «Тараққий», «Хуршид» газеталари чиқиб, эски ҳукумат томонидан тўхтатилгандан сўнг 1907 йилда мен ўз муҳаррирлигим билан ҳамда темир йўл ишчиларининг социал-демократик фирқасининг алоқа ва ёрдами билан «Шухрат» исминдаги газетни Сапёрний кўчада чиқардим». Шоир «Бурунги ўзбек вақтлн матбуотининг тарихи» асарига «Шухрат»нинг аҳамияти ҳақида тўхталиб: «Бу газета бир ёқдан илмий ислоҳот учун мафкура ҳозирлагон бўлса, иккинчи ёқдан эл орасига ўзгариш тухумини сочди»,—деб ёзган эди.

«Жоҳил тилиндан»—«Садойн Туркистон» газетасининг 1914 йил 49-сонига босилган.

«Муҳориба натижаси»— Авлонийнинг шахсий архивидан. Қўлёзма, алоҳида қоғозда.

«Етма»— «Тошкент тонги» (Т., 1979, 160-6) асосида тайёрланди.

«Қутулдук»— «Тошкент тонги» (Т., 1979, 162-6.) асосида тайёрланди.

«Хуррият шарафина»— «Турон» газетасининг 1917 йил 20 апрель сони.

«Гўзал баҳор»— «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил 92-сонидан.

«Хафалик соатда»— «Иштирокиюн», 1919 йил, 13-сон.

«Изчиларга тортиқ»— «Иштирокиюн», 1919 йил, 100-сон.

«Очлар ҳолиндан»— «Иштирокиюн», 1919 йил, 91-сон.

«Бир мунофиқ тилидан»— «Муштум» журнали, 1923 йил, 15-сон.

«Еш савдогар тилиндан»— «Муштум» 1924 йил, 9-сон, «Шапалоқ» имзоси билан чиққан.

«Қимдан гина қиламиз»— қўлёзма, алоҳида саҳифада, йили кўрсатилмаган.

«Ялқов шогирд тилидан»— қўлёзма, санаси йўқ.

«Ер тарихи»— қўлёзма, санаси кўрсатилмаган.

«Баҳор келди» қўшиғи— қўлёзма, санаси йўқ.

«Билмсиз олифталар»— «Муштум», 1924 йил, 14-сонидан, «Шапалоқ» имзоси билан босилган.

ЉУҒАТ

А

Абас — фойдасиз, беҳуда
Абно — болалар, ўғиллар
Абр — булут
Авло — яхшироқ
Авомун-нос — оми одамлар
Авқот — вақтлар
Авҳом — ваҳималар
Адам — йўқлик
Адоват — душманлик
Ажз — ожизлик, кучсизлик
Ал — қўл
Алам — байроқ
Альон — ҳали, ҳозиргача
Аммор — амр қилувчи
Аморат — амирлик
Амроз — маразлар, иллатлар
Анбиё — набийлар, пайғамбарлар
Анвор — нурлар; қуёш
Андуҳ — ғам, қайғу
Анжақ — унча, лекин у қадар
Анзор — назарлар
Анкабут — ўргимчак
Анқо — афсонавий қуш
Арз — ер
Аскиё — аскиячи, қизиқчи
Атвор — юруш-туруш, хулқ
Атолат — мутаассиблик
Афгор — мажруҳ
Атфол — болалар
Афкор — фикрлар
Афсун — сеҳр
Афъи — заҳарли
Афъол — феъл-атворлар, қилиқлар
Ахвон — биродарлар

Ахз — олиш
Ахлоф — халафлар, издошлар
Ахтор — хатарлар, таҳликалар
Ашк — кўз ёш
Ашрор — ёмон одатлар
Ашъор — шеърлар
Аъмо — кўр, ожиз
Аъмол — амаллар
Ақрабо — яқинлар, қариндошлар
Ақсом — қисмлар
Ағёр — душман
Ағниё — ганилар, бойлар
Ағфол — гафлатдагилар, гофиллар
Аҳком — ҳукмлар

Б

Бадавий — саҳройи, кўчманчи
Бадғўлиқ — ёмон сўз айтишлик
Байъат — аҳдлашнинг
Басират — кўрлик
Басит — оддий, солда
Баъид — узоқ, йироқ
Бебок — бебош
Бекламоқ — кутмоқ; хуш кўрмоқ, маъқул топмоқ
Бесамар — мевасиз, бефойда
Бесарупо — телба, бевош
Беҳтар — яхшироқ
Биватмоқ — ўйнатмоқ
Бинг — минг
Бод — шамол, ел
Боргоҳ — қабулхона, сарой
Борон — ёғир

Ботил—бузук
Буррон — кескир
Бурхон — ҳужжат, далил
Бухл — бахиллик
Бугз — кек, душманлик
Бўйла — бунақа, бу каби

В

Васила — восита
Ваъз — панд, насихат
Виқор — улугворлик
Вирду аврод — қайта-қайта
такрорламоқ
Воиз — ваъз айтувчи
Воркан — бор экан
Воқиф — хабардор
Вужуб — вожиб амаллар

Г

Габр — оташпараст
Гардун — фалак
Гулҳойи хуррият — хуррият
гуллари
Гунаш — қуёш
Гўстармак — кўрсатмоқ
Гўш — қулоқ
Гўша — бурчак, хилват

Д

Даний — тубан, разил
Дариг — афсус
Даст — қўл
Дафъ — қайтариш
Даҳр — дунё
Диёнат — диндорлик; софлик
Донанда — билимдон
Дори ухро — охират ҳовлиси
Дорул-амон — амонлик уйи
Дур — 1. Инжу. 2. Узок
Дуруд — мақтов, дуо
Дўнмоқ — айланмоқ

Е

Езуқ — айб, туноқ

Ж

Жайб айламоқ — 1. Тоғтмоқ. 2.
Шинимоқ
Жайб — чўнтак, кисса
Жало — Ватанни тарк этиш
Жалил — улур, шойли
Жамод — жоисиз табиат
Жаҳолат — жоҳиллик, нодон-
лик
Жибол — тоғ
Жинон — жаннат
Жифа — ўлакса, ҳаром мол
Жуд — эҳсон
Жоҳил — нодон
Жуз — қисм
Журм — гуноҳ, жиноят
Жухҳол — жоҳиллар, нодонлағ
Жўжук — бола

З

Забаржад — қимматбаҳо тош
Забон — тил
Забун — ожиз, нотавон
Залил — хор, тубан
Залолат — адашиш
Залом — адашган киши
Зарофат — нозикфаҳмлик
Заҳмдор — касал
Зид — тескари
Зиллат — хорлик
Зироат — деҳқончилик
Зокир — Аллоҳни зикр қилув-
чи, тилга олувчи
Зоҳид — ибодат қилувчи
Зоҳир — кўриниб турган, ош-
кор
Зулжалол — буюклик эгаси,
яъни Тангри таоло

Зуфунун — кўп фанларнинг билимдон

Зухд — тоат-ибодат қилиш

И

Ибтидо — бошланиш

Идёл — идея, ғоя

Ижмоъ — йиғилиш, уюштириш

Из(з) — азиялик, иззат

Илҳон — ёқимли овозда сайраш

Имдод — мадад

Иноят — марҳамат, илтифот

Инсият — инсонлик

Интибоҳ — огоҳлик, рафлатда уйғониш

Интиҳоб — сайлаш, танлаш

Иншод — таърифламоқ

Ионат — моддий ёрдам

Иршод — тўғри йўл кўрсатиш

Ислоҳ — тузатиш

Исмаъ — поклик

Истифода — фойдаланиш

Истикмол — мукаммал

Иттифоқ — бирлик

Ифрот — ҳаддан ошиш

Ифтироқ — тарқоқлик

Ифтор — рўзадор кишининг оғиз очиши

Ихват — биродарлик

Ихтилоф — келишмовчилик

И

Ирмоқ — очмоқ

К

Кавнайн — икки дунё

Кавсар — жаннатий чашма

Кажрав — эгри юривчи

Каззоб — ёлғончи

Канор — қучоқ, оғуш

Кас — киши

Касолат — суғулук

Кибриё — улуглик

Кизб — ёлғон

Кишвар — мамлакат

Куфр — кофирлик, Исломда бўлмаслик

Кўза — рўза тутмаган киши

Куй — кўча, йўл

Кўшиш — ҳаракат қилиш

Кўҳистон — тоғ, тоғлик ер

Л

Лайлу наҳор — кеча-кундуз

Лаъл — қимматбаҳо қизил тош

Лаългун — лаъл монанд, қизил қизил

Лаълий — марварид

Ливон шаръий — шарнат туғи

Лисон — тил

Ложарам — шубҳасиз, албатта

«Ло-ло» — йўқ-йўқ (инкор этиш)

М

Мавсуф — васф этилган, мақталган

Мавт — ўлим

Магас — чивин

Мадфан — қабр, мазор

Мадфун — дафн этилган

Мазаллат — хорлик, тубанлик

Макотиб — мактаблар

Манофеъ — манфаат, фойда

Мараз — дадр, иллат

Мардумак — кўз қорачиги

Мариз — касал

Масо — стол, кечқурун

Масожид — масжидлар

Масрур — сурурли, хурсанд

Мастур — бекитилган, махфий

Матбаа — нашриёт

Маъво — макон

Маъдан — кон

Маъмур — обод
Маъсият — гуноҳ ишлар
Магмум — ғамгин
Маҳв — йўқолиш, битиш
Маҳд — бешик
Маҳжур — ҳижронда қолган
Маху сол — ою йил
Мизож — темперамент, табиат
Мозло — ...дан бошқа
Мозий — ўтмиш
Мор — илон
Моя — моҳият
Мужтабо — сайлаб олинган
Музайян — зийнатланган
Мулк — мамлакат
Мураттаб — тартиб берилган
Мурид — эргашувчи
Муршид — йўл кўрсатувчи
Муру — ўтиш, юриш
Мусаххар — бўйсундирилган
Мусриф — исрофгар
Мустаҳиқ — ҳақли, лойиқ
Мутааллиқ — алоқадор
Мутараддид — тараддудланган,
 безовта
Муттақий — тақводор
Мухотиб — хитоб қилувчи
Мухтасар — қисқа
Муш — сичқон
Мушқи тотор — тоза ва хушбўй
Мушхўр — сичқон еювчи, му-
 шук
Муқаввас — қавсга ўхшаш
Муқаввий — қувват берувчи

Н

Навҳа — нола, мунгли йиғи
Нажиб — олижаноб
Нанг — уят, номус
Насим — шабада
Нафси аммора — ёмон нафс
Нафъ — фойда
Наъим — неъматлар

Нақор/ нақар — жуда аҳамият-
 сиз
Наҳй — манъ этиш, қайтариш
Наҳр — дарё
Нисён — унутиш
Нор — ўт, олов
Нос — инсон
Ноқис — нуқсонли

О

Омил — амал қилувчи
Ори (ii) — холи, тоза
Ориф — маърифатли
Осиё санги — тегирмон тоши
Осий — гумроҳ, йўлни йўқот-
 ган
Осор — асарлар
Огун — муаллим
Оғламоқ — йиғламоқ

П

Пайрав — эргашин
Пеша — касб
Порсо — художўй
Пунба ғафлагў — лапашанг
Пунжа — одат
Пурғам — ғамга ботган
Пухта — пишиқ, пишган

Р

Раб(б) — ярасувчи, Аллоҳ
Раббоний — Аллоҳ! а маъсуб
Равзаи ризвон — жаннат боғи
Ражо — умид
Разолат — пасткашлик, тубан-
 лик
Рафтор — юриш
Реша — илдиш, томир
Рибо — судхўрлик
Ридо — елкадан ташлаб юра-
 диган чойшабга ўхшаш дар-
 вешлар кийими

Риоят — эътиборга олиш
Рифъат — юксаклик
Рожеъ — қайтмоқ
Рожеъун — қайтувчи
Роммөл — ромчи, фолбин
Роҳ/раҳ — йўл
Рўкн — устун
Рутба — даража, мартаба

С

Сабззор — майсазор
Сабз айлади — кўкарди, яш-
нади
Сабот — барқарорлик
Сабоҳ — тонг
Сайёд — овчи
Саййид — 1. Етакчи, 2. Пай-
гамбар авлоди
Салиб — насронийлар осиб юра-
диган крест (хоч)
Салсабил — тоза, тиниқ ва ла-
зиз оқар сув
Санг — тош
Сано — мақтов, мадҳ
Санохон — мадҳ ўқувчи
Саноеъ — санъатлар
Сам(м) — заҳар
Самар — мева, ҳосил
Сарват — бойлик
Сарнигун — боши эгик, шар-
манда
Сарсар — қаттиқ шамол
Сару но — бошу оёқ
Сарфароз — хурсанд
Сархуш — маст
Сафоҳат — нодонлик
Саҳбо — қизил май
Саршор — лиммо-лим
Сироти мустақим — қил, кўп-
рик
Сироят — таъсир
Сойира — 1. Бошқа, 2. Сайр
қилувчи
Сомеъ — тингловчи

Суфра — дастурхон
Сўхта — куйган

Т

Табоҳ — вайрон, хароб
Таданний — тубанлашиш
Тазвир — фириб, алдаш
Тамаддун — маданият
Таназзул — тубанлашиш
Тараҳҳум — раҳм
Тарсо — насроний
Тасфия — софлаш, тозалаш
Тасхир — забт этиш
Тафриқ — фарқ, низо
Таъмир — тузатиш
Тақво — парҳезкорлик
Тағофул — гофиллик
Тева — туя
Теъдод — санаш
Тобакай — қачонгача
Толиб — талаб қилувчи, ўқув-
чи
Тужжор — савдогар
Турба/ турбат — қабр, гўр
Туфайл — сабаб, восита
Тўбий — жаннат дарахти
Тўфанг — замбарак, милтиқ

У

Уён — уйғон
Уёғ — уйғоқ
Уламо — олимлар
Улвият — инсоний улуғлик
Улум — илмлар
Уммат — пайгамбарларга тобеъ
киши
Уммул-жиноят — жиноятнинг
онаси
Ухувват — биродарлик
Учру — вақт, пайт
Уқбо — охират

Ф

- Файёз — файз эгаси, Тангри таоло
 Фано — йўқлик, бақосизлик
 Фардо — эрта
 Фарз — ижроси зарур бўлган Аллоҳнинг буйруқлари
 Фасоҳат — ёқимли сўзлаш
 Фасх — бузиниш
 Фақир — муҳтож
 Фирдавс — жаннат боғи
 Фоида — ишловчи, бажарувчи
 Фузун — зиёда, кўп
 Фунун — фанлар
 Фуқон — Қуръони карим
 Фўчоқ — нўчоқ

Х

- Хабис — ёмон, ифлос
 Хайр — яхши амал
 Хамр — маст қилувчи ичимлик
 Хатм — тугаллаш
 Хилқат — яратилиш
 Хирадманд — донишманд
 Холиқ — яратувчи, Тангри
 Хома — қалам
 Хор — 1. Тикан. 2. Таҳқирланган
 Хориж — чет, ташқари
 Хулафо — халифалар
 Хулус — холис
 Хун — қон
 Хунбор — қонталани
 Хуршид — қуёш
 Хутут — хатлар
 Хў — хулқ

Ч

- Чалма — салта
 Чашм — кўз
 Чаҳор но(й) — чорва моллар

- Чечак — гул
 Чин — 1. Хитой. 2. Ҳақиқий
 Чолишмоқ — ҳаракат қилмоқ
 Чуғз — бойўғли
 Чўқ — кўп

Ш

- Шаб — кеча
 Шажар — дарахт
 Шай — нарса
 Шар(р) — ёмонлик, фасод
 Шарорат — ярамаслик, ёмонлик
 Шафъ — восита
 Шафоат — воситачилик қилиш
 Шақоват — бахтсизлик
 Шиква — шикоят
 Шири шафқат — меҳр-шафқат сути
 Шокир — Аллоҳга шукр қилувчи
 Шомил — тегишли

Я

- Явм — кун
 Явмул-ҳисоб — ҳисоб-китоб кунни, яъни қиёмат
 Яксон — бир хил
 Якто — ягона, тенгсиз
 Яъс — маъюслик, умидсизлик

У

- Усанмоқ — безмоқ, зерикмоқ
 Уганмоқ — уялмоқ
 Утру — рўпара, қарши

Қ

- Қабиҳ — ёмон, хунув
 Қабоҳат — қабиҳлик
 Қавл — сўз, гап

Қавм — кишилар гуруҳи

Қавонин — қонунлар

Қайд — банд, кишан

Қамар — ой

Қариб — яқин

Қарн — аср

Қатъи умид — умидни узниш

Қори — Қуръони каримни таж-
вид қондаларига мувофиқ

ўқувчи

Қотина — ёнига

Қувваи ҳофиза — ёдда сақлаш
қуввати, хотира

Қувваи ҳозима — ҳазм қилиш
қуввати

Қудсий — муқаддас

Қурбат — яқинлик

Қусурот — камчиликлар

Ғ

Ғаввос — чўмилиувчи

Ғайб — ғойиблик, сир

Ғани — бой

Ғайри — ўзга, бошқа

Ғароб — ғариблар, келгиндилар

Ғизо — овқат, емил

Ғилмон — жаннат гуломлари

Ғино — бойлик

Ғул — кишан

Ҳ

Ҳаб — дона

Ҳабиб — суюкли дўст

Ҳабо — беҳуда

Ҳаводис — ҳодисалар

Ҳадаф — нишон

Ҳажр — айрилиқ

Ҳамд — мақтов, мадҳ

Ҳарис — ҳирсли, очкўз

Ҳарос — қўрқув

Ҳашр — маҳшар, қиёмат

Ҳидоят — тўғри йўл

Ҳиёл — ҳийлалар

Ҳови — кафолат

Ҳовр — ҳарорат

Ҳозириз — тайёрмиз

Ҳосид — ҳасадчи

Ҳувайдо — ошкор, аён

Ҳумо — афсонавий бахт-саодат
қуши.

МУНДАРИЖА

Оқ тонглари орзулаган шоир (Авлоний ҳақида сўз)
 Б. Қосимов

5

«АДАБИЁТ ЕХУД МИЛЛИЙ ШЕЪРЛАР»дан

Биринчи жуз	79
Ифодаи махсуса	80
Ҳамд	81
Биз, миллат	82
Мактаб ҳақида	82
Фалак кажрав, ё раб	83
Истамас	84
Ушбу «Адабиёт»а Туркистон аҳлидан жавоб	84
Садоқат бизда йўқдир	85
Олам ичра кўрмадим	86
Афсус	87
Иккинчи жуз	89
Ҳамд	90
Наъти Расули акрам	92
Илм	94
Маҳбубларима бир хитоб	95
Майшатдан бир манзара	96
Қабристонга бир назар	97
Дунё фожеасиндан	98
Ҳасратли ҳолларимиз	99
Илм аҳволидан бир манзара	100
Дунё китобидан	101
Афсуслик ҳоллар	102
Жаноби Ҳақдан бир рижа	103
Таажжублик ҳоллар	104
Миллат ҳолидан бир яъс	105
Замон аҳволидан	106
Истиқболимиз учун бир жигар сўз	107
Уз миллатимдан рижойи оқизонам	107
Таржеъбанд	109
Фигони булбул	111
Аҳволи оламдан бир намуна	112
Маорифпарвар ганийлар қулоғина	114
Туркистон туфроғиндан бир садо	116
Туркистон туфроғина хитоб	117
Орзуйи висол	118
Мактаб	119
Маориф надур	120
Гирдоби ғамдан бир фўртана	121
Паришон ҳоллар	122
Фалақдан бир шикоят	123

Қитъалар	124
Учинчи жуз	125
Ҳамд	126
Наъти сарвари олам	128
Бизларда нима бор	129
Миллат ҳолиндан бир жигар сўз	130
Рамазони шариф	131
Харобаларга хитоб	132
Майхоналар ёпилуви муносабатига	133
Саёҳат самараси	134
Оила мунозараси	134
Кўбдан унутмоқ керак эди	137
Мозорим лавҳиндан	138
Девони Ҳофиздан таржима	138
Мактабга тарғиб	139
Истиқболдан орзуларим	140
Кўкнори ва қиморбоз	141
Тўй ҳақида	142
Биз налар қиламиз	143
Икки садо	144
Жарида муҳибларинга	145
Шоир ила тўти	146
Ифатли инсонлар	148
Гапурманглар	149
Садойи булбул	150
Муҳотабим қалам	151
Ғалат	151
Диққатман	151
Биз нима ҳолдамиз	153
Муסיқи	151
Миллат ҳайкалига хитоб	154
Баҳор	155
Ўз маишатиимиздан	156
Маишатиимиздан бир манзара	157
Жаҳолат қурбони	158
Ўз маишатиимиздан	161
Сафоҳат—айни фалокат	162
Нима кимники?	162
Тўртинчи жуз	165
Бир-икки сўз	166
Ҳамд	166
Наъти ҳазрати Расули акрам	167
Адиби шаҳир Исмоилбек руҳинга	169
Ҳофиздан	171
Ҳофиздан таржима	171
Рўё	172
Қиморбозни (нг) қиморбозга насиҳати	172
Арзимас	174
Ҳақиқат ўлсун бу хаёл	173
Илма тарғиб	174
Миллата хитоб	175
Миллий нағма	176
Миллата салом	177
Мавлуди набавия	178

Оқма кўз ёшим	179
Керакми ё керакмазми?	180
Оҳ, бағри қоним	181
Мустаҳзод	183
Фалак бизни налар қилди	183
Таърифи гул	184
Ҳижрони булбул	185
Жоҳил на билур	186
Саодат шундадир	186
Жаҳолат	188
Жаҳлдан нафрат	189
Гуфтори гам	190
Жигар сўз	191
Муножот	191
Қарс фалокатзадаларининг ҳоли	192
Ўз аҳволимиздан	193

МАКТАБ ГУЛИСТОНИ

Миллий шеърлардан бешинчи жуз	195
Мактаб боласи	196
Ватан	196
Ҳижрон сўзи	197
Намоз	198
Рўза	198
Зақот	199
Ҳаж	200
Баҳор	201
Ез	201
Куз	202
Қиш	203
Оллоҳ таоланинг «қудрати»	203
Мактаб	204
Тоғлардан бир манзара	204
Бечора чол	205
Бола ила гул	205
Булбул	206
Ялқов	207
Ҳайри жинсий иттифоқ	207
Тулки ила серка	208
Маймун ила кўзойнак	209
Ит ила йўловчи	210
Қарға ила зағизгон	210
Қамиш ила қовға	211
Қуш ила илон	212
Валининг жумъа байрами	212
Гулистондан бир манзара	212
Баҳор келди	213
Зулук ила илон	213
Тулки ила қарға	214
Елгончи чўпон	216

«МАРДИКОР АШУВЛАСИ»дан

Бир мардикорнинг отаси ўғлига айтган сўзлари	218
Онасининг ўғлига айтган сўзлари	218

Ўғайнинг онасига айтган сўзлари	220
Хотунига айтган сўзлари	220

ТУРЛИ ШЕЪРЛАР

«Шухрат»	222
Жоҳил тилиндан	223
Муҳораба натижаси	223
Хуррият шарафига	224
Кутулдик	225
Майдон саодат	226
Етма	227
Хафалик соатда	228
Изчиларга тортуқ	228
Очлар ҳолиндан	229
Бир кампир тилиндан	230
Хуррият марши	230
Жамиятларга аралашмаган дангаса тилиндан	231
Гўзал баҳор	232
Еш савдогар тилиндан	233
Кимдан гина қиламиз?	234
Ялқов шогирд тилиндан	235
Ер тарихи	236
«Баҳор келди» кўшиғи	237

ҲАЖВИЕТ

Кўрнинг узри	240
Бир мунофиқ тилидан	240
Жулқунбой касал	241
Билимсиз олифталарга	241
Ҳақиқий маъноси	242
Дангасаман	242
Ер юзида нималар бор?	243
Самарқанд	243
Охирзамон аломати	244
Мани мухбир дейдилар	244
Ибрат олдик	245
Лаванд ботирлар	245
Эски Бухорода янги ашула	246
Ҳар хил бало бўлғум келур	247
Соқов рапорт	247
Изоҳлар	248
Луғат	260

Авлоний, Абдулла.

Танланган асарлар: Шеърлар, ибратлар
//Тўпл., нашр. тайёрл., ва сўзбоши муаллифи:
Б. Қосимов; Изоҳлар ва луғатни тузувчи: О. Тў-
лабоев.—Т.: «Маънавият», 1997. 272 б.— («Ис-
тиқлол қаҳрамонлари»)